

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

International Taraz
Innovative Institute

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК ЖУРНАЛ

ІТІ ЖАРШЫСЫ

№4 (47); қазан-қараша-желтоқсан 2021 жыл

МАЗМҰНЫ

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

БАС РЕДАКТОР Е.Б. Саурықов (Институт ректоры)	¹ ЖУМАБАЕВ М.М., ² ШЫРАҚБАЕВ А.Б., ИМАШЕВА А.	4
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА А.Б. Абдуалы, С.Д. Тәжібаев (ғылыми редактор), Г.А. Жұмабекова (жауапты хатшы)	Цилиндрлік температуралық кернеу СЕЙТБАЕВ ҚУАНДЫҚ ЖУМАБАЕВИЧ, ЖОЛДЫБЕК АЯУЛЫМ БОЛАТҚЫЗЫ «Биология» білім беру бағдарламасы білім алушыларының зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыруда зертханалық жұмыстың ролі СЕЙТБАЕВ ҚУАНДЫҚ ЖУМАБАЕВИЧ, КУРМАНБЕКОВА ЖАДЫРА БОЛАТОВНА	7
АЛҚА МҮШЕЛЕРІ Ж.Т. Сүлейменов, Қ.К. Молгаждаров Қ.Б. Байжанов, Қ. Бөлеев, Ж. Абдула, Н. Асқарбекқызы, А.Е. Сарсенова П.М. Маликтаева, М.Н. Немеребаев, М.Б. Оңғарбаева Т.Ю. Аманов (Өзбекстан), А. Сарыбаев (Қырғызстан) А. Каплин (Ресей), А.Р. Соколовский (Ресей)	Ботаника сабағында эксперименттер жүргізу және ұйымдастыру ерекшелігі СЕЙТБАЕВ ҚУАНДЫҚ ЖУМАБАЕВИЧ, АРЫСТАНБЕК АРУЖАН САЛАМАТҚЫЗЫ Жоғары оқу орындарының оқу үрдісінде интерактивті оқыту әдістерін қолдану СЕЙТБАЕВ ҚУАНДЫҚ ЖУМАБАЕВИЧ, АУБАКИРОВА АЙДАНА ЖАҚЫПБЕКҚЫЗЫ Оқыту мен білім беруде қолданылатын инновациялық әдістер мен типтері MURATBAYEVA NURBIBI, KHANZHAROVA BAYAN The use of complex numbers in solving problems of analytical geometry on a plane ZHENIS SYNDAR, Y.S.SAPAZHANOV Basic methodological principles of studying the course of elementary mathematics СЕРІКБАЕВ Е.Қ. Ә. Бөкейханов уақытша үкіметтің торғай облыстық комиссары. ИБРАИМОВ Н.Л. Әлихан Бөкейхановтың қоғамдық-саяси қызметінің кейбір мәселелері.	12 18 22 27 33 38 45

ЭКОНОМИКА

ЖАНТАЕВА Г. М., АЙТБАЕВА Д. Т. Бухгалтерский учет как основа управления предприятием	53
ИСАҚОВ ҒАЛИ ЖҰМАБАЙҰЛЫ Қазақстан Республикасындағы инвестициялық климат және оған әсер етуші факторларды талдау ASHIRALIYEVA D.M., KIM T.A. Issues of development of the financial and credit system in	58

Журнал Халықаралық Тараз инновациялық институтының құрылтайшылығымен қазақ және орыс тілдерінде үш айда бір рет жарыққа шығады.	the republic of Kazakhstan. ЕСПЕРОВ ЕЛДОС ИЗБАСАРОВИЧ, СЕЙТОВ АЗАМАТ ДОСЫМОВИЧ Цифрлық трансформацияның бизнес пен іскерлік ортаға әсері МАХАШЕВА Ж.А., ИМАНБЕКОВА А.К., ҚОНАРБАЙ Ұ.Т. Қазақстан Республикасы экономикасының технологиялық жаңғыртуын басқару мәселелері ТАЖИБАЕВА Ж.С. Преимущества и недостатки международных стандартов финансовой отчетности	63 68 74 83
Қазақстан Республикасы, Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі, Ақпарат комитеті Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы № KZ70VPY00039800 нөмірімен 07.09.2021 жылы берілген.	ҚҰҚЫҚ АРГЫНБАЙ АЛИЯ ШАМШАРХАНОВНА, ДАТЕЕВА АЙБАЛА МЕЙРАМХАНҚЫЗЫ Киберқылмыстылықтың қазіргі жағдайы және оны алдын алу ЕРАЛИЕВА ЖАЗИРА ДУЙСЕНБЕКОВНА, ГАЗАЕВ АСХАТ ИБРАГИМОВИЧ Жеке адамдарға қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар: адам өлтіруді тергеу ИМАНБАЕВ Қ. С., ЖУСИПОВА Г. Жасөспірімдердің қылмысының алдын алу мәселелері КАРАКУЛОВ КАЙДАР САМИГУЛЛОВИЧ, ТЕМИРБЕКОВ НУРЛЫХАН АЛИМХАНОВИЧ Труды президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева по модернизации общественного сознания КУРМАНАЛИЕВА Н.С., ТОХТАР АЗИЗАТ ЕСТИАРҚЫЗЫ ҚР Конституциясының құқықтық ұстанымдарын қалыптастыру және қазіргі заманғы мемлекет А.АСҚАРБЕКҚЫЗЫ, ЖЫРГАЛБЕКҚЫЗЫ АНАРА Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау: жүзеге асыру мәселелері. Халықаралық құқықтық міндеттемелер.	90 95 99 103 109 114
	ФИЛОЛОГИЯ ТАНАЕВ К. Т., АБДЫХАЙРАНОВ У. А. Еркін күрес, ерекшелігі, әдістері, бағыттары ДЖЕКЕНОВ П.С., КАСЫМОВА А.Д. Адамның жас дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі негізгі сипаттамалары ДЖЕКЕНОВ П.С., ДЖЕКЕНОВ Е.С. Дене шынықтырудағы экономикалық басқару	120 123

әдістері МУСАБЕКОВ С.Ә., МЕЙРБЕКОВ Т.Қ.	125
Әлемдегі баскетболдың даму тенденциясы УРАЗОВА Г.М., БЕКБЕРГЕНОВА М.Н.	128
Жеңіл атлетиканың жаттығуларының жалпы және жеке қауіпсіздік шаралары БЕЛБОТАЕВ АЛМАСБЕК БАТАНҰЛЫ	131
Адами капитал және тіл мәселесі МУСЛИМОВА ГУЛЬМИРА САНСЫЗБАЕВНА, КУРМАНБЕКОВА АЙГУЛЬ САУКЫМБЕКОВНА	134
Критическое мышление как основа полноценного образования КУРМАНБЕКОВА АЙГУЛЬ САУКЫМБЕКОВНА, МУСЛИМОВА ГУЛЬМИРА САНСЫЗБАЕВНА, ҚҰРМАНБЕКОВА АЙГҮЛ САУКЫМБЕКҚЫЗЫ, МУСЛИМОВА ГҮЛМИРА САНСЫЗБАЙҚЫЗЫ	138
Формирование и становление критического мышления у учащихся на примере предмета " математика" в начальной школе. ЕРГЕШЕВА НУЛИФАР АБУАХАТОВНА	144
Взаимодействие работы школы и родителей по социализации в семье через сми	154

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

ӘОЖ 539.37.

ЦИЛИНДРЛІК ТЕМПАРАТУРАЛЫҚ КЕРНЕУ

¹Жумабаев М.М. – физика –математика ғылымдарының докторы, профессор.

²Шырақбаев А.Б. – физика – математика ғылымдарының кандидаты

³ Имашева Алмагуль-магистр

^{1,2}Халықаралық Тараз инновациялық институты, Тараз, Қазақстан.

³2-курс магистранты, Халықаралық Тараз инновациялық институты, Тараз, Қазақстан.

Аннотация

Получены основные дифференциальные уравнения и методы решения задач. Приведены основные уравнения для плоской деформации и плоского напряженного состояния. Предлагается методы решения задач.

Annotation

Basic differential equations and methods for solving problems. Basic equations for plane strain and plane stress state are given. Proposed methods for solving problems.

Цилиндр материалдарының қасиеттерін білу, температурадағы байланыстың өзгеруіне қатысты есептердің шешуін қарастырған кезде, оларды қарастыру облысында темперираның мәнін және өмірге әсер ету жағдайын білу қажет екендігі туындайды. Мұндай жағдайларда температураның өзгеруін байқау, оның қалай қарай өсуін немесе кемуін білу өте қажетті біліктілік болып табылады [1-4]. Осындай есептерді шешу өмірге қажетті жағдайларды анықтайды.

Ішкі радиусы R_1 және сыртқы радиусы R_2 қабырғалы цилиндрді қарастырайық. Серпімді және физикалық параметрлері температураға тәуелді

$$\mu = \mu(T), \quad \nu = \nu(T), \quad \alpha = \alpha(T). \quad (1)$$

Мұндағы, μ – жылжу модулі, ν -Пуассон коэффициенті, α -сызықтық кеңею коэффициенті. Бұл коэффициенттер μ, ν, α, T - эксперимент түрінде анықталады. Температура T радиальдық r бағытта айтарлықтай өзгереді, ал осьтік z және дөңгелек φ бағытта өзгермейді.

Цилиндрдің тепе-теңдік теңдеуі

$$\frac{d\delta_{rr}}{dr} + \frac{\delta_{rr} - \delta_{\varphi\varphi}}{r} = 0 \quad (2)$$

түрінде жазылады.

1. Ұзын қабырғалы цилиндр жазық деформация жағдайында болады және Гук заңы төмендегіше болады:

$$\varepsilon_{rr} = \frac{1}{E} [\delta_{rr} - \nu(\delta_{\varphi\varphi} + \delta_{zz})] + \alpha T,$$

$$\varepsilon_{\varphi\varphi} = \frac{1}{E} [\delta_{\varphi\varphi} - \nu(\delta_{rr} + \delta_{zz})] + \alpha T, \quad (3)$$

$$\delta_{zz} = \nu(\delta_{rr} + \delta_{\varphi\varphi}) - E\alpha T.$$

Нүктенің радиалдық бағытта орны ауыстыруын u -десек, онда

$$\varepsilon_{rr} = \frac{du}{dr}, \quad \varepsilon_{\varphi\varphi} = \frac{u}{r}; \quad (4)$$

Келесі өлшемсіз шамаларды енгізсек, олар өлшемді шамалармен келесі қатыстармен байланысқан:

$$\sigma_{rr} = \frac{2\mu}{1-\nu} \bar{\sigma}_{rr}, \quad \sigma_{\varphi\varphi} = \frac{2\mu}{1-\nu} \bar{\sigma}_{\varphi\varphi}, \quad \sigma_{zz} = \frac{2\mu}{1-\nu} \bar{\sigma}_{zz}$$

$$u = R_2 \bar{u}, \quad r = R_2 \bar{r}. \quad (5)$$

Тепе-теңдік теңдеуі (2), физикалық (3) және кинематикалық (4) қатынастар өлшемсіз шамалармен келесі шамалар арқылы (сызықтың үстіндегі сызықшасын алып тасталық) байланысқан.

$$\frac{d\sigma_{rr}}{dr} + \frac{\sigma_{rr} - \sigma_{\varphi\varphi}}{r} + \sigma_{rr} \frac{d}{dr} \ln \frac{\mu}{1-\nu} = 0 \quad (6 \text{ а})$$

$$\varepsilon_{rr} = \sigma_{rr} - \frac{\nu}{1-\nu} \sigma_{\varphi\varphi} + \alpha(1+\nu)T \quad (6 \text{ б})$$

$$\varepsilon_{rr} = \frac{du}{dr}, \quad \varepsilon_{\varphi\varphi} = \frac{u}{r},$$

$$\varepsilon_{\varphi\varphi} = \sigma_{\varphi\varphi} - \frac{\nu}{1-\nu} \sigma_{rr} + \alpha(1+\nu)T, \quad (6 \text{ в})$$

$$\varepsilon_{zz} = \nu(\sigma_{zz} + \sigma_{\varphi\varphi}) - \alpha(1-\nu^2)T \quad (6 \text{ г})$$

Осы теңдіктерді пайдаланып (6а), (6б) теңдеулерден келесі теңдіктер алынады:

$$\frac{du}{dr} = -\frac{\nu}{(1-\nu)r} u + \frac{1-2\nu}{(1-\nu)^2} \sigma_{rr} + \frac{\alpha(1+\nu)}{1-\nu} \gamma, \quad (7)$$

$$\frac{d\sigma_{rr}}{dr} = \frac{1}{r^2} u + \left(\frac{2\nu-1}{2(1-\nu)} - \frac{d}{dr} \ln \frac{\mu}{1-\nu} \right) \sigma_{rr} - \frac{\alpha(1+\nu)}{1-\nu} \gamma.$$

2. Егер қалың қабырғалы цилиндр айтарлықтай аз биіктікте болса, онда ол жазық кернеулік күйде болады. Бұл жағдайда Гук заңы төмендегіше болады:

$$\varepsilon_{rr} = \frac{1}{E} (\sigma_{rr} - \nu\sigma_{\varphi\varphi}) + \alpha T,$$

$$\varepsilon_{\varphi\varphi} = \frac{1}{E} (\sigma_{\varphi\varphi} - \nu\sigma_{rr}) + \alpha T, \quad (8)$$

$$\varepsilon_{zz} = \frac{-\nu}{E} (\sigma_{rr} + \sigma_{\varphi\varphi}) + \alpha T.$$

Егер (5)-тен формулаларды пайдалансақ, онда (8) қасиетті төмендегіше жазуға болады:

$$\varepsilon_{rr} = \frac{1}{1-\nu^2} (\sigma_{rr} - \nu\sigma_{\varphi\varphi}) + \alpha T,$$

$$\varepsilon_{\varphi\varphi} = \frac{1}{1-\nu^2} (\sigma_{\varphi\varphi} - \nu\sigma_{rr}) + \alpha T, \quad (9)$$

$$\varepsilon_{zz} = \frac{1}{1-\nu^2} (\sigma_{rr} + \sigma_{\varphi\varphi}) + \alpha T.$$

Бұл жағдайда

$$\frac{du}{dr} = -\frac{\nu}{r} u + \sigma_{rr} + \alpha(1+\nu)T, \quad (10)$$

$$\frac{d\sigma_{rr}}{dr} = \frac{1+\nu^2}{r^2} u + \left(\frac{\nu-1}{r^2} - \frac{d}{dr} \ln \frac{\mu}{1-\nu} \right) \sigma_{rr} - \frac{\alpha(1+\nu^2)}{r} T.$$

Енді (7), (10) теңдеулер жүйесін біріктіріп мынадай түрде алуға болады:

$$u' = Au + bT, \quad (11)$$

Мұнда

$$u' = \{u, \sigma_{rr}\}, \quad A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}, \quad B = \{b_1, b_2\}.$$

Жазық деформация кезінде

$$a_{11} = -\frac{v}{(1-v)r}, a_{12} = \frac{1-2v}{(1-v)^2}; a_{21} = \frac{1}{r^2},$$

$$a_{22} = \frac{2v-1}{2(1-v)} - \frac{d}{dr} \ln \frac{\mu}{1-v},$$

$$b_1 = \frac{\alpha(1+v)}{1-v}, b_2 = -\frac{\alpha(1+v)}{(1-v)}$$

және жазық кернеулік күйінде

$$a_{11} = -\frac{v}{r}, a_{12} = 1, a_{21} = \frac{(1+v^2)r}{r^2}$$

$$a_{22} = \frac{v-1}{r} - \frac{d}{dr} \ln \frac{\mu}{1-v},$$

$$b_1 = \alpha(1+v), b_2 = -\frac{\alpha(1-v^2)}{r}$$

алынады.

Кеңейтілген екі жағдай үшін келесі шекаралық ішкі шарт ($r_1 = R_1/R_2$) және сыртқы шарт $k_2 = 1$ беттерінде орындалады:

$$u(r_1) = u_1, u(1) = u_2; u(r_1) = u_3, \sigma_{rr}(1) = p_1; \quad (12)$$

$$\sigma_{rr}(r_1) = p_2, \sigma_{rr}(1) = p_3; \sigma_{rr}(r_1) = p_4, u(1) = u_4$$

Сонымен, (12) шекаралық шарттардың берілген шартына сәйкес, температураның орналасу шартына сәйкес (11) дифференциалдық теңдеулер жүйесін шешу керек. Шекаралық есепті қалай шешу қажеттігі айтылған соң, оның қалай іске асыралатынын көрсетуге болады.

Қалың қабырғалы цилиндрдің қалыңдығын өзара тең n кесіндіге бөлейік. Әр аралықта температураны оның ұштарындағы температура мәндерінің арасында сызықты түрде аппроксимациялық. Берілген n -нің әрбір мәніне сәйкес, оны экспериментальды графиктен, ағымдық параметрлерге сәйкес μ, v, α параметрлерінің мәндерін табайық. Егер осы мәндерді (11) теңдеуге қойсақ, онда әрбір нүктеде анықталған болады. Теңдеулер жүйесі (11), (12) шешкен кезде, шешімдердің сызықтық комбинациясы әдісін пайдаланады. Бұл үшін Коши есебін әртүрлі екі сызықтық-тәуелсіз ішкі бетте $r_i = R_i/R_{i-1}$ шешу қажет. Шеттік есепті шешу нәтижесінде u, σ_{rr} -лерді $r_j = R_1 + (j-1)(R_2 - R_1)/n$ -ді ($j = 1, 2, \dots, n$) кесінде анықталады. Осындай есептерді шешкеннен соң (6), (9) қатыстардан кернеу мен деформацияның компоненттерін анықтайды.

Цилиндрлік бағананың өлшемдері $R_1 = 300, R_2 = 400, \pi/3 \leq \varphi \leq \pi/2$ келесі температураның варианттарымен шектелген: 1) ішкі беттік жазықтықта 60°C , ал сыртқы беттік жазықтықта 20°C ; 2) ішкі беттік жазықтықта 110°C , ал сыртқы жазықтықта 20°C ; 3) ішкі беттік жазықтықта 200°C , ал сыртқы жазықтықта 20°C . Мына бетте $R_1 \leq r \leq R_2$, $\varphi = \pi/2$ орын ауыстырулар u нольге тең және жанама кернеулер σ_{xy} нольге тең.

Кернеу құрамы σ_r , бағананың оң жақ ұшында созылмалы, ал оң шекарасының жоғарғы шекарасында оң максималды мән қабылдайды. Қатты бекітілген $R_1 \leq r \leq R_2$, $\varphi = \pi/3$ беттің $2/3$ бөлігінде σ_x қысады, ал басқа бөлігінде тартымды болады. Температураның орналасу реті бағананың қимасында өзгермейді, бірақ абсолют шамасы бойынша барлық нүктеде өседі.

Кернеудің σ_y құрамы цилиндрлік бағананың барлық нүктесінде қысушы болады. Барлық қарастырылған жағдайларда ол қатты бекітілген шекараның $r = R_1$, $\varphi = \varphi_1$ төменгі бөлігінде максималь мәнді қабылдайды. Температураның өсуіне байланысты сығушы кернеу барлық нүктелерде өседі. Төменгі нүктеде ($r = R_1$, $\varphi = \varphi_1$) температураның өсуіне байланысты кернеу σ_y жоғары қарай мына нүктеде $r = R_2$, $\varphi = \varphi_1$ өсуі тезірек болады. Ал жанама кернеу σ_{xy} орналасуы σ_x – тың орналасуына қарама-қарсы. Жанама кернеу σ_{xy} оң жақ бұрыштың жоғарғы бөлігінде теріс мән қабылдайды. Ал төменгі бекітілген жағында оң мән қабылдайды. Жалпы алғанда радиальдық беттермен қоршалған, цилиндрлік денелерде еханикалық қасиеттердің температураға тәуелділігін қарастыру қажеттілігі туындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ержанов Ж.С., Каримбаев Т.Д. Метод конечных элементов в задачах механики горных пород. Алматы, Наука, 1975, 209 с.
2. Самогин Ю.Н., Хроматов В.Е., Чирков В.П. Метод конечных элементов, М., физатлит, 2012, 200 с.
3. Снеддон И.Н., Берри Д.С. Классическая теория упругости., Вузовская школа, 2008, 212 с.
4. Панферов В.М., Леонова Э.А. Киликовская Э.А. О напряженном состоянии цилиндрического свода в оссиметрическом температурном поле., Проблемы прочности, 1977, №5, с.13-16

ӘӨЖ: 378.147

«БИОЛОГИЯ» БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ РОЛІ

Сейтбаев Қуандық Жумабаевич.- а.ш.ғ.к.,
Жолдыбек Аяулым Болатқызы.- магистр
Халықаралық Тараз инновациялық институты «Биология және ауылшаруашылық мамандықтар» кафедрасы

Түйіндеме: Қазіргі уақытта «Биология» білім беру бағдарламасы түлегін даярлаудың негізгі құзыреттіктеріне білім беру бағдарламасында зерттеушілік құзыреттілік яғни болашақ биолог маман дайындаудың маңызды критерий ретінде қарау болып табылады. Мақалада «Биология» білім беру бағдарламасы оқу жоспарына сәйкес білім алушылардың зерттеушілік іс әрекетін қалыптастыруға мүмкіндік беретін зертханалық жұмыстардың ролі туралы қарастырылған.

Түйін сөздер: зертханалық жұмыс, кәсіби құзыреттілік, зерттеушілік құзыреттілік, теориялық білім.

Резюме: В настоящее время основополагающими компетенциями подготовки выпускника образовательной программы «Биология» являются

исследовательские компетенции в образовательной программе, т. е. важным критерием подготовки будущего специалиста-биолога. В статье рассматривается роль лабораторных работ, позволяющих формировать исследовательскую деятельность обучающихся в соответствии с учебным планом образовательной программы» Биология.

Ключевые слова: лабораторная работа, профессиональная компетентность, исследовательская компетентность, теоретические знания.

Abstract: Currently, the fundamental competencies for the preparation of a graduate of the educational program "Biology" are research competencies in the educational program, i.e. an important criterion for the preparation of a future specialist biologist. The article discusses the role of laboratory work, which allows students to form research activities in accordance with the curriculum of the educational program "Biology".

Keywords: laboratory work, professional competence, research competence, theoretical knowledge.

Қазіргі уақытта «Биология» білім беру бағдарламсы түлегін даярлаудың негізгі құзыреттіктеріне білім беру бағдарламасында зерттеушілік құзыреттілік яғни болашақ биолог маман дайындаудың маңызды критерий ретінде қарау болып табылады.

Биология білім беру бағдарламасы оқу жоспарына сәйкес білім алушылардың зерттеушілік іс әрекетін қалыптастыруға мүмкіндік беретін зертханалық практикумнан тұрады.

Зертханалық жұмыс теориялық білімді қолдануға, тереңдетуге және дамытуға бағытталған іс әрекет ретінде анықталуы мүмкін. Студенттер зертханалық жұмыс кезінде қажетті дағдыларды қалыптастырады. Биологиядан зертханалық жұмыстардың көпшілігі зерттеу жоспарына бақылау жүргізуді қамтиды. Кейбір зертханалық жұмыстар практикалық жаттығуларға ұқсас сипатта болады. Уақытты үнемдеу үшін зертханалық жұмыстарды орындау кезінде нұсқау карталарын қолданған жөн. Биологиялық материал бойынша зертханалық жұмыс сонымен қатар талдау, салыстыру, бағалау, қорытынды жасау, өз пікірін білдіру және оны негіздеу, ақпаратты жинақтау, жұмыс нәтижелерін әртүрлі формада (қорытындыда, тезистерде, логикалық диаграммаларда, кестелерде көрсетуге жалпы білім беру дағдыларын дамытады) [1].

С.И.Архангельскийдің (2004) пікірі бойынша зертханалық практикумның басты міндеті зертханалардың арнайы жабдықталған ғимараттарда эксперименттік зерттеулер негізінде теория мен практика байланысын орнату болып табылады. Студенттер өлшеу құралдарымен, аппараттармен, эксперименттік техникамен, қондырғылармен, техникалық жабдықтармен жұмыс істеу дағдыларын игереді, тікелей эксперименттік бақылаулар жүргізеді және зерттелетін құбылыстар мен процестерді түсінеді [2].

С.И.Зиновьевтің (2005) айтуы бойынша зертханалық сабақтар пәннің ғылыми теориялық негіздерін тереңдетіп оқуға, оқытудың жаңа техникалық құралдарын қолдана отырып, қазіргі заманғы әдістер мен тәжірибе жасау дағдыларын меңгеруге арналған [3].

Практикумды әзірлеу кезінде мынандай мақсаттар қойылады: студенттерге биологиялық құбылыстарды тәжірибеде зерделеуге мүмкіндік беру, оларды алуан түрлі, оның ішінде ең заманауи биологиялық микроскоптармен, аспаптармен жұмыс

істеуге үйрету; зертханалық құрал жабдықтарды баптау және тексеру бойынша қажетті дағдыларды үйрету.

Н.Г.Догадин (2003 ж.) пікірі бойынша зертханалық жұмыстың мақсаты студентке негізгі биологиялық құбылыстарды зертхана жағдайында қажетті биологиялық құрал жабдықтармен жұмыс істеуді үйрету және жұмыстың маңызды әдістерімен таныстыру ғана емес, сонымен студенттің шығармашылық ойлануы мен зерттеу дағдыларын дамыту болып табылады. [4].

Ю.В.Леонов және Л.Т.Прищепа, (1985 ж), зертханалық сабақтарда студенттердің танымдық қызметін жандандыру, студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту, зертханалық жұмыстарды орындау кезінде практикалық дағдыларды қалыптастыру болып табылады [5].

Зертханалық жұмыстың мақсатына байланысты оқытушының материалдарды әлі де нашар меңгерген студенттермен айналысатын болса, онда қорытынды зертханалық жұмыстарды өзбетінше жоғары деңгейінде жүргізген жөн. Студенттердің іс-әрекетін тікелей бақылау игерілетін ең қиыны дағдыларды меңгеруге, оқытылатын теориялық ұғымдарды түсіну тереңдігін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен, студенттерге биологияны оқыту міндетті зертханалық жұмыстарды қамтиды.

Биология курсына зертханалық жұмыстар пәннің ерекшеліктеріне қарай құрылады және зерттеу кезінде қолданылатын құрал жабдықтар бірдей болуы мүмкін. Мысалы, ботаника, зоология, клетка биологиясы, микробиология пәндерінде зертханалық жұмыстарды қолдануда әр түрлі типтегі микроскоптар қолданылады.

Практикалық бағыттағы зертханалық жұмыстарды төмендегідей бөлуге болады:

-Биологиялық микроскоптармен өсімдіктер және жануарлар клеткаларының құрылысын зерттеу, бұл негізінен бірінші курс студенттерінің «Ботаника» және «Зоология» пәндерінде қолданылады;

Зертханалық жұмыстар қарапайымнан күрделікке дейін дамиды. Жоғары курстарда биология курсынан микроскопиялық зерттеулерде Өсімдіктер физиологиясы, Микробиология пәндерінен зертханалық жұмыстарда зерттелінетін объектілер алдын ала дайындалып қойылады. Бұл жерде өсімдік жасушаларында плазмолиз мен деплазмолиздерді бақылау жұмыстары жасалынады.

Зертханалық жұмыс кезінде пәннің ерекшеліктеріне байланысты генетикалық есептерді шешу жұмыстарында жасау көзделген. Сондай ақ, мәдени дақылдардың сорттары бойынша өзгергіштікті, түрлердің критерийлерін және ауылшаруашылық дақылдарының жасанды сұрыптау жолдарын зерттеуге болады.

Генетика пәнінен өзгергіштікті зерттеу, мысалы, өсімдік жапырақтары бойынша вариациялық өлшемдерді есептеуге болады.

Биология курсынан зертханалық жұмыстар оқу процесінде теориялық алған білімдерін зертхана жағдайында эксперименттер жасау және растау, кәсіби практиканың практикалық дағдыларды қалыптастыруға студенттердің шығармашылық дайындығының маңыздылығын құрайды. Зертханалық жұмыстың деңгейіне қарай сабақ кезінде студенттер оқытушының басшылығында бір немесе бірнеше жұмыстарды орындай алады. Мысалы, Зоология пәнінен бір клеткалы организмдерді түрлеріне қарай бір қанша студенттер орындауға болады.

Кез келген биология сабағында зертханалық жұмыстар оқытылатын пәндердің тақырыптарына сай болуы керек және алынған теориялық білімдерін

зертханалық жұмыс кезінде жинақтауға, жүйелеуге, тереңдетуге және бекітуге болады.

Зертханалық жұмыстар кезінде студенттерде дағды қалыптасады яғни студент зертханалық құрал жабдықтар түрін маркасын жұмыс жасау принциптерін игереді, алған білімдерін өндірісте немесе ғылыми зерттеу орталықтарында тәжірибеде қолдана білуді қалыптастырады, теориялық білімін практикада қолдана алады.

Зертханалық эксперимент кезінде студенттер жеке дағдыларды қалыптастырып дамытады, жобалық жұмыс жасауды меңгереді, конструктивті ойлай алады, алынған нәтижелерді аналитикалық талдайды. Студент зертханалық практикум кезінде жұмыстың мақсаты және міндеттерін шешуде дербестік танытады, жұмысқа жауапкершілікпен қарайтын болады және студент нақты мәліметтер алуға шығармашылық бастамалар жасауға дағдыланады. Біздің ойымызша биология білім беру бағдарламасы бойынша негізгі жоғары оқу компонентіндегі пәндер: Ботаника, Зоология, Клетка биологиясы және Микробиология пәндерінің оқу жұмыс жоспарына өзгерістер енгізіп зертханалық жұмыстар сағат санын көбейту қажет деп ойлаймыз. Әрине биологиядан зертханалық жұмыстар жоспар бойынша оқу жылының басында оларды орындауға бөлінетін сағат саны жұмыс жоспарымен белгіленеді. Сонымен кей жағдайларда зертханалық жұмыстардың жүктемесін жай оқушыларға бөліп беріледі. Бұл дұрыс емес деп ойлаймыз зертханалық жұмыстардың саңғатын бөлген кезде 5 жыл еңбек өтілі бар аға оқытушыларға немесе ғылым кандидаттарына бөлген орынды болады. Сондай ақ өндіріс жағдайында еңбек тәжірибесі бар немесе ғылыми зерттеу институттарында қызмет кеткен тәжірибелі оқытушылардың сағат жүктемесіне болғаны дұрыс

Биология пәндерінде зертханалық жұмыстарды жоспарлау кездерінде келесі дидактикалық мақсаттарды орындау қажет деп ойлаймыз.

1. Жалпы кәсіптік циклдегі пәндерге зертханалық жұмыстар басым орын алуы қажет болады. Бұнда маңызды биологиядағы теориялық ережелерді тексеру үшін қажет. Мысалы, Биохимия пәні бойынша өсімдік және жануар құрамындағы белок, көмірсуларды, майларды анықтау практикалық жақтанда өндірістік жақтанда маңызды.

2. Биологиядан кәсіптік дағдыларды қалыптастыру яғни оқуды бітірген түлек кәсіби жұмыс орнына барған кезде белгілі бір зертханалық жұмыстарды іс әрекеттерді кәсіби тұрғыдан пайдалануға болады.

3. Зертханалық жұмыстарды жоспарлау кезінде жалпы кәсіптік және арнайы пәндерді оқытуда басым бағыт беру керек.

4. Аралас яғни зертханалық жұмыстармен практикалық жұмыстарды қоса алып бару бұл маманның кәсіби біліктілігін арттыруда дағды қалыптастыруда маңыздылығы жоғары.

Биология курсына зертханалық жұмыстардың мазмұны, тәжірибе қою арқылы тексеру, биологиялық заңдылықтарды анықтау оларды зерттеп биологиялық заттардың қасиеттерін сандық және сапалық сипаттау, құбылыстардың дамуын бақылау зертханалық жұмыстың негізгі мақсаты болады.

Жұмыстың мазмұны мен көлемі зерттеу материалының қасиетіне, пән аралық байланыстарға, зерттелетін жұмыстың теориялық маңыздылығына, зертханалық жұмыс нақты қалай орындалатындығына баса назар аудару қажет.

Сабақ кестесіне сай зертханалық жұмысты жоспарлауда – теориялық ережелерді нақтылаумен тапсырмаларды орындау барысында студенттер

биологиялық құрылғылармен микроскоптармен, аппараттармен жұмыс істеуді практикалық дағдыларын ескеру керек.

Зертханалық жұмыстың мазмұныны әзірлеу кезінде сол пәннің теориялық негіздердің барлық шеңберін қамту керек. Студент зертханалық жұмыста дағдыларды игереді.

Теориялық білімдерін жалпылайды, оны практика жүзінде қолдану қабілеті қалыптасады дайындық деңгейі дамиды, жоспар құруды игереді және қорытындылай алады.

Зертханалық жұмыстарды орындау және оларға кететін уақыт мөлшері сағатқа бөлінген пәннің силлабусына сәйкес болуы керек. Зертханалық жұмысқа бөлінген уақыт сол жұмысты толық орындауға және қорытындылауға толық жетуіне жоспарлау керек. Зертханалық жұмыс жасаудан алдын студенттер кафедра ережесі бойынша техникалық қауіпсіздік талаптарын өрт және электр құрылғыларды пайдалану, биологиялық қышқылдармен жұмыс істеу ережелерінен нұсқаулар өткізу жүргізіледі. Оған кафедрада бекітілген оқытушы лаборант жауапты болады. Зертханалық жұмысты орындаудан бұрын студент тапсырманы орындауға арналған нұсқаулықпен танысуы керек.

Оқытушы студенттерге әдістемелік құжаттар, нұсқаулар, тапсырмалар және тест тапсырмалары, жаттығулар, жағдаяттар таратып береді.

Биологиядан зертханалық жұмыс кезінде студент оқытушының бақылауында болуы керек немесе лаборант студенттің жұмыс реттерін бақылайды, көмек көрсетеді оларға түзетуші әрекеттер жасайды және жұмыстың дұрыс орындалғанын бақылап отырады. Студент зертханалық жұмысты жеке немесе бір неше студенттермен орындайды. Мысалы ботаника курсының зертханалық жұмысында бір студент клетканың құрылысын зерттесе екінші бір студент өсімдіктер гүлінен препарат дайындап зерттеу жұмыстарын жүргізуі мүмкін. Барлық зертханалық жұмыстар нұсқаулықта көрсетіледі.

Қазіргі кезде мазмұны бойынша және пәннің ерекшеліктері бойынша биология курсының зертханалық жұмыстары; -цитологиялық; -гистологиялық; -генетикалық; -экологиялық; -эволюциялық болып бөлінеді. Әрине зертханалық жұмыстар әрбір пәннің жұмыс жоспарына сай болуы керек.

Биологиядан зертханалық жұмыстардың алдына қойған негізгі мақсаттары теория мен практиканың байланысын ашу, биологиялық микроскоптар мен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, зерттеудің маңызды әдістерін практикалық игеру; экспериментті сауатты жүргізуге үйрету болып табылады.

Сабақ барысында практикалық оқыту әдісі ретінде биологиядағы зертханалық жұмыстардың құрылымы схема түрінде ұсынылуы мүмкін: - зерттелетін материалдың мазмұнының ерекшеліктері туралы сындарлы әңгіме, бақылаулар мен эксперименттердің орындалуы, нәтижелерді белгілеу, қорытынды тұжырымдарын қалыптастыру.

Осылайша біз биологияны оқыту теориясы мен әдістемесінде зертханалық жұмыстарды ұйымдастыру және жүргізу проблемасына ғылыми көзқарастарды талдадық.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Колесова М.С., Корякина С.В. Организация и проведение лабораторных работ по биологии. Шадринский государственный педагогический институт, Шадринск, Россия., 2010

2. Архангельский, С.И. Лекции по теории в высшей школе [Текст] / С.И. Архангельский. - М.: Высшая школа, 2004. - 385с.

3. Зиновьев, С.И. Учебный процесс в советской высшей школе [Текст] / С.И. Зиновьев. - М.: Высшая школа, 2005. - 316с.

4. Догадин, Н.Г. Усиление роли лабораторного практикума в теоретической подготовке студентов [Текст] / Н.Г. Догадин //Физика в системе современного образования (ФССО-03): Труды седьмой Международной конференции: сб. ст., Санкт-Петербург, 14-18 октября 2003г. / Ред. кол. С.В. Бубликов [и др.]- СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 2003. - Т.1. - 199с. - ISBN 5-8064-0712-8.

5. Леонов, Ю.В. Формы активизации познавательной деятельности студентов на лабораторных занятиях с элементами проблемности [Текст] / Ю.В. Леонов, Л.Т. Прищепа / Формы и методы активизации познавательных интересов студентов в процессе преподавания физических дисциплин: Межвузов. сб. науч. трудов. / Отв. ред. А.Б. Варнавских. - Ростов-на-Дону: РГПИ, 1985. - 150с.

ӘӨЖ: 378.147

БОТАНИКА САБАҒЫНДА ЭКСПЕРИМЕНТТЕР ЖҮРГІЗУ ЖӘНЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІГІ

**Сейтбаев Қуандық Жумабаевич.- а.ш.ғ.к.,
Курманбекова Жадыра Болатовна.- магистр
Халықаралық Тараз инновациялық институты «Биология және
ауылшаруашылық мамандықтар» кафедрасы**

Түйіндеме: Мақалада жаратылған ғылымдары бакалаврлары арасында ғылыми-зерттеу дағдыларын дамытуға ықпал ете отырып, ботаника бойынша эксперименттер жүргізу ерекшеліктері және ұйымдастыру мен өткізудің тиімді әдістемесін әзірлеу қарастырылған.

Түйін сөздер: биологиялық білім беру, ботаника пәнінен дала практикасы, кәсіби дағдылар, далалық практика.

Резюме: В статье рассмотрены особенности проведения экспериментов по ботанике и разработка эффективной методики организации и проведения, способствующей развитию научно-исследовательских навыков среди бакалавров естественных наук.

Ключевые слова: биологическое образование, полевая практика по ботанике, профессиональные навыки, полевая практика.

Abstract: The article discusses the features of conducting experiments in botany and the development of an effective methodology for organizing and conducting, contributing to the development of research skills among bachelors of natural sciences.

Keywords: biological education, field practice in botany, professional skills, field practice.

Қазіргі кезде еліміде білім беру жүйесін жаңғырту процесі педагогикалық теорияның дамуымен және жоғары педагогикалық білім беру тәжірибесінің өзгеруімен бірге жүреді. Жаңа әлеуметтік экономикалық жағдайда адамның табиғатпен, мәдениетпен, қоғаммен табиғи қатынастары және тұлғаның қалыптасу процестері туралы жүйелі білім ерекеше мәнге ие болады. Биологиялық білім беру адам мен табиғи орта арасында туындайтын қайшылықтарды шешудің ең тиімді құралдарының бірі ретінде танылады [1].

Биологиялық білім беру саласындағы заманауи маман табиғат туралы білімнің аудармашысы ғана емес, сонымен қатар биологиялық және педагогикалық мәдениеттің тасымалдаушысы ретінде де әрекет етуі керек. Студенттер алған білімдерімен іс-әрекет тәсілдерін жаңғыртып қана қоймай, оларды жаңа жағдайда өз бетінше қолдана білуге, алған білімдерін жаңа оқу-тәжірибелік міндеттерді шешуге білуге, жүзеге асыруға үйренуі керек, яғни, репродуктивті емес, трансформациялық әрекетерді орындауға дайын болуы керек. Бұл зерттеушілік әрекет, өйткені ол студенттің білімін тереңдету және жанарту қажеттілігін оятады. Зерттеу іс-әрекетінің негізін зерттеушілік сипаттағы тапсырмаларды орындау кезінде қалыптаса алатын дағдылар құрайды. Болашақ мұғалімдердің ғылыми-зерттеу іс-әрекетінің дағдыларын меңгеру кәсіби маңызды міндеттерді шешуге қызмет етеді. Қазіргі уақытта білім беру саласында болашақ мамандарды даярлауда қызығушылықты, қажеттіліктер мен қабілеттерді қалыптастыруға бағытталған ғылыми- зерттеу қызметі үшін сапалы өзгерістер қажет [2].

Студенттерді ғылыми – зерттеу іс-әрекетіне дайындау мәселесінің жай- күйін зерделеу бізге мыналар арасында қалыптасқан бірқатар маңызды қарама-қайшылықтарды анықтауға мүмкіндік берді:

-жалпы білім беретін мектептің мұғалім - зерттеушіге қажеттілігі және болашақ биология мұғалімінің зерттеушілік дағдыларын қалыптастырудың нашар дамыған теориялық әдістемелік негіздері;

-жоғары кәсіптік білім стандартында бекітілген кәсіби маңызды норма ретінде оқытушының ғылыми – зерттеу қызметіне дайындығын және педагогикалық кадрларды жалпы және кәсіптік даярлаудың қолданыстағы бағдарламаларының сәйкессіздігін анықтайтын біліктілік талаптары;

-далалық оқу тәжірибесінде жоғары ғылыми- зерттеу әлеуетінің болуы және осы салада студенттерді репродуктивті оқытудың тәжірибесінің басым болуы. Бұл қарама- қайшылықтар өзара байланысты және жаратылстану ғылыми білім беру бакалаврын даярлаудың арнайы әдістемесін әзірлеу арқылы шешілуі мүмкін, мұнда негізгі міндеттердің бірі ғылыми-зерттеу қызметін дамыту болады.

Студенттердің зерттеушілік дағдыларын қалыптастырудың теориялық және әдістемелік негіздерін негіздеу мен дамытуға байланысты біз шешіп отырған мәселенің өзектілігін де осыдан анықтайды. Таңдалған зерттеу тақырыбының өзектілігі қоғамның әлеуметтік тапсырысының ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге қабілетті биология мұғалімдерін даярлауға қойылатын талаптармен анықталады.

Зерттеудің мақсаты-жаратылстану ғылымдары бакалаврлары арасында ғылыми-зерттеу дағдыларын дамытуға ықпал ете отырып, ботаника бойынша далалық практиканы ұйымдастыру мен өткізудің тиімді әдістемесін әзірлеу.

Қойылған мақсатқа сәйкес келесі міндеттер анықталды:

1.Студенттердің ботаника пәнінен дала практикасы контекстінде зерттеу қызметі ұғымының мазмұнын нақтылау;

2. Ботаникалық пәндер бойынша оқу – зерттеу практиксының функцияларын анықтау;

3. Ботаникалық далалық тәжірибелерді ұйымдастыру принциптерін анықтау;

4. Жаратылыстану ғылыми білім беру саласындағы маманды дайындаудың құзыреттілік тәсілі тұрғысынан далалық практиканың мақсаттары мен міндеттерін тұжырымдау

5. Ботаникадағы далалық практиканың мазмұнын оқу – зерттеу міндеттерінің жүйесі ретінде анықтау;

6. Студенттердің ғылыми – зерттеу іс-әрекетіне қызығушылығын тудыратын тиімді әдістемелік шарттарды, әдістер мен оқу құралдарын анықтау;

7. Оқушылардың ғылыми-зерттеу іс-әрекетін дамытудағы табиғат нысандары мен табиғи ортаның рөлін анықтау.

Қазіргі заманғы биологиялық зерттеулерде әдістердің таным құралдары ретіндегі рөлі дәстүрлі жағынан зерттеу субъектісі мен объектісі арасындағы делдалдық болады. [3,4].

Бақылау барлық ғылыми зерттеулердің бастапқы нысаны болып табылады. Биологияда бұл зерттеу объектісі адам мен қоршаған ортаның тірі табиғаты болып табылады. Мектепте қазірдің өзінде ботаника, зоология сабақтарында өсімдіктер мен жануарлардың өсуі мен дамуын, бақылай отырып, ең қарапайым биологиялық зерттеулер жүргізеді.

Ақпаратты жинау әдісі ретінде бақылау хронологиялық тұрғыдан биология арсеналында, дәлірек айтсақ, оның алдындағы табиғи тарихта пайда болған зерттеудің ең алғашқы әдісі болып табылады. Бақылау адамның сенсорлық қабілеттеріне (сезім, қабылдау, бейнелеу) сүйенеді. Классикалық биология ең алдымен бақылау биологиясы. Бақылаулар тікелей немесе жанама болуы мүмкін, олар техникалық құрылғылардың көмегімен немесе оларсыз жүргізілуі мүмкін.

Қарапайым бақылаудан айырмашылығы, ғылыми бақылау қарапайым емес, объектілерді немесе құбылыстарды мақсатты түрде зерттеу екенін түсіну маңызды. Сонымен, бақылау-белгілі бір бөлікті, басқаша айтқанда, аспектіні шындықтан ажырату және осы бөлікті зерттелетін жүйеге қосу.

Өзін өзі тәрбиелеуге және рефлексияға қабілетті болашақ мұғалімдерді дайындаудың маңызды құралдарының бірі зерттеушілік әрекет екенін анықтау, өйткені ол студенттің білімін тереңдету, жүйелеу және жаңарту қажеттілігін қалыптастырады, ақпаратты іздеу және сыни талдау дағдыларын қалыптастырады. Зерттеу барсында ботаникадағы далалық тәжірибеде зерттеу қызметі түсінігіне анықтама беріледі, ол студенттердің биологиялық зерттеулерді өз бетінше және саналы түрде қолдануды көздейтін өсімдіктер дүниесі объектілері туралы жаңа білімдерді алудағы белсенді жұмысын қарастырады.

Далалық практиканың мазмұнына кіретін қызмет компонентінің құрамы негізінде ботаникадағы ғылыми- зерттеу іс –әрекетінің сипаты, оқу- зерттеу практикасы шеңберінде қалыптасуы қажет болатын зерттеу дағдыларының құрамы анықталады.

Ғылыми – зерттеу әрекеті әдістемелік және пәндік дағдылар, сонымен қатар теориялық жалпы биологиялық және қолданбалы ботаникалық сипаттағы дағдылар өзара әрекеттесетін интегративті сипатта болатыны анықталды.

Ғылыми зерттеу іс –әрекетінің тиімділігі бакалаврлардың зерттеу дағдыларын меңгеруіне байланысты.

Ботаникадағы далалық оқу-зерттеу практикасы практикалық оқытудың нақты түрі ретінде студенттерге саладағы жаңа мәселелерді шешу мақсатында алған білімдерін қолдануға жағдай жасайды, олардың биологиялық білім беру саласында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге дайындығын қалыптастыруға ықпал етеді.

Практиканың құндылығы оның зерттеу қызметімен анықталады. Зерттеу қызметі ұжымдық, топтық және жеке тәжірибелік сабақтардың нысандарымен түрлерін олардың өзара байланысында пайдалану арқылы далалық тәжірибеде ғылыми- зерттеу қызметін ұйымдастыруды көздейді, танымдық белсенділікті ынталандырады және студенттердің интеллектуалдық дамуын, шығармашылығын және дербестігін қалыптастыруға бағытталған, ботаника бойынша білім алу қажеттілігін дамыту, кеңейту, жеке позициясын өзектілендіруге ықпал етеді.

Биологиядан практиканың маңызды кезеңдері - кәсіби дағдылар, оның ішінде ғылыми зерттеу қызметінің дағдылары мен дайындық, зерттеуге алынған ақпаратты өңдеу және талдау, сондай ақ тәжірибе бойынша есеп дайындау, ғылыми зерттеу қызметінің дағдылары болып табылады. [2].

Практикаға дайындық кезеңінде студенттер практиканың мақсаты мен міндеттері, далалық және камералық жұмыстардың жоспарымен, зерттеу әдістерімен, практика күнделігін жүргізумен танысады. Оқытушы студенттерге қажетті әдебиеттер, электронды мәліметтер базасы туралы ақпарат береді. Далалық зерттеулер кезінде қауіпсіздік техникасы бойынша нұсқама жүргізу міндетті болып табылады. Зерттеу кезеңінде студенттер тікелей табиғи зерттеулер жүргізеді, мысалы, бақылаулар жүргізеді, зерттелетін объектінің кез-келген параметрлерін өлшейді, өсімдіктер жинайды. Практика соңында алынған ақпаратты өңдеу және талдау, анықтамалық деректермен жұмыс жасау, шығармашылық және практикалық тапсырмаларды орындау. Практика қорытындылары бойынша білім алушылар есеп ресімдейді, сондай ақ олар баяндамалар, презентациялар дайындай алады, практика барысында алынған өз нәтижелеріне негізделген мақалалар жаза алады. Осылайша, студенттер бастапқы дағдыларды және ғылыми зерттеу қызметін дамытады. Дайындық бағыты бойынша оқу жоспары 6B05101-«Биология» білім беру бағдарламасы бойынша практика дағдыларын, оның ішінде бастапқы біліктер мен ғылыми-зерттеу қызметінің дағдылары бойынша тәжірибелер жинайды.

Ботаника бойынша далалық тәжірибе. Негізгі мақсаттары ботаникадан оқу практикасын қалыптастыру және қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарау, сондай ақ студенттерді ботаникалық зерттеудің негізгі әдістерімен: теориялық, далалық зертханалық, эксперименттік әдістермен таныстыру, -жалпы кәсіптік және кәсіптік құзыреттерді қалыптастыру үшін жағдайлар жасау;- ботаникалық табиғи жағдайда зерттеу жүргізу кезіндегі кәсіби дағдылармен танысу.

Практика барысында студенттер оқу процесінде алған теориялық білімдерін тереңдетеді және бекітеді пән бойынша аудиториялық және дербес сабақтар бойынша ботаникалық эксперимент жүргізудің жаңа әдістерін зерделейді, ботаникалық тәжірибе қою кезінде пайдаланатын қазіргі заманғы жабдықтармен жұмыс істеу әдістерін меңгереді, ботаникалық эксперимент жүргізудің біліктерімен дағдыларын дамытады, материалдарды жинау және өңдеу, ботаникалық зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу әдістерін меңгереді. Сонымен қатар студенттер табиғатқа деген сүйіспеншілікті, сауатты мінез құлыққа деген қажеттіліктерді қалыптастырады, студенттердің зияткерлік қабілеттері дамиды.

Оқу практикасы барысында студенттер келесі бөлімдермен танысады: кіріспе, тәжірибе өтетін жерлердің ерекшеліктерімен, өсімдіктер қауымдастықтарымен,

студенттер өсімдіктер биотасымен өсімдіктер флорасымен олардың тіршілік ортасының маңызды факторларын бақылайды: өсімдіктер түрлері, туыстары, экологиялық топтары, тіршілік ету жағдайлары, жеке органдарымен тамыр жүйесін зерттейді. табиғатта жиналған өсімдік үлгілерінің мысалында қарапайым және күрделі бақылау туралы ұғымдар, зертханалық зерттеу үшін өсімдіктердің бөліктері мен тұқымдарын іріктеу дағдылары пысықталады. Жиналған материалдар кафедраның зертханасына жеткізіледі. Өртүрлі табиғи қауымдастықтардың (орман, дала, шалғынды және т.б.) құрылымы мен түрлік өртүрлілігін зерттеу жүргізіледі. Сондай ақ студенттер қоршаған ортаның экологиялық жай күйінің критерийлері мен танысады. Зертханалық жағдайда деректерді статистикалық өңдеу жүргізіледі, қорытындылар жасалады.

Ботаника бойынша далалық тәжірибе (Өсімдіктер систематикасы).

Ботаника (өсімдіктер систематикасы) бойынша оқу практикасының негізгі мақсаттары: өсімдіктердің алуан түрлілігінің теориялық курсы, оларды жіктеу принциптерін, өсу, көбею ерекшеліктерін зерделеу кезінде алған білімдерін, біліктері мен дағдыларын тереңдету болып табылады.

Практика кезінде студенттер биосфераның құрамдас бөлігі ретінде өсімдік жамылғысы, биосфераның негізгі құрылымдық бөліктері: фитоценоздар туралы нақты білім жүйесіне ие болады. Сонымен қатар, өсімдік жамылғысының негізгі түрлерін ажырата білу және олардың ботаникалық сипаттамасын диаграммаларда, фотосуреттерде және басқа да құжаттық материалдарда құрастыру дағдыларын қалыптастыру кезінде игере алады;

Сондай ақ студенттер экологиялық және географиялық жағдайларды бөлу арқылы өсімдіктер қауымдастығын білу; өсімдіктер қоғамдастығының қоршаған ортаға қалай және қандай дәрежеде әсер ететінін және антропогендік әсердің өсімдіктер қауымдастығына қалай әсер ететінін анықтайды. Студенттер фитоценоздардың әр түрі үшін нақты экологиялық шаралар қажеттілігі туралы түсінік алады; өсімдік жамылғысын дамытудың негізгі және айқын бағыттарын бағдарлау; геоботаникалық талдау негізінде өсімдік жамылғысын кем дегенде экономикалық бағалау дағдыларын игереді.

Өсімдік жамылғысын талдау әдістерін игеру осы арқылы зерттеу барысында жергілікті флораның (Жамбыл облысының флорасы) негізгі түрлерін зерттейді.

Практика барысында студенттер «Ботаника» пәні бойынша аудиториялық және дербес сабақтар процесінде алынған теориялық білімді меңгереді, ботаникалық ғылымның дамуының қазіргі заманғы бағыттарын зерделейді, далалық жағдайларда жұмыс істеу әдістерін меңгереді, табиғатта ботаникалық бақылаулар жүргізу, далалық табиғи және гербарий материалдарын жинау және өңдеу, геоботаникалық зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу біліктері мен дағдыларын дамытады, камериалдық өңдеу әдістерін меңгереді, зерттеу жұмысын ұйымдастыруда және ұжыммен жұмыс істеуде дағдылар мен біліктерді практикада пайдаланады. Сонымен қатар, студенттер табиғатқа ұқыпты қарауды қалыптастырады, студенттердің зияткерлік қабілеттері мен эмоционалды саласын дамытады. Жеке тапсырмаларды орындау көлемді кеңейтеді студенттердің практикалық қолдану саласындағы білімі негізгі фитоценоздардың маңызын анықтайды.

Практика барысында студент келесі тапсырмаларды зерттейді: өсімдік жамылғысы туралы түсінік, өсімдіктердің аймақтық және интерзональды түрлері. Тәжірибе аймағының топологиялық және экологиялық жағдайларының жалпы сипаттамасы. Тәжірибе аймағындағы өсімдіктерге антропологиялық факторлардың

әсері. Өсімдіктер қауымдастығы туралы түсінік. Фитоценоздың негізгі құрылымдық элементтері: денгейлер, ценопопуляция. Фитоценозды сипаттау әдістемесі. Ағаш қабаттарының құрамы мен құрылымы. Бұталы шөпті денгейлер. Фенофаза. Шалғындық өсімдіктер. Шабындық туралы түсінік. Су қоймалары мен жағалаулардың өсімдіктері. Су нысандарының жағасында өсімдіктер қауымдастықтарының таралуы, оның экологиялық жағдайы, су қоймаларының толып кету себептері. Батпақтықтардың өсімдіктері. Флористикалық құрамның түрі. Агрофитоценоздар. Тәжірибелік аймақтың мәдени өсімдіктерімен бірге арамшөптердің түрлері мен тіршілік формалары.

Ботаника сабағынан гербарий коллекцияларын дайындау (жинау, камералдық өңдеу, безендіру) студенттер үшін ботаника бойынша практикадан өтудің маңызды аспектісі болып табылады.

Ботаникадан оқу практикасы студенттерді ботаникалық зерттеулердің негізгі әдістерімен таныстыруға бағытталған алғашқы кәсіби дағдылармен, оның ішінде ғылыми зерттеулердің бастапқы дағдыларын алу орын алады. Теориялық, далалық, зертханалық, эксперименттік, сипаттағы нақты мәселелерді шешуде экологиялық жағдайларды бағалаудың қолжетімді әдістері мен құралдарын ұтымды таңдау білігін қалыптастыру және нормаланған көрсеткіштер мен әдістерді пайдалана отырып, ботаникалық зерттеулерді қоюды кешенді тәсілді қамтамасыз ету.

Практиканың міндеттеріне студенттердің жалпы биология, ботаникалық зерттеулер әдістері, өсімдіктер экологиясы, ботаника бойынша аудиториялық және дербес сабақтар процесінде алған теориялық білімдерін бекіту. Табиғатта экологиялық және биологиялық бақылаулар жүргізу, далалық материалдарды жинау және өңдеу, экологиялық және биологиялық зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу біліктері мен дағдыларын дамыту;- заманауи құрал жабдықтармен жұмыс істеу әдістерін игеру, зерттеу әдістерін тереңдетіп зерделеу және зерттеу жұмыстарын жүргізу, аймақтық денгейдегі экологиялық жүйелер мен табиғий және антропогендік заттардың таралуы туралы факторларды зерттеу және түсіну, жахандық биохимиялық процестерді зерттеу циклдері, орнықтылық механизмдері және биосфераның өзін-өзі реттеу шектері, нормалау, қауіптерді талдау әдістері, студенттердің зияткерлік қабілеттері мен эмоционалдық саласын дамыту. Жазғы далалық тәжірибенің нәтижесі студенттерде қалыптасқан қоршаған ортаны зерттеу және оның экологиялық және биологиялық жағдайын бағалау дағдылары болып табылады.

Осылайша, оқу процесінде практика кезінде студенттер ұтымды қойылымды үйренеді зерттеу мақсаттары мен міндеттері, ғылыми және оқу-әдістемелік әдебиеттермен жұмыс, қажетті әдістемені дұрыс таңдау, зерттеу нәтижелерін ресімдеу және оларды нақты баяндау, сондай-ақ зерттелетін объектінің экологиялық жағдайын жақсарту бойынша практикалық ұсынымдар әзірлейді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Верзилин Н.М., Корсунская В.М. Общая методика преподавания биологии. М.: Просвещение, 1983. 384 с.
2. Кашина В.Б. Принципы организации исследовательской деятельности бакалавров естественно-научного образования на полевой практике по ботанике
3. Кондрашова И.Н., Кондыкова Н.Н. Реализация целей образования для устойчивого развития в организации экологической деятельности студентов / Природные ресурсы Центрального региона России и их рациональное

использование: Материалы Международной заочной научно-практической конференции, Орёл, 28 ноября 2017 г. Орёл: ФГБОУ ВО «Орловский государственный университет имени И.С. Тургенева», 2017. С. 221-226.

4. Кондрашова И.Н., Кондыкова Н.Н., Тяпкина А.П., Чувашева Е.С. Некоторые аспекты экологического и химического образования студентов, обучающихся на факультете естественных наук // Актуальные проблемы химического и экологического образования: Сборник научных трудов 64 Всероссийской научно-практической конференции химиков с международным участием, г. Санкт-Петербург, 13–15 апреля 2017 года. СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2017. С. 399-401.

ӘӨЖ: 378.147

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

Сейтбаев Қуандық Жумабаевич.- а.ш.ғ.к.,
Арыстанбек Аружан Саламатқызы.- магистр
Халықаралық Тараз инновациялық институты «Биология және
ауылшаруашылық мамандықтар» кафедрасы

Түйіндеме: Болашақ маман өмір бойы өзін-өзі тәрбиелеуге ұмтылуы, жаңа ақпараттық сандық технологияларды меңгеруі және оларды пайдалану мүмкіндіктерін түсінуі, өз бетінше шешім қабылдауы, әлеуметтік және болашақ кәсіби салада бейімделуі, мәселелерді шешуі және топта жұмыс істей білуі қажет. Осындай қоғамдық және кәсіби белсенді тұлғаны тәрбиелеу қазіргі мектеп мұғалімдерінен жұмыстың мүлде жаңа әдістерін, тәсілдерін және формаларын қолдануды талап етеді. Мақалада ЖОО биология білім беру бағдарламасы бойынша оқу үрдісінде интерактивті оқыту әдістерін қолдану қарастырылады.

Түйін сөздер: құзыреттілік, білім берудегі инновация, технология, шығармашылық.

Резюме: Будущий специалист должен стремиться к самообразованию на протяжении всей жизни, владеть новыми информационными цифровыми технологиями и понимать возможности их использования, самостоятельно принимать решения, адаптироваться в социальной и будущей профессиональной сфере, решать проблемы и работать в команде. Воспитание такой общественно-профессионально активной личности требует от современных школьных учителей применения совершенно новых методов, приемов и форм работы. В статье рассматривается использование интерактивных методов обучения в учебном процессе по образовательной программе биология вуза.

Ключевые слова: компетенции, инновации в образовании, технологии, творчество

Abstract: A future specialist should strive for self-education throughout his life, possess new digital information technologies and understand the possibilities of their use, make decisions independently, adapt to the social and future professional sphere, solve

problems and work in a team. The upbringing of such a socially and professionally active personality requires modern school teachers to use completely new methods, techniques and forms of work. The article discusses the use of interactive teaching methods in the educational process according to the educational program biology of the university.

Keywords: competence, innovation in education, technology, creativity.

Қазіргі қоғам ақпараттық қоғам және сандық ақпараттық технологияның дамыған қоғамы. Сондықтан қазіргі жоғары оқу орындарында білім беру бағдарламаларында түлекке ерекше талаптар қойып отыр. Білім беру жүйесі бітірушінің бастамашылдық, ұтқырлық, икемділік, динамизм және сындарлылық сияқты жаңа қасиеттерін қалыптастыруын қажет етеді.

Болашақ маман өмір бойы өзін-өзі тәрбиелеуге ұмтылуы, жаңа ақпараттық сандық технологияларды меңгеруі және оларды пайдалану мүмкіндіктерін түсінуі, өз бетінше шешім қабылдауы, әлеуметтік және болашақ кәсіби салада бейімделуі, мәселелерді шешуі және топта жұмыс істей білуі қажет. Осындай қоғамдық және кәсіби белсенді тұлғаны тәрбиелеу қазіргі мектеп мұғалімдерінен жұмыстың мүлде жаңа әдістерін, тәсілдерін және формаларын қолдануды талап етеді.

Кәсіптік білім берудің барлық әлеуетті маңызды бағыттары бойынша құзыретті түлекті қалыптастыру үшін қазіргі мектеп оқушыларының ең алдымен танымдық, коммуникативті және тұлғалық белсенділігін дамытатын оқытудың белсенді формалары мен әдістерін қолдану қажет.

Биологиялық білім берудің мақсаты: Оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру үшін интерактивті құралдарды, заманауи ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарын пайдалану арқылы биологияны оқыту сапасын арттыру.

Биологияны оқыту оқушылардың биологиялық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған.

Интерактивті оқыту-танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың ерекше түрі. Бұл нақты және болжамды мақсаттарды білдіреді. Осындай мақсаттардың бірі-оқушы өзінің жетістігін, зияткерлік өміршеңдігін сезінетін, оқу процесін нәтижелі ететін ыңғайлы оқу жағдайларын жасау. [1, 116 бет]

Интерактивті оқыту-білім беру процесіне қатысушылардың өзара әрекеттесуінің диалогтық формаларына негізделген таным тәсілі; білім алушылардың бірлескен іс-әрекет дағдылары қалыптасатын қарым-қатынасқа негізделген оқыту. Бұл «әркім бәрін үйретеді және әркім бәрін үйретеді» деген әдіс. [2, 29 бет]

Осы орайда біздің жұмысымыздың негізгі міндеттері:

- оқушылардың дүниенің біртұтас суретіндегі тірі табиғат, тірі ағзалардың алуан түрлілігі, өзара байланысы мен өзара әсері, тірі материя дамуының жалпы заңдылықтары туралы түсініктерін қалыптастыру;

- әртүрлі деңгейдегі тірі жүйелердің ұйымдастырылу, қызмет ету және даму заңдылықтарын зерттеу, тірі табиғат туралы биологиялық білімдер жүйесін қалыптастыру және жетілдіру;

- тірі табиғаттың процестері мен құбылыстарын, ағзалар тіршілігін түсіндіру үшін биологиялық білімді қолдана білу дағдыларын қалыптастыру; биология ғылымының заманауи жетістіктері туралы ақпаратты пайдалану;

- оқу және ғылыми-көпшілік әдебиеттерді талдау, құрылғылармен, құралдармен, анықтамалықтармен, детерминанттармен жұмыс істеу, эксперименттерді жоспарлау және жүргізу, биологиялық объектілерді, қоршаған

ортаның жағдайын бақылау, өз ағзасының жағдайын өздігінен бақылау дағдыларын меңгеру;

- жануарлар әлеміне, өз денсаулығына және айналадағы адамдардың денсаулығына құндылық көзқарасты, табиғатта өзін-өзі ұстау мәдениетін тәрбиелеу;

- алған білімдері мен дағдыларын күнделікті өмірде қолдану, өз денсаулығын сақтауға (алғашқы медициналық көмек көрсету, салауатты өмір салтын ұстану, аурулардың, жарақаттардың, зиянды әдеттердің алдын алу);

- жануарлар дүниесінің процестері мен құбылыстарын түсіндіруде алған білімдерін қолдану, жеке бас гигиенасы ережелерін сақтау, жануарлар дүниесін қорғау, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану.

Интерактивті оқыту бұл қазіргі заманда оқу орындарында студенттердің танымдық әрекетті ұйымдастырудың ерекше түрі деп қарауға болады. Яғни ол нақты және болжамды мақсаттарды білдіреді. Мақсаты студент немесе тыңдаушы өзін табысты және интеллектуалды қабілетті сезінетін, оқу процесін тиімді және өнімді ететін, білім мен дағдыны қамтамасыз ететін қоғалы оқу ортасын құру және оқу аяқталғаннан кейін проблемалық жұмыстың негізін жасау.

Басқаша айтқанда, интерактивті оқыту бұл алдымен студент пен оқытушылардың өздері арасында өзара әрекеттестік жүреді. Оқытудың интерактивті формаларының міндеттері:

-оқушылардың қызығушылығын ояту;

- оқу материалын тиімді игеру;

-студенттердің қойылған білім беру мәселесін шешудің жолдары мен нұсқаларын өз бетінше іздестіру (ұсынылған нұсқалардың бірін таңдау немесе өз нұсқасын табу және шешімді негіздеу);

-оқушыларды топпен жұмыс істеуге үйрету;

-оқушылардың пікірі мен көзқарасын қалыптастыру;

-оқушының саналы құзыреттілік деңгейіне жету.

Интерактивті формаларды пайдаланған кезде оқытушының рөлі күрт өзгереді, орталық болудан қалады, ол тек процесті ретейді және оны жалпы ұйымдастырумен айналысады, алдын ала қажетті тапсырмаларды дайындайды және топтарда талқылау үшін сұрақтарды немесе тақырыптарды құрастырады, кеңестер береді, бақылауды жүзеге асырады. Қатысушылар бір бірімен қарым қатынас жасау, берілген тапсырмаларды бірлесіп шешу, ортақ байланыс нүктелерін табу, өздерінің және басқалардың пікірін тыңдау.

Бүгінгі таңда интерактивті оқыту әдістерін пайдалана отырып, дәрістер, практикалық және семинарлар өткізудің көптеген әртүрлі формалары бар: [3,4]

Дөңгелек үстел-оқушылардың бұрын алған білімдерін бекітуге, жетіспейтін мәліметтерді толықтыруға, мәселелерді шешу қабілетін қалыптастыруға, ұстанымдарын нығайтуға, пікірталас мәдениетіне үйретуге мүмкіндік беретін танымдық іс-әрекетінің ұйымдастырушылық түрлерінің бірі. Дөңгелек үстелге тән қасиет- тақырыптық пікірталастың топтық кеңеспен үйлесуі.

Дөңгелек үстелде- өткізудің міндетті шарты мұғалімнің де жалпы шеңберде, топтың тең құқылы мүшесі ретінде орналасуы, бұл аз формалды жағдай туғызады.

Мұғалім оқушылардың арасында отырса, топ мүшелерінің арасында пікір алмасуға, өзара түсінікті дамытуға қолайлы жағдайдың қалыптасуына ықпал етеді.

Миға шабуыл-шығармашылық белсенділікті ынталандыруға негізделген мәселені шешудің оперативті әдісі, онда талқылауға қатысушыларға мүмкіндігінше көп шешімдерді, соның ішінде фантастикалық шешімдерді айту ұсынылады.

Әдістің мәні мынады: - идеяларды шығару және ұсыну процесі оларды сыни бағалау және іріктеу.

Миға шабуыл әдісінің тиімділігі мұғалімнің коммуникативтік қабілетіне, оның миға шабуыл әдісі бойынша жұмыс барысында максималды нәтижеге жету үшін оқушыларды неғұрлым еркін және бейресми қарым-қатынасқа бейімдеу қабілетіне тәуелділігі болады.

Іскерлік ойын-бұл кәсіптік қызметтің пәндік және әлеуметтік мазмұнын рекреациялау формасы, қарым қатынас жүйелерін модельдеу, тәжірибенің осы түріне тән кәсіби қызметтің әртүрлі жағдайлары қарастырылады. Сонымен бірге әркім өзінің рөлі мен қызметіне сәйкес жеке мәселесін өзі шешеді. Іскерлік ойын-бұл жайғана бірлескен оқу емес, ол бірлескен іс әрекетке, ынтымақтастық дағдыларын үйретеді.

Шеберлік сынып (мастер класс)- бұл өзінің педагогикалық жүйесінің тұжырымдамалық жаңа идеясын жеткізудің негізгі құралы. Бірқатар жылдар бойы мұғалім кәсіби маман ретінде бірқатар белгілі дидактикалық және тәрбиелік әдістердің, сабақтардың, іс шаралардың реттілігін жобалауды, пайдалануды қамтитын жеке әдістемелік жүйені әзірлейді.

Шеберлік сынып- жұмысының нысаны мұғалім әзрлеген оның кәсіби іс әрекетінің стиліне байланысты, ол соңында осы қызықты іс шараны өткізудің жалпы схемасын құруда шеберлік сыныбының бастапқы нүктесін белгілейді.

Сондай ақ оқу процесінде компьютерлік технологияларды енгізу материалды меңгерудің тиімділігіне оң әсерін тигізетінін атап өткен жөн.

Қазіргі кезеңде қолжетімді интернет конференциялар, слайд презентациялар, компьютерлік симуляциялар, видеокомпьютерлік, флип- чарттар, плакаттар, интерактивті тақталар және басқа да оқыту әдістері зертеулерге сәйкес тиімді.

Интерактивті оқыту бір уақытта бірнеше мәселені шешуге мүмкіндік береді, оның негізгісі коммуникативті дағдыларды дамыту болып табылады. Бұл тренинг студенттер арасында эмоционалдық байланыс орнатуға көмектеседі, тәрбиелік тапсырма береді, өйткені ол ұжымда жұмыс істеуге, жолдастарының пікірін тыңдауға үйретеді, жоғары мотивацияны, білім күшін, шығармашылық пен қиялды, коммуникативті дағдыларды, белсенді өмірлік ұстанымы, даралық құндылығын, сөз бостандығы, белсенділікке мән беру, өзара сыйластық пен түсіністікті қалыптастырады.

Оқыту процесінде интерактивті формаларды пайдалану, тәжірибе көрсеткендей, студенттердің жүйке жүктемесін жеңілдетеді, олардың іс-әрекетінің формаларын өзгертуге, назарды сабақ тақырыбының негізгі мәселелеріне аударуға мүмкіндік жасайды.

Мұндай оқыту шындыққа оның барлық әртүрлілігі мен тұтастығында оңтайлы бейімделуге және әртүрлі әлеуметтік жағдайларда негізгі құзыреттерді тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді.

Құзіреттілікке негізделген тәсілді жүзеге асыру оқыту әдістемесіне байыпты талаптар қояды, оны «бір нәрсені істеуді үйренуден» «бірдеңе жасауға үйренуге көмектесуге» айналдыру керек. Ұсынылған әдістеме іс-әрекет арқылы оқытуға негізделген.

Менің ойымша, жалпы білім беретін пәндерді оқытуда бұл тәсілді қолдану теория мен практиканың арасында алшақтық болмас үшін қажет, яғни мұғалімдер студенттерге сенуді үйренуі керек және олардың өз тәжірибесі мен қателері арқылы

өздігінен білім алуға мүмкіндік беруі керек. Оқу үрдісін ұйымдастыру кезінде теория мен практиканың интеграциясын қамтамасыз ету қажет.

Интерактивті оқыту технологиясын оқу үдерісіне енгізу бұл процесті тұлғалық бағытта және гуманистік бағытта жасайды. Бұл технология студенттердің дайын білімді меңгеруде емес, білім жүйесінің өзін құрастырудағы белсенділігін қамтамасыз етеді және осылайша оның дәстүрлі (пассивті) оқыту моделінен түбегейлі айырмашылығы бар. Интерактивті модельде негізгі субъект мұғалім емес, оқушы – ол өзінің білімімен, ой өрісінің кендігімен, эрудициясымен және дамуымен лайықты мақтануға тиіс.

Пайдалынылған әдебиеттер

1. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. — М.: Просвещение, 1985. — 208 с.

2. Богоявленская А.Е. Активные формы и методы обучения биологии: Растения. Бактерии. Грибы. Лишайники/ А.Е. Богоявленская— М.: Просвещение: АО «Учеб. лит.», 1996.- 156 с.

3. Легкова И.А., Зарубин В.П., Киселев В.В., Иванов В.Е., Покровский А.А. Инновационные технологии при обучении графическим дисциплинам. / В сборнике: Пожарная и аварийная безопасность материалы IX Международной научно-практической конференции. – 2014. – С. 300-301.

4. Киселев В.В., Иванов В.Е., Легкова И.А. Применение интерактивных форм обучения для развития профессионально-деловых качеств курсантов. / В сборнике научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции: Новейшие достижения в науке и образовании. – 2016. – С. 133-135.

ӘӨЖ: 378.147

ОҚЫТУ МЕН БІЛІМ БЕРУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР МЕН ТИПТЕРІ

**Сейтбаев Қуандық Жумабаевич.- а.ш.ғ.к.,
Аубакирова Айдана Жақыпбекқызы.- магистр
Халықаралық Тараз инновациялық институты «Биология және
ауылшаруашылық мамандықтар» кафедрасы**

Түйіндеме: Мақалада қазіргі заманның оқытушысы қазіргі заманғы инновациялық білім беру технологияларының ұйымдастырушылық, техникалық және дидактикалық мүмкіндіктерін, оқытудың инновациялық технологияларын оқу тәжірибесінде пайдалануды, құзыреттілік пен шығармашылық қасиеттерді қалыптастырса, оқытудың инновациялық әдістерін пайдалана отырып кәсіби құзыреттілікті дамыта алады.

Түйін сөздер: құзыреттілік, білім берудегі инновация, технология, шығармашылық.

Резюме: Современный преподаватель может использовать организационные, технические и дидактические возможности современных инновационных

образовательных технологий, использовать инновационные технологии обучения в учебной практике, формировать компетентность и творческие качества, развивать профессиональную компетентность с использованием инновационных методов обучения.

Ключевые слова: компетенции, инновации в образовании, технологии, творчество

Abstract: A modern teacher can use the organizational, technical and didactic capabilities of modern innovative educational technologies, use innovative teaching technologies in educational practice, form competence and creative qualities, develop professional competence using innovative teaching methods.

Keywords: competence, innovation in education, technology, creativity.

Жоғары оқу орындарының оқытушыларын қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру курстарында әртүрлі мамандықтағы студенттердің интеллектуалдық әлеуетін арттыру, дүниетанымын байыту, білім беру технологияларымен, оқытудың жаңа, инновациялық формаларымен, әдістері мен құралдарымен танысу, оқытушыларды кәсіби құзыреттілік қасиеттерімен және шығармашылық қабілеттердің мәнімен таныстыру маңызды.

Қазіргі заманның оқытушысы қазіргі заманғы инновациялық білім беру технологияларының ұйымдастырушылық, техникалық және дидактикалық мүмкіндіктерін, оқытудың инновациялық технологияларын оқу тәжірибесінде пайдалануды, құзыреттілік пен шығармашылық қасиеттерді білуі қажет. Дағдыларды дәйекті түрде дамыту дағдыларды қалыптастыруға жағдай жасап қана қоймайды, сонымен қатар оларды кәсіби іс- әрекетте тиімді пайдалану дағдыларын нығайтады.

Сондай ақ студенттер педагогикалық инновацияларды негіздеу, құру және тиімді пайдалану енгізу жолдарын үйренеді, инновациялық сипаттағы авторлық бағдарламаларды жасау дағдыларын меңгереді. Бұл өз кезегінде студенттердің оқу үдерісіне белсенді қатысуын қамтамасыз етеді, білім сапасын арттырады, тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады.

Жұмыстың мақсаты. Оқытушының инновациялық іс-әрекетін дамыту, инновациялық іс- әрекетті дамытудағы проблемаларды анықтау және талдау, сонымен қатар инновациялық білім беру технологиялары, оқытудың инновациялық формалары, әдістері мен құралдары, педагогикалық құзыреттілік сапалары бойынша студенттердің білімін жетілдіру.

Оқу тәрбие процесін ұйымдастыруға шығармашылық көзқарас туралы білімдерін жетілдіру негізінде жаңашыл ойлау, педагогикалық құзыреттілік пен шығармашылық қабілеттерін тиімді дамытуға қажетті жағдай жасау мен дағдыларын дамыту.

Міндеттері –оқытушыларда жаңашылдық сипаттағы педагогикалық әрекетті ұйымдастыру;

-педагогикалық процесті тиімді ұйымдастыруда шығармашылық ойлауға бағытталған білім беру технологиялары: кейс- стади, жобалық білім беру, синергетикалық білім беру және портфолио технологиялары.

-студенттердің білім беру жобаларын әзірлеу, портфолио құру және оларды тәжірибеде енгізу дағдыларын жетілдіру;

-студенттердің бойында педагогикалық күзіреттілік қасиеттерін одан әрі дамыту.

-ЖОО оқытушыларына арналған тәрбиелік, рухани ағарту жұмыстары іс – шараны ұйымдастыруға шығармашылық тұрғыдан қарау дағдыларын жетілдіру.

Қазіргі кезде білім берудегі инновациялық оқыту әдістерін зерттемеген, білім берудегі инновациялық іс әрекеттің мәнін түсінбеген, инновациялық білім беру технологияларын кеінен меңгермеген оқытушы қазіргі заманның педагогиді немесе кемел маманды деп санауға болмайды.

Бұл инновациялық педагогикалық қызметтің дамуы білім берудегі стратегиялық бағыттардың бірі болып табылады. Сондықтан білім берудегі педагогикалық ұжым инновациялық іс-әрекетке дайындық мәселесі туындайды.

Орын алған инновациялық процестер оқу әдістемесі мен психологиялық зерттеулерге енгізіледі. Ғылымдағы инновацияларға концептуалды көзқарас әдістемесінде (Ю.В.Громыко [1], В.И.Слободчиков [2], П.Г.Шедровицкий [3], және т.б.) психологияда (Л.С.Выготский [4], В.В.Давидов [5], Н.Ф.Талызина [6], және т.б.); жалпы педагогикада сипатталған (М.В.Кларин [7], М.М.Поташник [8], А.И.Пригожин [9], К.Ангеловский, Ю.Воглайд, К.Роджерс, т.б.).

Ғылыми –педагогикалық әдебиеттерде оқытушыларды инновациялық іс-әрекетке дайындау тәжірибесін бірқатар ғалымдар зерттеді. Білім берудегі инновациялық үдерістерді зерттеудегі және оқытушының шығармашылық іс-әрекетімен байланысты инновациялар (инновацияны бағалау критерийлері, дәстүрлер мен инновациялар, инновациялық цикл ерекшеліктері, оқытушының инновацияға қатынасы және т.б.) теориялық және әдістемелік сипаттағы бірқатар мәселелер алға қойылған. Көбінесе ғалымдар өз зерттеулерінде оқытушыларды инновациялық іс- әрекетке дайындаудың белгілі бір аспектілерімен айналысатындар:

Мысалға: -білім беру саласындағы инновацияларды енгізу мәселелері;

-оқытушының инновациялық іс- әрекетінде зерттеу компоненттерінің болуы;

-оқытушының енгізілген жаңалықтарға қатынасының негізгі мотивтері, оқытушының оқу үрдісінде жаңа технологияларды қолдануға дайындығы және мотивациялық мәселелер;

-оқытушының инновациялық әрекеті мен рефлексия арасындағы байланыс;

-білім беру жүйесіне педагогикалық инновацияларды енгізудің психологиялық проблемалары;

-педагогикалық инновациялардың мәні, құрылымы және бағалануы критерийлердің теориялық және әдістемелік негіздері.

Мұғалімдерді инновациялық іс-әрекетке дайындау жөніндегі зерттеулердің ішінде М.В.Клариннің еңбегі ерекше орын алады. Ол өз жұмысында инновациялық іс-шаралар мен әлеуметтік мәдени жобаларды әзірлеу және жүзеге асыру арқылы ұйымдастырылған үздіксіз білім беру қажеттігін атап көрсетеді. Бұл жеке адамның еркін таңдауы онда оқу іс- әрекеті жетекші орындардың бірін алады және жеке тұлғаны дамытудың маңызды, жетекші құралы және тұлғаны оқу-тәрбие процесіне тарту әдісі бола алады.

Жоғары оқу орындарының инновациялық қызметін ұйымдастыру және оның мазмұнын өзгерту, инновациялық бағыттағы педагог кадрларды даярлау әдістемелік және технологиялық ізгерістермен тығыз байланысты. Бірақ бұл мұғалімдерді инновациялық іс-әрекетке оқыту және жетілдіру бойынша ұсыныстардың болмауына байланысты процесс стихиялы түрде қалып отыр.

Педагогтың инновациялық іс-әрекетке дайындық процесі келесідей болады, оның ішінде: жоспарланып отырған инновацияның жалпы және оның жеке кезеңдерінің табыстылығын болжау, инновацияны басқа жаңалықтармен салыстыру, олардың тиімділігін, олардың ең маңызды және дәлдік деңгейін анықтау, инновацияны енгізуші ұйымның инновациялық іс-әрекетке дайындау екі бағытта жүргізілуі керек:

- инновацияны қабылдауға инновациялық дайындықты қалыптастыру;
- оларды жаңаша әрекет етуге үйрету.

Т.М.Давиденко кез келген педагогикалық инновацияны меңгерудің үш алғы шарты «түсіну, рефлексия және жеке дайындық» болуы керектігін атап көрсетті.

Инновациялық іс-әрекетте мұғалім озық, өнімді шығармашылық, қызығушылықтары кең, ішкі дүниесі бай, педагогикалық жаңалыққа бай тұлға болуы керек.

Инновациялық қызмет мотивациялық, технологиялық және рефлексиялық бөліктерден тұрады. Инновациялық іс-әрекетті ұйымдастыруда оқушылардың танымдық іс-әрекеті мен оны басқарудың маңызы ерекше.

Әртүрлі салалардағы ғылыми-әдістемелік зерттеулер, әрине, қажет және маңызды, бірақ болашақ мұғалімдерді инновациялық іс-әрекетке дайындауды қалай ұйымдастыру және басқару мәселесі барлық педагог ғалымдардың алдында тұрған негізгі мәселелердің бірі болып қала береді.

Мұғалімдерді инновациялық іс-әрекетке дайындау үдерісіндегі мәселелер мен кедергілерді келесі жағдайлардан көруге болады:

1.Инновациялық қызметтің қажеттілігін түсіну, білім беру мекемесіне инновацияларды енгізу бойынша шығармашылық қызметпен айналысуға дайын болу, инновацияларды енгізуге күш салудың тиімділігіне сенімділік.

2.Жеке мақсаттардың инновациялық қызметпен сәйкестігі мен үйлесімділігі, шығармашылық сәтсіздікті табандылықпен жеңе білу.

3.Мұғалімді инновациялық іс-әрекетке бағыттау үшін инновация қабылдауға дайындау және жаңаша әрекет ету қабілетін қалыптастыру.

Соңғы уақытта республиканың педагогикалық әдебиеттерінде «Инновациялық білім», «Инновациялық қызмет», және «Инновациялық үдерістер» терминдері сирек кездесетін.

Инновациялық білім беру сөзінің негізінде инновацияны ұйымдастыру, инновацияны игеру, жаңалықты пайдалану, жаңашылдықты көрсету сияқты іс-шаралар кешені жатыр. Инновациялық білім беру- оқушыда жаңа идеяларды, нормаларды, ережелерді жасау және табиғи қабылдауға байланысты қасиеттер, дағдыларды жетілдіруге мүмкіндік туғызатын білім. Инновациялық білім беру термині алғаш рет 1979 жылы Рим клубында қолданылды. Инновациялық білім беру процесінде қолданылатын технологиялар инновациялық білім беру технологиялары немесе білім беру инновациялары деп аталады.

Білім берудегі инновация- білім беру саласындағы немесе білім беру үдерісіндегі мәселені жаңа көзқарас негізінде шешуге және бұрынғыдан да тиімді нәтижеге кепілдік беруге болатын нысан, әдіс және технология. Білім берудегі инновациялық үдеріс- бұл оқу бағдарламаларындағы жаңалықтар мен өзгерістер, әдістер мен тәсілдер, тәрбие мен оқыту әдістері. Білім берудегі инновациялық процестер сөзбе-сөз педагогиканың екі маңызды аспектісі- оқыту, жалпылау және прогресс.

Педагогикалық тәжірибені танымал ету мәселесі және педагогика ғылымының жетістіктерін тәжірибеде қолдану мәселесі. Демек, инновацияның пәні мен инновациялық процестердің құрылымы мен механизмі бір өзара байланысты процестер жиынтығының бөлігі болу.

Бұл инновациялық қызмет жоғары оқу орындары арасындағы қызмет көрсеті нарығындағы бәсекеге қабілеттіліктің негізін қалап қана қоймайды, оқытушының кәсіби шеберлігінің, шығармашылық ізденіс, тәжірибелік іс-әрекетінің өсуін ашады.

Сондықтан инновациялық іс – әрекет мұғалімдердің ғылыми-әдістемелік қызметімен және оқу тәрбие үрдісіндегі оқушылардың шығармашылық әрекетімен тығыз байланысты.

Инновациялық қызмет- жаңа әлеуметтік талаптардың дәстүрлі нормаларды сақтамау немесе жаңадан қалыптасқан идеялардың бар идеяларды жоққа шығару нәтижесінде туындайтын күрделі мәселелерді шешуге бағытталған іс-әрекет.

Педагогтың білім берудегі инновациялық іс- әрекетінің құрылымын талдауда әртүрлі көзқарастар бар. Мысалы, А.Никольскаяның айтуынша, іс шараларды жаңарту 3 кезеңде жүзеге асырылады: дайындық, жоспарлау, және жүзеге асыру. «Инновациялық қызмет» ұғымын талдай отырып:

Г.А.Мкртчянның пікірі назар аударарлық:- «Педагогикалық тәжірибенің 3 негізгі формасы бар: жеке тәжірибе, эксперименттік жұмыс, мұғалімнің инновациялық қызметі. Педагогикалық қызметте жаңашылдық неғұрлым көп болса, мұғалім соғұрлым жеке эксперимент жүргізеді»

Инновациялық қызмет практика мен теорияның маңызды бөлігі, әлеуметтік-мәдени объектінің сапасын жақсартуға бағытталған әлеуметтік субъектілердің іс-әрекет жүйесі, ол белгілі бір мәселелер шеңберін шешу қабілеті ғана емес, сонымен қатар белгілі бір проблемаларды шешу мүмкіндігі болып табылады

Мұғалімнің жаңашыл іс- әрекетінің орталық мәселесі- оқу тәрбие процесін тиімді ұйымдастыру. Инновациялық қызмет келесі негізгі белгілермен түсіндіріледі:

- кәсіби әрекетті саналы түрде талдау;
- нормаларға сыни көзқарас;
- кәсіби жаңалықтарға дайын болу;
- дүниеге шығармашылық көзқарасы болуы;
- өзінің әлеуетін іске асыру, өмір салты мен ұмтылыстарын кәсіби қызметіне енгізу.

Білім беру мекемесінде мұғалімнің инновациялық іс – әрекетін ұйымдастыру үшін «инновациялық орта», яғни педагогикалық қауымда шығармашылық, шынайы, достық ортаны құру қажет, онда мұғалім өзін еркін сезініп, ішкі талпыныстары болады. Бұл ортада мұғалім шығармашылық ойлауға, талпынысқа бағытталады.

Нәтижесінде, инновациялық процесс жүйенің жаңа жағдайларға сәтті көшуін қамтамасыз ететін инновациялар мен шарттарды енгізу болып табылады.

Пайдаланылған әдебиетер

1.Громько Ю. В. Мыследеятельностная педагогика (теоретико-практическое руководство по освоению высших образцов педагогического искусства). — Минск, 2000.

2.Слободчиков В. И. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе: Учебное пособие / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. — М.: Изд-во ПСТГУ, 2013.

3. Шедровицкий П.Г. Проблема высших интеллектуальных функций в системе психотехнического исследования Культурно-историческая психология - №3 / 2007
4. Выготский Л.С. Вопросы теории и истории психологии. Собрание сочинений в 6 томах. Том 1
5. Давидов В.В. Психологическая теория учебной деятельности и методов начального обучения, основанных на содержательном обобщении Томск «Пеленг» 1992
6. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология Учебное пособие Москва., 1998
7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. 1995
8. Поташник М. М. Освоение ФГОС: Методические материалы для учителя 2016
9. Пригожин А.И. Методы развития организаций М.: МЦФЭР, 2003. - 863 с.

УДК 514.11

THE USE OF COMPLEX NUMBERS IN SOLVING PROBLEMS OF ANALYTICAL GEOMETRY ON A PLANE

Muratbayeva Nurbibi, Master student
Khanzharova Bayan, PhD, Scientific supervisor
Suleyman Demirel University, Kaskelen, Almaty, Kazakhstan

Abstract

The article discusses the method of complex numbers for solving problems of analytical geometry on a plane, considers the integration of the disciplines of geometry and the theory of complex numbers. The concept of complex numbers and analytical geometry is disclosed. The paper presents the solution of problems of analytical geometry on a plane using the method of complex numbers.

Key words: complex numbers, method, analytical geometry.

Аннотация

В статье рассматривается метод комплексных чисел для решения задач аналитической геометрии на плоскости, рассматривается интеграция дисциплин геометрии и теории комплексных чисел. Раскрыто понятие комплексных чисел и аналитической геометрии. В работе приведено решение задач аналитической геометрии на плоскости с использованием метода комплексных чисел.

Ключевые слова: комплексные числа, метод, аналитическая геометрия.

Аңдатпа

Мақалада аналитикалық геометрия есептерін жазықтықта шешуге арналған комплекс сандар әдісі қарастырылады, геометрия пәндері мен комплекс сандар теориясының интеграциясы қарастырылады. Комплекс сандар және аналитикалық геометрия түсінігі ашылады. Жұмыста комплекс сандар әдісін қолдану арқылы жазықтықта аналитикалық геометрия есептерін шешу берілген.

Түйінді сөздер: комплекс сандар, әдіс, аналитикалық геометрия.

Introduction

This topic attracted my attention is no coincidence, the method complex numbers allows you to solve problems on the by direct calculation using ready-made formulas. The choice of these formulas is obviously dictated by the condition of the problem and its requirement. This is the extraordinary simplicity of this method in comparison with the vector and coordinate methods, the method of geometric transformation, the constructive-synthetic method, which sometimes require considerable ingenuity and lengthy searches from the decisive, although the ready-made solution can be very short. Currently, complex numbers are widely used in both mathematical disciplines, physics, and many technical disciplines. In some cases, the use of complex numbers allows you to formulate the problem, carry out its solution and write the resulting formulas in a compact and elegant form.

The concept of a complex number, which is one of the basic mathematical concepts, has a long history. The study of the theory of complex numbers is associated primarily with the fact that this section summarizes the doctrine of number, which has been lying at different times during the previous years, and secondly, complex numbers are widely used in the study of disciplines of the physical and mathematical profile.

Today, the study of complex numbers can often be found in school practice, as well as in elective courses. However, modern methodologists note that the topic under consideration, as a rule, is poorly assimilated by students. Thanks to such numbers, some classical theorems of geometry were proved. In terms of complex numbers, the analytic geometry of lines and circles was constructed.

Analytical geometry is a branch of geometry in which the simplest geometric images - lines and circles (as well as their special cases, lines and planes) are investigated by means of algebra based on the method of coordinates [1, p. 51].

At present, attention to geometric applications of complex numbers is weakened not only in school mathematical practice, but the study of the theory of complex numbers in the university course of algebra and number theory is not illustrated in any way in the study of analytical geometry [2, p. 47].

The purpose of my work is to master the basics of the method of complex numbers in geometry and to illustrate the method of complex numbers in solving problems of an elementary nature.

However, without studying some theoretical points related to complex numbers, we would not have been able to solve the problems, so I considered it necessary to devote first to the theoretical aspect of my work.

A complex number can be visually represented by a pair of numbers forming a vector on the complex plane. The complex plane is a two-dimensional is a real space \mathbb{R} that is isomorphic to the field of complex numbers \mathbb{C} . For complex numbers, there are several forms of notation: algebraic notation, trigonometric notation, and exponential notation. Any complex number z can be associated with a point on the plane (x, y) . This point can be associated with a vector outgoing from the origin, and its length will be equal to the modulus of the number z : $\rho = \sqrt{x^2 + y^2}$. The angle between this vector and the Ox axis $\phi = \text{Arg}(z)$ is called the argument z .

For definiteness, we introduce the principal value of the argument: $-\pi < \text{arg}(z) < \pi$ [3, p. 85].

The complex number method is based on the following considerations. Each complex number z , written in the algebraic form $z = x + iy$ (x, y are real numbers; $i^2 = -1$), can be uniquely associated with a point M of the plane with coordinates (x, y) (Fig. 1): $z = x + iy \leftrightarrow M(x, y)$.

The complex number z is called the complex coordinate of the corresponding point M and is written: $M(z)$.

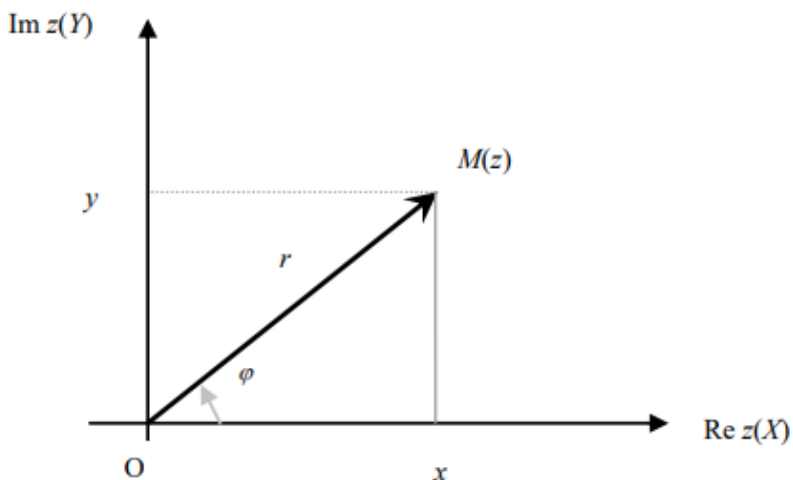

Figure 1 - Geometric representation of a complex number

Thus, the set of points of the Euclidean plane is in one-to-one correspondence with the set of points of the complex plane.

Methods for solving geometric problems have some peculiarities, namely: great variety, difficulty of formal description, interchangeability, lack of clear boundaries of the field of application. Therefore, the author presents a solution to several geometric problems using the theorem and properties of the method of complex numbers.

Objective 1: On the hypotenuse AB of the right-angled triangle ABC , the square $ABDE$ is built in the plane from the straight line AB , which does not belong to the triangle ABC . Find the distance from the vertex C of the right angle to the center of the square if the lengths of the legs of the triangle BC and AC are respectively equal to the numbers a and b .

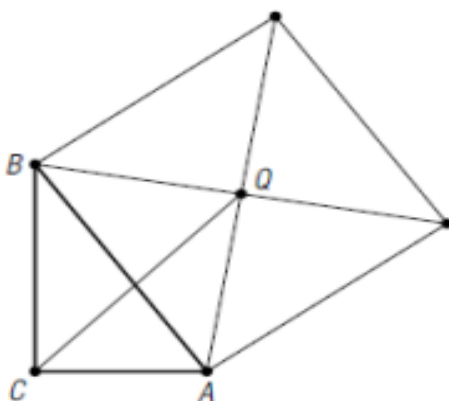

Figure 2 - Schedule for task 1

Solution:

Let Q be the center of the constructed square in accordance with Figure 3. Let's take C as the starting point, and lines CA and CB as the real and imaginary axes. Then points A and B will have complex coordinates b and ai , respectively, and $a = \bar{a}$ and $b = \bar{b}$.

When rotated by 90° , the vector \overrightarrow{QB} turns into the vector \overrightarrow{QA} .

Therefore, we have the equality:

$$(ai - q)i = b - q, \text{ where } q \text{ is the coordinate of the point } Q.$$

$$\text{Hence: } q = \frac{a+b}{1-i}.$$

$$\text{Now we get: } CQ^2 = q\bar{q} = \frac{a+b}{1-i} \cdot \frac{a+b}{1+i} = \frac{1}{2} (a + b)^2$$

$$CQ = \frac{a+b}{\sqrt{2}}$$

Objective 2: From the base of the height of the triangle, perpendiculars are lowered on two sides, not corresponding to this height. Prove that the distance between the bases of these perpendiculars does not depend on the choice of the height of the triangle.

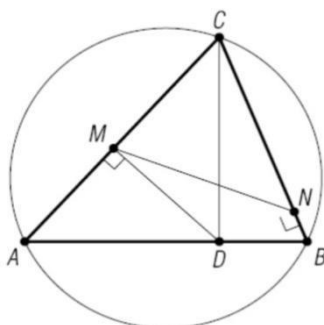

Figure 2 - Schedule for task 2

Solution:

Let a triangle ABC be given (Fig. 2), and the circle circumscribed about it has the equation $z\bar{z} = 1$. If CD is the height of the triangle, then $d = \frac{1}{2} (a+b+c - \frac{ab}{c})$.

The complex coordinates of the bases M and N of the perpendiculars dropped from point D to AC and BC are, respectively, $m = (a + c + d - ac\bar{d}) / 2$ and $n = (b + c + d - bc\bar{d}) / 2$.

$$\text{We find } m - n = \frac{1}{2} (a - b + c\bar{d}(b-a)) = \frac{1}{2} (a - b)(1 - c\bar{d}) = \frac{(a-b)(a-c)(b-c)}{4ab}.$$

$$\text{Since } |a|=|b|=1 \text{ then } |m - n| = \frac{|(a-b)(a-c)(b-c)|}{4}.$$

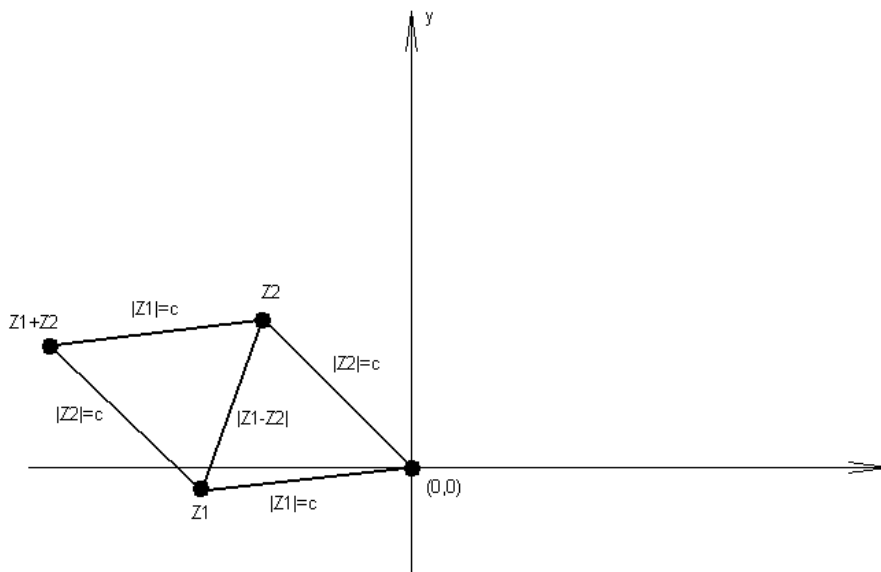
This expression is symmetric with respect to a, b, c , the distance MN does not depend on the choice of the height of the triangle.

Objective 3: Let $|z_1| = |z_2| = c$. Prove that $|z_1 + z_2|^2 + |z_1 - z_2|^2 = 4c^2$. Analytically, the proof would look like this: Since $|z|^2 = z \cdot \bar{z}$, then $\bar{z}_1 + \bar{z}_2$.

Solution:

$$\begin{aligned} |z_1 + z_2|^2 + |z_1 - z_2|^2 &= (z_1 + z_2)(\overline{z_1 + z_2}) + (z_1 - z_2)(\overline{z_1 - z_2}) = \\ &= (z_1 + z_2)(\bar{z}_1 + \bar{z}_2) + (z_1 - z_2)(\bar{z}_1 - \bar{z}_2) = \\ &= z_1 \bar{z}_1 + z_2 \bar{z}_2 + (z_1 \bar{z}_2 + z_2 \bar{z}_1) + z_1 \bar{z}_1 + z_2 \bar{z}_2 - (z_1 \bar{z}_2 + z_2 \bar{z}_1) = \\ &= 2|z_1|^2 + 2|z_2|^2 = 4c^2 \end{aligned}$$

Geometrically, this fact means that the sum of the squares of the lengths of the diagonals of the rhombus is equal to the sum of the squares of the lengths of all its sides (Fig 4).

Indeed, the points of the plane corresponding to the complex numbers 0 , z_1 , z_2 and $z_1 + z_2$ are the vertices of a rhombus for which $|z_1|$ and $|z_2|$ are the lengths of its sides, and $|z_1 + z_2|$ and $|z_1 - z_2|$ are the lengths of its diagonals.

In practice, there are many different ways to solve analytical geometry problems. Let us emphasize once again that a very large number of problems of analytical geometry on a plane can be elegantly and simply solved using the method of complex numbers.

It is no less important that as a result of the use of complex numbers in solving problems, new details are often discovered, it is possible to make interesting generalizations and make refinements that are prompted by the analysis of the obtained formulas and relations. The widespread use of complex numbers in disciplines of various industries: mathematics, physics, technology demonstrates the significance, reality and undoubted usefulness of these numbers. In particular, this makes it possible to present the methodology for solving problems in geometry only in an analytical way, without resorting to the drawing at all [5, p. 21].

Analysis of solutions to various types of problems in analytical geometry on a plane by the method of complex numbers allows us to conclude that for the successful application of the theory of complex numbers to solving geometric problems, it is necessary to possess a number of special skills.

In this case, a special role belongs to generalized techniques, since it is they that create an indicative basis for solving educational problems and ensure the portability of techniques to a wide range of new particular tasks, are necessary for independent problem solving and mastering knowledge, play an essential role in mental development.

Conclusion

Thus, we can conclude that the method of complex numbers in solving problems of analytical geometry in many cases is the most rational and simple to implement. The use of the method of complex numbers in solving complex geometric problems allows you to achieve the best result.

While working on this topic, we learned that there are various methods for solving geometric problems using complex numbers. Received information about new necessary formulas, which in the future can help us solve problems more quickly and efficiently, we also broadened our horizons. Now we know one more type of numbers, which was unknown to us before.

The complex number method is widely used in various sciences, and not only in mathematical sciences, but also in such as mechanics, aerodynamics and hydrodynamics. The complex number is also used in algebraic and non-Euclidean geometries, number theory. At the same time, the algebra of complex numbers can be successfully used in elementary geometry, and can be used in simpler sections of mathematics – elementary geometry, trigonometry, the theory of movements and similarities, affine and circular transformations, as well as in electrical engineering and in various mechanical and physical problems.

References

1. Ponarin Ya.P. 2004. The algebra of complex numbers in geometric problems. Moscow Center for Continuous Mathematical Education. p 159
2. Avdeeva A.A. 2016 The history of complex numbers and their influence on the development of mathematics / A.A. Avdeeva, I.N. Roslyakov, L.I. Roslyakova // Youth and the XXI century. Kursk, JSC "University book". p 47-49.
3. Tarasenko A.V. 2019 Historical aspects of the emergence and development of complex numbers in mathematics / A.V. Tarasenko // Student: scientific journal. p 82-85.
4. Mordkovich A.G. 2019 Algebra and beginning of mathematical analysis. Grade 11. Textbook in 2 parts. Basic and advanced levels. / A.G. Mordkovich. Mnemosina, p 511.
5. Sinkevich G.I. 2017 History of geometric representations of complex numbers / G.I. Sinkevich // History of Science and Technology. p 15-30

УДК 519.67

**BASIC METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF STUDYING THE COURSE OF
ELEMENTARY MATHEMATICS****Zhenis Syndar, Master student****Y.S.Sapazhanov, master of pedagogical sciences,SDU.Scientific supervisor
Suleyman Demirel University, Kaskelen, Almaty, Kazakhstan**

Abstract: A brief history of studying the course "Elementary Mathematics" when teaching the topic during the school and student period is given. A modern assessment of the situation of teaching elementary mathematics has been carried out. The article presents an analysis of the basic principles of teaching elementary mathematics courses. Examples of their use in a pedagogical university using teaching methods are given. Also shows a number of advantages of applying the principles of learning in quality education. The effectiveness of introducing high-quality mathematical principles of elementary mathematics into the educational process at the university is justified by the fact that in the process of their implementation, the subject combines different, and sometimes very distant mathematical knowledge into a single whole.

Key words: elementary mathematics, ICT, the concept of professional and pedagogical orientation, principles, the principle of science, the principle of humanization.

Аннотация: Приведена краткая история исследования курса «Элементарной математики» при обучении их в школьный и студенческий период. Проведено современное оценивание положения обучению элементарной математике. В статье представлен анализ основных принципов курса элементарной математики. Приведены примеры их использования в педагогическом вузе с использованием методик обучения. Также показан ряд преимуществ применения принципов обучения в качественном образовании. Эффективность внедрения в процесс обучения в вузе качественных математических принципов в элементарной математике обосновывается тем, что в процессе их выполнения субъект связывает разные, и порой весьма отдаленные, математические знания в единое целое.

Ключевые слова: элементарная математика, ИКТ, концепция профессионально-педагогической направленности, принципы, принцип научности, принцип гуманизации.

Аңдатпа: "Элементарды математика" курсы мектеп пен студенттік кезеңде оқытуда зерттеудің қысқаша тарихы келтірілген. Элементар математиканы оқыту жағдайына заманауи бағалау жүргізілді. Мақалда элементар математика курсының негізгі принциптеріне талдау берілген. Оқыту әдістерін қолдана отырып, оларды педагогикалық университетте қолдану мысалдары келтірілген. Сондай-ақ сапалы білім алуда оқыту принциптерін қолданудың бірқатар тиімді жақтары көрсетілген. Университетте элементар математиканы оқыту процесіне жоғары сапалы математикалық принциптерді енгізудің тиімділігі оларды орындау барысында әртүрлі пәндерді, тіпті терең математикалық білімді біртұтас тұтастыққа байланыстыратындығымен негізделген.

Кілт сөздер: элементарды математика, АКТ, кәсіби-педагогикалық бағыт тұжырымдамасы, принциптер, ғылыми принципі, ізгілендіру принципі.

Technological development is a reality today. This fact is reflected in our society, especially in the labor, social and educational spheres. This technological progress facilitates, enhances and accelerates the performance of everyday tasks [1].

In the field of education, technological progress is reflected in the development of so-called information and communication technologies (ICT). ICTs directly affect the development of teaching and learning processes, as they contribute to innovative pedagogical actions, as well as contribute to the creation of new learning spaces. These pedagogical activities contribute to the transformation of the classroom as we know it, since they allow us to eliminate spatial and temporal barriers, as well as provide access to a large amount of information in various formats. It also contributed to the increase of motivation, autonomy, involvement and attitude of students to the content of education [1].

The problem of studying the course of elementary mathematics has been studied for a long time. Research was constantly conducted on its content and organization of the educational process. The names of such researchers as A.I.Girsh, N.V. Batkanova, D.T. Meleshko, L.N. Evelina, V.L. Rabinovich are known.

A.I. Gibsh in his research came to the conclusion that: "Elementary mathematics is a discipline whose exact boundaries cannot be established. But there is no doubt about one thing, modern science includes in the field of elementary mathematics a large number of sections that go beyond the school course of elementary mathematics of secondary school. These sections contain both additional material on which other branches of mathematics rely, and the teachings that have the closest connection with the elementary mathematics course of secondary school, representing the scientific foundations of this course" [3].

N.I. Batkanova developed the concept of professional and pedagogical orientation of elementary geometry teaching and the conditions for its implementation. In accordance with this concept, a system of professional skills has been identified that must be formed when teaching elementary geometry. The system includes skills that contribute to the selection and assimilation of the content of elementary geometry topics, pedagogical communication skills, self-improvement skills, it considers the interdisciplinary connections of the elementary geometry course with mathematical courses of a pedagogical university, in particular the connection with higher mathematics. This concept is complemented by the principle of an integrated approach [4].

The essence of the principle of an integrated approach is that the formation and development of a teacher's personality should be carried out in a system that provides students not only with the necessary knowledge of the subject being studied, but also with the skills of pedagogical communication and self-improvement. It should be noted that a necessary condition for improving the professional training of a mathematics teacher at a pedagogical university is to increase the methodological orientation of the workshop on solving mathematical problems, bringing its content closer to the requirements of future pedagogical activity. The issues of the approach to teaching elementary mathematics have always been relevant [4].

One of the existing problems of the methodology for the formation of elementary mathematical representations is the problem of continuity in the work of kindergartens and schools, and in this regard, the further development of effective teaching methods and techniques. The study of mathematics in primary school provides for a fairly broad and deep orientation of children in the quantitative and spatial relations of the surrounding reality. Education in kindergartens in Kazakhstan does not always fully solve these tasks due to the incompetence of the staff, namely educators. This problem is ubiquitous, but most often such difficulties arise during the school period. Often, children learn

mathematical knowledge formally, without proper understanding of them. One of the reasons for this level of knowledge is the insufficient development of individual methodological issues [5]. Thus, modern teaching of mathematics in our country in kindergarten is largely guided by verbal methods that make it possible to form specific knowledge, skills and abilities in children, and is not sufficiently guided by methods that contribute to the development of their cognitive interests and abilities, logical thinking.

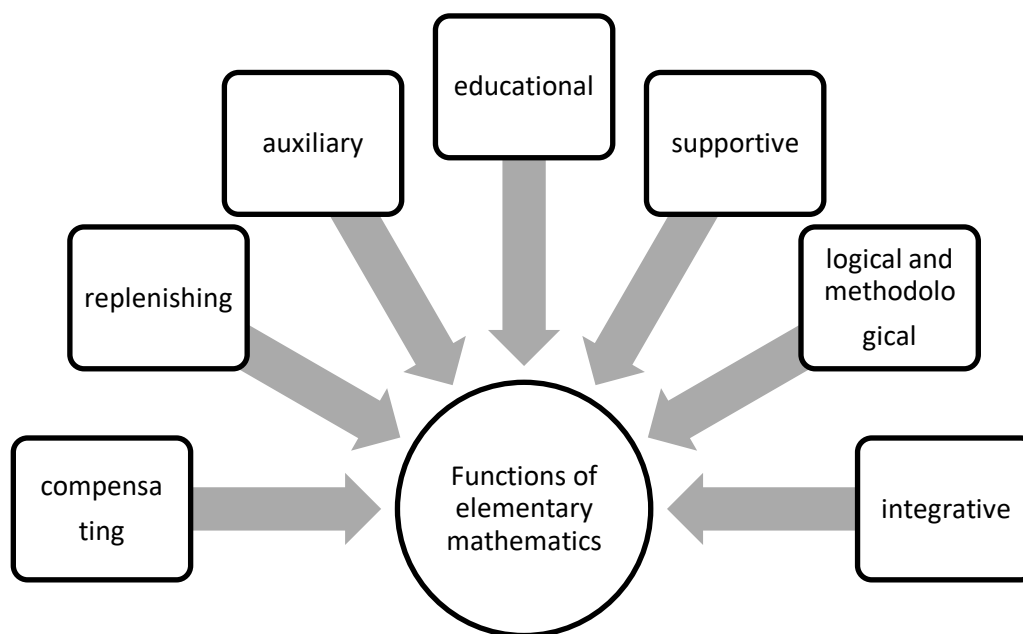
In addition to the preschool and school period in teaching elementary mathematics, an important part is its presence in the student body. Usually the course of such discipline takes place in pedagogical universities.

The main tasks of "Elementary mathematics" include:

- Repetition and critical comprehension of the study of geometric material in school time;
- Study of useful suggestions of this science that have not yet received coverage during the school period;
- Development of students' geometry problem solving skills acquired at school;
- Education of logical culture, the need for logical soundness of formulations and reasoning, critical attitude to what is read or heard [6].

On the basis of these tasks, the course content is compiled, which will be used in teaching students. The teaching methodology is based on the purpose and principles of the course: scientific or educational. Most often, a scientific approach is used in universities, especially in pedagogical ones.

As you can see, elementary mathematics has its own functions that answer the tasks that we have put forward (Pic. 1).

Picture 1. The main functions of the elementary mathematics course

What do the principles mean in the course of elementary mathematics? First you need to understand the term "principles" – these are the main starting points that should guide you in different fields of activity. The theory and practice of the educational process,

designated as didactics, is based on didactic principles determined by the goals and objectives of modern education, objective laws of development [4].

Didactic principles arose from the generalization of teaching practice and a deep theoretical awareness of its results. In pedagogy, a system of basic didactic principles has been defined, the implementation of which in the learning process depends on the specifics of educational activity and in each case manifests itself in a peculiar way.

The basic methodology of elementary mathematics today includes the principles of:

- scientific;
- consciousness, activity and independence;
- availability;
- visibility;
- universality and continuity of mathematical education at all levels of secondary school;
- continuity and prospects of the content of education, organizational forms and methods of teaching;
- systematicity and consistency;
- consistency of mathematical knowledge;
- differentiation and individualization of mathematical education, the creation of conditions under which a free choice of the level of study of mathematics is possible;
- humanization of mathematical education;
- strengthening the educational function of teaching mathematics;
- practical orientation of teaching mathematics;
- the use of alternative educational and methodological support;
- computerization of training, etc. [7].

The listed principles of training should be used from an early age to consolidate and improve the effectiveness of training. Hence it can be seen that the principles of teaching elementary mathematics to a person form the main principle of developmental learning. The essence of this concept is that under the influence of learning, not only knowledge is acquired, skills are formed, but also all cognitive mental processes related to sensation, perception, memory, attention, speech, thinking, as well as volitional and emotional processes, i.e. the personality of the child develops during school years, and of the student during the period of professional education [7].

Much attention in the organization of training should be paid to the development of thinking, which goes from practical actions with specific subjects, i.e. to logical actions. As a consequence, ideas are formed about a larger and smaller set, equally powerful and unequal aggregates. Later, practical actions that provide comparison are replaced by pronouncing, labeling actions with words, and then the process of comparing two groups of objects is possible mentally, based on quantitative comparison using numbers.

The acquisition of knowledge, and most importantly - the improvement of their quality, the development of thinking and ensure the development of the child [3,p 7].

Each of the principles pursues its own goal, which in one way or another has a positive effect on the effectiveness of training. The choice of the main principle in the teaching methodology depends on the level of knowledge and skills of the student, as well as at the discretion of the teacher. So knowing the learning audience, the teacher can use the principle of humanization. This principle is based on a personality-oriented model of education and training. At the same time, the main thing in learning should not be the transfer of knowledge and skills, but the development of the very opportunity to acquire knowledge and skills and use them in life, ensuring a sense of psychological security of the

child, taking into account his capabilities and needs. In other words, the personality-oriented model in learning is primarily the individualization of learning, the creation of conditions for the formation of a child as a person [6].

For example, the content and methodology of teaching are implemented in the principle of scientific and accessibility. The availability of training is ensured due to the students' knowledge and skills, the concreteness of the content. At the same time, the material being studied is presented in accordance with the rules - from the simple to the complex, from the known to the unknown, from the near to the far. In the process of studying mathematics, they often go from the general to the specific. New knowledge for children should be given in small doses, ensuring that they are repeated and consolidated with different exercises and used in different types of activities. Complex program tasks for students should be divided into a number of small tasks, planning the sequence in their assimilation [7].

Thus, in the course "Elementary Mathematics" it is advisable to consider the professional orientation of teaching elementary mathematics, while it is necessary:

- 1) systematize and summarize the main content of the school mathematics course, in order to prepare for further mathematical education;
- 2) to provide the future teacher with fluency in the subject that he will;
- 3) to teach future teachers of mathematics the basic techniques of solving problems of the school course of mathematics, and at different levels of complexity;
- 4) create conditions for teaching schoolchildren and students.

As for the teacher of the elementary mathematics course at the pedagogical university, he should pay attention to the identification of methodological skills and the conditions for their successful formation during the above-mentioned study of the subject and the workshop on problem solving. Methodological skills aimed at performing logical and mathematical analysis of educational material and teaching the solution of mathematical problems that consist of more "small" methodological skills is the primary task of a teacher of a pedagogical university when teaching a course of elementary mathematics using principles.

It cannot be said that each of the principles is independent and is a separate chapter of the elementary mathematics course. On the contrary, there is a connection and interdependence of principles. In the educational process, the whole system of didactic principles is implemented simultaneously, on a broad front. The effectiveness of the introduction of high-quality mathematical principles in elementary mathematics into the learning process at the university is justified by the fact that in the process of their implementation, the subject connects different, and sometimes very distant, mathematical knowledge into a single whole. The positive phenomena occurring after the application of the teaching methodology using the principles will allow students to deepen their knowledge and expand their opportunities in the scientific environment.

References

- 1 Shodiev M., Shukurov J. Preparation of future teachers for the course of elementary mathematics as a pedagogical problem // Scientific notes of Khujand State University. academician B. Gafurov. Humanities. 2012. No. 1 (29).
- 2 Ulyanova I. V., Sarvanova Z. A. Integration of mathematical and methodological training of students in teaching elementary mathematics // ITS. 2010. No. 3.

3 Zhirkov E. P., Petrova A. I., Argunova N. V., Efremov V. P. Course "Elementary mathematics" in higher school: history of development, current state, teacher training // NEFU Bulletin. 2007. №4.

4 Alonso-García, S.; Aznar-Díaz, I.; Cáceres-Reche, M.P.; Trujillo-Torres, J.M.; Romero-Rodríguez, J.M. Systematic Review of Good Teaching Practices with ICT in Spanish Higher Education. Trends and Challenges for Sustainability. Sustainability 2019, 11, 7150. [CrossRef]

5 Ammosova N.V. Development of a student's creative personality in teaching mathematics: Textbook / Astrakhan: AIPCP Publishing house, 2006. - 224 p.

6 Elementary mathematics. Algebra [Text]: (oku kuraly) / Meruert Askarova; Kazakhstan Republikasy Bilim zhane gylym ministerligi. Abai atyndagi Kazak Ul'tyik pedagogikalyk universitet. - Almaty : Karasai, 2013. - 456 p.; 21 cm.; ISBN 978-601-7049-18-8

7 Batkanova N.I. Professional and pedagogical orientation of teaching elementary geometry to students of pedagogical colleges: Dis.... Candidate of Pedagogical Sciences, spider. - Saransk, 1994

ӘӨЖ: 433

Ә. БӨКЕЙХАНОВ УАҚЫТША ҮКІМЕТТІҢ ТОРҒАЙ ОБЛЫСТЫҚ КОМИССАРЫ.

Серікбаев Е.Қ. т.ғ.к., доцент, М.Х. Дулати атындағы ТарӨУ.

Аннотация: В статье раскрываются стороны А. Букейханов как деятеля нации, сфера его служебной деятельности, мужество и героизм.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, местные органы управления, деятель.

Андатпа: Ә. Бөкейханов –ұлттың жанашыры, қайраткері ретінде, оның қызмет қызметінің аясы, оның өрлігі мен ерлігі туралы мақалада айқындалып көрсетілген.

Кілтті сөздер: ұлт-азаттық қозғалыс, жергілікті басқару орындары, қайраткер.

Annotation: The article reveals the sides of A. Bukeikhanov as a national figure, the scope of his official activity, courage and heroism.

Key words: national liberation movement, local government bodies, activities.

Еліміз тәуелсіздік алғалы қазақ халқының азаттығы жолындағы күрескерлеріміз ортамызға оралып, олардың еңбектері тереңінен зерттелуде. Биыл ХХ ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалысының негізін салушы әрі көсемі, халқымыздың тұңғыш саяси Алаш партиясының ұйымдастырушысы және ұлттық Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы; ғұлама ғалым – ормантанушы, экономист, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы әрі дарынды публицист Әлихан Бөкейхановтың туғанына 155 жыл толып отыр. Біз ұлт қайраткерінің тек бір ғана қызметінің аясында оның өрлігі мен ерлігін көрсетпекпіз.

Сол тарихи кезеңде патшалық биліктің орнына келген Уақытша үкімет бүкіл империя көлемінде өрлеу алған ұлт-азаттық қозғалысты толық мойындамаса да, белгілі дәрежеде, онымен есептесуге мәжбүр болған еді. Жаңа үкіметтің қызметіндегі мұндай саяси бағыт қазақ облыстарын басқару ісінде де көрініс тапты. Ақпан революциясы жеңгеннен кейінгі уақытта жергілікті басқаруда, ел өмірін жаңа мазмұнда ұйымдастыруда азын-аулақ өзгерістер бола бастайды. Наурыз және сәуір айлары ішінде ескі әскери губернаторлық, уездік, болыстық және ауылнайлық басқару жүйелері жойылып, келмеске кетті. Олардың орнына Уақытша үкіметтің облыстық және уездік, болыстық және ауылдық деңгейде азаматтық комитеттер және олардың атқару орындары қалыптаса бастайды. Мамыр және маусым айларында бұларға қосымша облыстық азық-түлік комитеті, жер комитеті және басқа осы сияқты басқару орындары құрылады.

1917 жылы 16 наурызда батыс майдан штабы жанындағы земскі және қалалық одақтардың бұратана бөлімін басқарып жүрген Ә.Бөкейханов күтпеген жерден Петроградқа шақырылып, 20 наурыз күні Торғай облыстық комиссары қызметіне тағайындалады. Дәл сол күні «Қазақ» газетіне берген жеделхатында ол: «Торғай облысына комиссар болып бекітілдім, 23-не шығайын деп тұрмын. Жұртқа естіртіп: тыныштануды тілеймін» деп жазды [1].

Бірақ Ә. Бөкейханов 23 наурызда Орынборға аттанып кете алмайды. Өйткені ол жаңа ашылғалы жатқан кадеттер партиясының съезіне осы партияның орталық комитетінің мүшесі ретінде шақырылған еді. Ә.Бөкейханов съезге қатынасып, 26 наурыз күні сөз сөйлейді. Ол жөнінде М.Шоқаев былай деп жазды: «Мұжықтарға деп кескен, әлі мұжық орнамаған, оброчный статья деп алынған, ұзын сроқты арендаға, мысалы, барон Медем, Варун Секрет секілділерге берілген жерлер қашан Учредительное собрание дала облыстарының һәм Түркістанның жер мәселесін шешкенше, кешіктірмей бұрынғы иелерінде қайтарылуы керек деп Ғалихан кадет съезіне кеше доклад қылды. Ғалиханның докладын қабыл алып, тезірек орнына келтіру қамына кірісерге деп комиссияға тапсырды.

Сабыр етіп, шыдай тұрыңдар. Жаңа үкімет жай-жапсарларыңды біліп, көңілдеріңді тындырар. Мұстафа» [2].

Бұл Ә.Бөкейхановтың жаңа қызметке бекітілгеннен кейін сөйлеген алғашқы сөзі болатын. Ал оның ұсынысы бойынша, құрылған комиссия жұмысына біз алда өз ретіне қарай тағы ораламыз. Сәуір айының басында уақытша үкімет Түркістанды басқару үшін 9 адамнан тұрған Түркістан Комитетін құрады. Оның құрамына Ә. Бөкейханов та енген еді. Бірақ ол облыс комиссары қызметінен қолы босап, Түркістан комитеті ісіне араласа алған емес.

Ә.Бөкейханов Торғай облысының сол кездегі әкімшілік орталығы Орынбор қаласына наурыздың соңғы күндері жетеді де, сәуірдің 2-нен бастап облыстық қазақ съезіне облыстық комиссар дәрежесінде қатынасады. Осы арада облыстық (губерниялық) комиссардың міндетіне қысқаша тоқтала кету артық емес. Ол туралы Министрлер Кабинетінің төрағасы князь Львовтың Орынбор Комиссары Бөкейхановқа 15 сәуірде жолдаған № 1293/М жеделхатында мынадай деп көрсетіледі: « 1. Губернский Комиссар является носителем власти Временного Правительства в губернии и ему присваиваются все права и обязанности, возложенные законом на губернатора за исключением – отпавших вследствие происшедших в государственном строе изменений» [3].

Егер ескі патшалық әкімшіліктік бөлу жағдайында Қазақстан жері алты облыстан тұрғандығын, соның ішіндегі Торғай облысы құрамында Қостанай,

Ақтөбе, Ырғыз және Торғай сияқты ірі уездердің болғандығын ескерсек, Уақытша үкіметтің облыстық комиссары қызметі деңгейін аңғару қиынға түспейді. Бұған қосымша, қазақ елі патшалық Ресей құрамына енгеннен бергі уақытта оның бірде-бір өкілінің империяның әкімшілік жүйесінде губерниялық, облыстық деңгейді қойғанда, тіптен уезд бастығы дәрежесінде қызмет жасамағандығы мәлім. Империялық басқару жүйесінде қазақтар болыстық басқарудан жоғарғы қызметті иемденуге тиісті емес еді. Бұл тұрғыдан Ә. Бөкейханов ескі патшалық биліктің орнына келген Уақытша үкімет жағдайында облыстық басшылыққа келген бірінші қазақ болатын.

Жоғарыда аталған жеделхатында үкімет төрағасы князь Львов, сондай-ақ облыстық комиссардың уездік комитеттермен бірге отырып, уездік комиссарларды таңдау және оны Ішкі істер министрлігіне бекітуге ұсыну, қажет болған жағдайда оған көмекшілер тағайындау, уездік комиссарлар арқылы болыстық комитеттер жұмысын басқару және басқа құқықтары жөнінде айтқан болатын. Осы және басқа құжаттардан облыстық комиссардың басқа билік орындарымен қатынас тәртібін де байқауға болар еді. Мәселен, Облыстық атқару комитеттері комиссардың қызметін бақылай алғанымен, бірақ оның нұсқаулары мен шараларына араласу, немесе комиссарға кеңес бере алғанымен, бұйыруға құқы жоқ болатын.

Ә. Бөкейханов сәуірде облыстағы жағдаймен танысып, қызметіне кіріскенде, оның алдында қисапсыз көп шаруа тұрғандығы түсінікті, бірақ, дегенмен, солардың ішіне ол үшін ең маңызды мынадай екі бағыттағы жұмысты бөліп айтуға болар еді. Олар, біріншіден, барлық деңгейдегі үкіметтік басқару орындарының қалыптасу процесінің аяқталуын тездету және, екіншіден, жаңа мекемелердегі орындарға лайықты кадрларды тауып, солар арқылы облыста тұрақты мемлекеттік басқару жүйесін қалыптастыру еді. Бұл мақсатқа жету жолында 20-28 сәуір аралығында Орынборда өткен Торғай облыстық орыс және қазақ біріккен съезінің жағымды рөл атқарғандығын атап айтуға болады. Съезд басқару мекемелерін жасауда екі жұртқа бірдей қолайлы принциптерді бекітіп, ең ауыр мәселе – жер туралы сәуір басындағы қазақ съезі жасаған қаулығы тоқтайды. Ал ақпан төңкерісінен кейінгі уақытта, қалыптасқан жағдайға байланысты «көшкен мұжыққа ерік, мұжық Торғай облысынан көшсе, қазынадан көмек ақша берілісін.» деген мазмұнды шешім қабылдайды.

Съезд Торғай облыстық атқару комитетін сайлап, оның төралағына заңгер Ткачканы, оған орынбасарлыққа С. Кәдірбаевты, мүшелікке басқалармен бірге А. Байтұрсыновты, М.Дулатовты және Н.Бегімбетовты бекітеді. Съезде облыс көлемінде ескі болыстық, селолық және ауылдық әкімшілік мекемелерін жойып, оларды сол дәрежедегі атқару комитеттерімен ауыстыру туралы шешім қабылданады.

Ә. Бөкейхановтың тікелей басшылығымен өткен бұл съезде, сонымен бірге принциптік маңызы бар тағы да мынадай екі шешім қабылданған еді. Олар «атқаратын жұмысы жоқ болғандықтан Орал-Торғай переселен ауданының меңгерушісі, оның көмекшілері және одан төменгі буындарын жою» және «қызметін уездік атқару комитеттеріне тапсырып шаруа бастықтары (крестьянские начальники) мекемелерін тарату» жөнінде қабылданған қаулылар болатын. Бұл қаулылардың құндылығы сонда, облыстық съезд өтер алдында ғана облыстық комиссар атына орталық үкіметтен аталған мекемелерді қажеттілігіне сай қалдыра тұру жөнінде нұсқау келіп түскен еді.

Ә. Бөкейханов Ішкі істер министрі Леонтьевке берген № 351 жеделхатында съезд және өзінің шешімін «Шаруа бастықтары соғыс жылдары өздерінің тікелей міндеттерін тастап әскер үшін мал сатып алу ісімен айналысты. Жұрттың тіптен бұлардың лауызымының өзіне бастықтарын түгелдей қызметтерінен босатуға рұқсат беруіңізді өтінемін. Олардың атқаратын міндеттері азық-түлік комитеттеріне, өзін-өзі басқару орындарына және соттарға жүктеліп, іске ешқандай да нұқсан келмейтін болады» деп негіздеді [4].

Ә. Бөкейхановтың қызметке кіріскеннен кейін уездік комиссарларды тағайындау ісімен айналысқанын байқаймыз Мәселен, ол 5 сәуірде ішкі істер министрі Щепкиннің Қостанай уездік комиссарын тездетіп бекіту туралы ұсынысына байланысты, бұл қызметке заңгер Ахмет Бірімжановтың тағайындалғанын хабарлайды. Нақ сол күні Петроградтан облыстық комиссардың Торғай уездік комиссары етіп учитель Ғұмыр Алмасовты тағайындау туралы ұсынысының қабыл алынғандығы туралы хабар жетеді. Шамамен, осы мезгілде Ырғыз уездік комиссары болып Тобыл округтік сотының мүшесі Ғабдолла Теміров бекітіледі. Ал өзі негізгі қызметімен бір мезгілде Ақтөбе уездік комиссары болып тағайындалады. Облыстық комиссар өзіне көмекке қазақ қызметкерлерін де тарта бастайды. Облыстық комиссар кеңсесінде ерекше тапсырмалар чиновнигі қызметін Есен Тұрмұхамедов және Абдул-Хамид Жолдыбаев атқара бастайды. Шамамен, осындай қызметке Сағындық Досжанов та тартылған еді.

.Бөкейханов комиссарлық қызмет атқара жүріп өзінің артынан ерген, әсіресе майдандағы бұратана бөлімінде бірге болған белсенді жастар алдындағы борышын ұмытқан емес. Мәселен, оның бұйрығы бойынша Киевтегі бұратана бөлімінің бұрынғы бастығы Мырзағазы Есболов Богуруслан уездік комиссарының орынбасары, Минскіде бұратана бөлімінің бұрынғы хатшысы Елдес Омаров Торғай уезі 2 учаскесінің шаруалар бастығы міндетін уақытша атқарушы болып бекітіледі.

Тағы да бір факті келтіре кетелік. Облыстық комиссар 1917 жылы 5 тамызда Орынбор округтік сотының төрағасына Әзімбек Бірімжановтың тілмаштық қызметке ұсына отырып, мынадай мінездеме береді: «...Гр. Беримжанов по окончании реального училища в этом году по моему приглашению ездил на фронт в Киев для эвакуации киргизских рабочих на родину, при этом оказался весьма способным и работающим не за страх, а за совесть работником. По убеждениям, как большинство моих близких знакомых молодых киргизских народников в духе народников 70-х годов. Надеюсь, что гр. Беримжанов оправдает мою надежду и будет хорошим переводчиком Оренбургского Окружного Суда» [5].

Мемлекеттік басқарудағы осындай өзгерістермен бір мезгілде ескі билік тұсында өз қызметінде түрлі заңсыздықтар мен зорлықтарға жол берген патша чиновниктерін қызметтен аластау, айырма тарту процесі де жүріп жатқандығын айтып өткен жөн. Ә. Бөкейханов ішкі істер министрі Леонтьевке жолдаған № 350 жеделхатында 1917 жылдың 4 мамырына дейінгі уақытта губернатор Эварсманнның, вице губернатор Обухлвтың, аға кеңесші Агаповтың, Шаруа бастықтары Витман, Куфтиннің, приставтар Сиротенко, Ткаченко, Полуднев, Тарасенко, Данковцев, Прокоповтың, тілмаш Тунгачиннің қызметтерінен босатылғандығын хабарлайды [6].

Комиссарлық қызметке кіріскеннен кейінгі уақытта Ә.Бөкейхановты қатты алаңдатқан мәселе, қазақ жұрты арасындағы жергілікті басқару орындары – облыстық, болыстық және уездік комитеттерді құру ісі болды.

Деректердің көрсетуіне қарағанда, ауылдық жерлерде ескі феодалдық топтар жаңа құрылып жатқан азаматтық комитеттердің жұмысына түрлі кедергілер жасап, тіптен қайсібір бұрынғы болыс бастықтары үкімет орындарының кеңсе мен іс қағаздарын жаңа ұйымдасқан комитеттерге өткізу жөніндегі нұсқауларын орындаудан бас тартады. Мәселен, мұндай жайлар Ақтөбе уезінде Бөрілі, Тоқан, Қобды, Аралтөбе және басқа болыстарда болған еді.

Ә. Бөкейханов өзінің № 591, 594, 665 және 670-бұйырықтарымен бұрынғы болыс бастықтарына тез арада кеңселерін із қағаздарымен жаңа комитеттерге өткізу туралы нұсқау беріп, олардың істерін бұдан бұрынғы жарлықтарды орындамағаны үшін сотқа бергізеді. Облыстық комиссардың С.Досжанов, Е.Омаров және басқа өзінің сенімді өкілдерін ел арасына комитет жұмысын ұйымдастыруға жіберіп, қайсыбір болыстардағы қалыптасқан жағдайға тікелей өзінің араласып отырғанын байқау қиын емес. Ол комитет жұмысын ұйымдастыруға байланысты жариялаған материалында, комитеттер құру жөніндегі облыстық съездің шешімін көлденең тартып: «Бұл съезд қаулысы – закон. Бұған мойынсұнбасқа болмайды. Жұрт жөн білсе, өзі істер қояр еді. Ескі болыс, би, ауылнайлар мұны қылмай отыр. Енді бұл іске жоғарғы хакім кріспек. Қазақтың жұртын бастаған ақсақалы, азаматы өз қадірін өзі кетіркөк болып тұр», - деп, жаңа құрылып жатқан комитеттердің қызметіне ескі мазмұн бермек болған атқамінерлерге арнап мынаны айтады: «Жаңа үкіметтің қолынан келмес, қолынан келсе момынды атқамінерлердің жеуінен тияр.

Бұрынғы болыс, би, ауылнай, бұларға баташы болған жемтіктес қажы, ақсақалдар бұрынғыға салып, партия шығарып, елді бүлдіріп, шаруаны күйзелтіп жүр. Бұлардың көздегені – тағы комитет адамы болып, момынды жеп, мал табу. Бұл бола қояр ма екен?» [7].

Комиссар Ә. Бөкейхановтың осы кезде түрлі тақырыптарға жазған мақалаларында бұқара халықты ғана емес, ел ішіндегі атқамінерлерді де имандылыққа, адамгершілікке, жоғары саналалыққа шақыру орын алды және оның бұл айқындамасы сол кездегі ағартушылық көзқарасынан туындап жатқаны анық, «Қазақ-ау! Оян! – деп жазды ол. – Мұжық көші жүріп кеткенде жұртта қалып жүрме! Мұжық көші отырып, бостандық, құрдастық, туысқандық шарапатын пайдаланғанда, ілгері басқанда, мүйізге ұрған сиырдай шыр айналып, кейін қайтып, көрші жұртқа балаңды жалшы, малшы, құл қылып беріп, жұрағаттың обалына, Алаштың баласы қылып жүрме!» «Қазақ жұрты, - деп жазады ол тағы бір мақаласында, - адам болып, ғұмыр тұрмыста мұжық көршімен шаруа таластырып, тарқы жолына кірісетін болғанда комитетке жұрттың пайдасын қуған, жұрттың қамын ойлаған азаматты сайлаған оң» [8].

Комитеттер майлау ісінде ғана емес, халық соты, билерді сайлау жұмысын ұйымдастыруда да ол осы айқындаманы ұстанды, елді бұл зәру мәселені тура, әділ шешуге шақырды. «Біздің қазақ жұртына айтатын тілегіміз, - деп жазды ол, - биге таласпаңдар, биді таланға салмаңдар. Әділ бисіз жұрт болмақ емес. Таза би партияда да жоқ болады. Партия биі әділ болмайды.

Англия биі дегенде, жер үстіндегі адам баласы ішкен асын жерге қояды. Англия биі бір ауыздан партиясыз сайланады, әділ болады, адамнан қорықпайды.

Партия сайланған, таланмен болған биде не қасиет, не әділдік, не ерлік болады. Бұл бір қоянша алақтаған сорлы да. Мұның алдында әділ билік қайтіп болады...

Шариғатта қисық билік айтқан бидің орны дозақта деген. Осы билерді біздің қажы молла, ақсақалдар жетелеп алып жүр. Бұл қалай? Мұсылманшылықтарын қайда?».

Ә.Бөкейханов комиссарлық қызметте тұрғанда қазақтың ескі, күні өткен әдет-ғұрпымен, салт-дәстүрімен мүмкіндігі болғанша күрес жүргізгенін байқаймыз. Қазақ қоғамындағы сондай мәселелердің бірі әйел теңдігі болатын. Құжаттық материалдар комиссардың неке дауына жиі араласып, әйелдердің табиғи құқын, жеке бас тәуелсіздігін қорғайтын шараларды іске асырып отырғандығын көрсетеді. «Дүниеда адам баласы айналып өтпес екі-ақ көпір бар: бірі - өлім, бірі махаббат. Қалқаман мен Мамырдың жалынғаны махаббат емес пе еді.. Сүйіскен екі ғашық «молла айтты, шариғатта солай» деп тұра ма? Махаббат адамды байлағанды шариғат пен моллаға уақыт қала ма?» деп білген қайраткерлердің жесір дауы, қалыңмал дауында әйел бостандығы жағында болуы, әрине, таңданыс тудырмаса керек [9].

1917 жылғы 13 маусымдағы № 557 жарлығында облыстық комиссар № 1 ауылда тұратын Мұқаш Нұрпейісовтың Ақілгек деген әйелі қашып кетіпті. Әйелдің басы еркін, қалаған адамына тұрмысқа шыға алады. Бірақ Ақілгектің жаңа күйеуі Мұқаш Нұрпейісовке қалыңмалын толық қайтаруы керек, сондай-ақ алғашқы күйеуі әйелдің мүлкін беретін болсын» [10].

Облыстық комиссар Хафиза Жанашқызы, Жамила Имашқызы, Мәрия Сүлейменқызы тағдырына байланысты дауларды қарап, әйелдердің пайдасына шешіп, бас еркіндіктерін алып берген еді.

Ә. Бөкейхановтың комиссарлық қызметте жүргенде ден қойған істерінің бірі қазақ арасындағы ұрлыққа қарсы күрес еді. Ол «тіршілік-ғұмыр белгісі алыс-тартыс, арбау, әдіс. Кім шебер болса, жалықпай, талмай ізденсе, бірігіп, тізе қосып, әдіс қылса ғұмыр бәйгесі соныкі. Торғайдың ақ үрпек балапанынша ауызды ашып біреуге жалынып, жалпая берсе, мұнан түк өнбейді», сондықтан етектен алып, балтырдан тартқан ескі жаман әдеттерден арылып, келе жатқан жаңа дәуір, жаңа заманға лайық іс-әрекеттерге бой алдыруға шақырады. Сондай «тәмәм қазақ атына зор кемшілік, таңба, ұят» келтіретін әдеттердің бірі ұрлық екендігін, «кедей тамақ асыраймын деп, ақылсыз жас атымды шығарамын деп, надан ақсақал кек аламын деп ұрлық» жасайтындығын, бірақ «ұрлықтан атақ та, кәсіп те, кек те табылмайтындығын» айтып, «жұрт болып ау деп, бата қылып, әдіс қылса, ұрлық бұрынғы отқа табынған атамиздың дінінен мықты емес, бірте-бірте жоғалады» - деп, бұл жаман әдетпен ел болып күрессе ғана нәтиже шығатынына көпті иландыруға тырысты.

1917 жылғы 15 маусымдағы № 907 жырлығында Ә. Бөкейханов Ақтөбе уездік милиция бастығына «Бестамақ болысының қазағы Абдулла Аймағамбетовтың шағымына қарағанда, осы болыстың адамы Қоңырбай Нұрманов шағым берушінің құлынды биесін ұрлап әкеткен. Ат ұрлаушыны ұстауға тез арада бір милиционерді жіберуді ұсынамын. Егер Нұрманов қолға түссе, оны заңға сәйкес жазалау қажет» деп нұсқау береді [11].

Осы мазмұндағы нұсқауды ол Қарасай, Қараторғай және басқа болыстарда болған мал ұрлығы және басқа әділетсіздіктерге байланысты береді.

Әрине, бұл уақытта әйел теңдігіне, ел арасындағы түрлі жағымсыз істерге байланысты күрестің заңдық сипат алып, жүйелі мемлекеттік шараға айнала қоймағандығы мәлім. Оған қажет бұл кезде алғышарттар да қалыптаса қойған жоқ еді. Дегенмен, облыстық комиссардың бұл бағытта жасаған алғашқы қадамдары, сөзсіз, үлкен қоғамдық істің бастамасы болатын.

Ғылыми әдебиетте Ә.Бөкейханов пен М.Тынышбаев Уақытша үкіметтің комиссарлық қызметінде жүргенде қазақ бұқарасының көтерілісін басуға қатысты деген пікір бар. Бұл жалған пікірді жасаушылар С.Брайнин мен Ш.Шафиरो болатын. Олар өздерінің белгілі «еңбегінде»: «Букейханов подавлял восстание казахских трудящихся в Тургайской области, Тынышпаев организовал совместно с Шкапским погромное движение против казахских масс в Семиреческой области» деп жазған болатын [12].

Бұл, әрине, ешқандай да сын көтермейтін, фактілік негізі жоқ, жалған пікір болатын. Соған байланысты оған елеп, көңіл аудармауға да болар еді, дегенмен, көңілдегі күдікті сейірту үшін төмендегі фактілерге тоқтала кетелік. Біріншіден, біз жоғарыда бұл мәселеге арналған тарауда 16 жылғы көтеріліс басталғаннан кейінгі уақытта Ә.Бөкейхановтың Мемлекеттік дума арқылы жүргізген жұмысы туралы жаздық. Ақпан революциясы жеңіп, Уақытша үкімет билігі орнағаннан кейін бұл мәселе қайтадан көтеріліп, сол кездегі Министрлер Кеңесінің төрағасы және ішкі істер министрі Штюрмердің 25 маусым жарлығын Мемлекеттік Думаның қолдауын алмастан, өз еркімен күшіне енгізу заңсыз деп табылып, арнайы құрылған комиссияның тексерілуіне беріледі. Мұндай хабарды жария еткен кадеттер партиясының органы «Речь» газеті еді. Сөйтіп, жаңа билік тұсында 1916 жылғы көтеріліс мәселесіне қайтадан қозғау салынады. Оған Ә.Бөкейхановтың үкімет ішіндегі кадеттердің өкілдері арқылы жүргізген әрекеті себепші болғандығына біздің күмәніміз жоқ [13].

Міне, осы келтірілген құжаттардан Ә.Бөкейхановтың мәселені асқындырмай, өз жолымен, ақсақалдардың кеңесіне сала отырып, бейбіт шешуге күш салғанын байқау қиын емес. Торғай кеңесі, белгілі дәрежеде, оған дейін қарама-қарсы айқындамада тұрған интеллигенция өкілдерін біріктіруші рөл атқарды деп те айтуға болады. Әлихан Бөкейханұлы Уақытша үкіметтің билік қызметін өз халқының тәуелсіздігі жолындағы күресіне ұштастырған ұлы қайраткер.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бөкейхан Әлихан. Шығармалар.-Алматы: Қазақстан, 1994.-384 бет.
2. Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы.-Алматы: Санат, 1995.- 420б.
3. Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. Құжаттар жинағы.-Алматы: Санат, 2008.- 570б.
4. Нұрпейісов К.Н. Алаш һәм Алашорда.- Алматы: Ататек, 1995.- 450б.
5. Бердібай Р. Ел боламыз десек.- Алматы: Қазақстан, 2000.- 400б.
6. Байтұрсынов А. Ақжол.- Алматы: Жалын, 1991.- 464 бет.
7. Бөкейханов Ә. Жауап хат // «Қазақ» газеті / Құраст. Субханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов Қ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б.
8. Әлихан Бөкейхан. Толық шығармалар жинағы.-Алматы: Сарыарқа, 2011.- 6-том.
9. Алаш мирас. Құжаттар жинағы.- Алматы: Дәуір, 2003.- 158 бет.
10. Аманжолова Д.А. На изломе.История движения Алаш.- Семипалатинск: Издательство, 2009.- 460 с.
11. Бөкейхан, Әлихан. Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. Т. 4: Мақалалар. Талдаулар. Хаттар. Жеделхаттар (телеграмдар) 1897, 1905, 1906-1907 (Омбы-Павлодар-Семей-Самара-С.-Петербург-Омбы) / Бөкейхан, Әлихан; Құраст.: Ж.С. Аққұлұлы. - Астана: Сарыарқа, 2010. - 566 б.

12.Бөкейхан, Әлихан Нұрмұхамедұлы. Шығармаларының толық жинағы - Полное собрание сочинений в 9 томах: 9 томдық. Т.6: Мақалалар, жазбалар, баяндамалар, үндеулер, ғылыми зерттеулер, әдеби аудармалар, хаттар, жеделхаттар (телеграммалар). 1915-1917гг. (Самар-Петроград-Минскі-Орынбор-Томскі-Омбы-Уфе- Алаш) /Бөкейхан, Әлихан Нұрмұхамедұлы; Құраст.: Ж. С. Аққұлұлы. - Астана: Сарыарқа, 2013. - 520б.

13.Бөкейхан Әлихан. Шығармалары – Сочинения. IX т. / Әлихан Бөкейхан.- Толықт. Үшінші бас.-Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2018.

ӘӨЖ: 433

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.

Ибраимов Н.Л. магистр, М.Х. Дулати атындағы ТарӨУ.

Аннотация: В статье рассмотрены некоторые вопросы общественно - политической деятельности Алихана Бөкейханова-одного из борцов за освобождение казахского народа за годы независимости нашей страны.

Ключевые слова: Общественно-политическая деятельность, взаимный конфликт, политико-социальная сила, национальная интеллигенция.

Аңдатпа: Мақалада еліміз тәуелсіздік алғалы қазақ халқының азаттығы жолындағы күрескерлеріміздің бірі - Әлихан Бөкейхановтың қоғамдық-саяси қызметінің кейбір мәселелері туралы қарастырылған.

Кілтті сөздер: Қоғамдық саяси қызмет, өзара қақтығыс, саяси-әлеуметтік күш, ұлттық интеллигенция.

Annotation: The article discusses some issues of socio -political activity of Alikhan Bokeikhanov, one of the fighters for the liberation of the Kazakh people during the years of independence of our country.

Keywords: Socio-political activity, mutual conflict, political and social force, national intelligentsia.

Еліміз тәуелсіздік алғалы қазақ халқының азаттығы жолындағы күрескерлеріміз туралы тың деректер зерделенуде. XX ғасырдың бас кезі қазақ қоғамы үшін түрлі ағымдардың өзара қақтығыс, күрес кезеңі болды. Бір жағынан, ескі, күні өткен феодалдық қатынастар өзінің барлық даму қуаты мен өткен қуатын тауысып, қоғамдық өніп-өсуде кедергіге айналса, екінші жағынан, оларды ауыстыра аларлық жаңа қоғамдық қатынастар тым әлсіз, балаң күйде еді. Елдегі мұндай ауыр жағдайды ресейлік империализмнің пәрменді отарлау және орыстандыру саясаты тереңдете түсті.

Міне, осындай жағдайда қоғамдық күреске қазақ қоғамы үшін мүлдем жаңа саяси-әлеуметтік күш – ұлттық интеллигенция араласа бастайды. Негізінен метрополия оқу орындарында білім алып, отаршыл мемлекеттік басқару аппаратындағы қызметке және қазақ арасына орыс мәдениетін егіп, тарату үшін даярланған зиялылары мұның бәрін жиып қойып, ұлттық тәуелсіздік пен ұлттық

мәдениеттің өсіп-өркендеуіне, ұлт өмірін қайта құру мақсатына қызмет ете бастайды. Соның нәтижесінде қазақ қоғамында мүлде жаңа сападағы жағдай қалыптасып, феодалдық тоқырау мен отарлық тәуелділікке қарсы күрес оның негізгі белгілеріне айналады.

XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғаны атап айтқан абзал.

1914 жылы шілдеде Самарда Ә.Бөкейхан осы губерниядан ІІ-ші Думаның мүшесі болып сайланған А.Ф.Керенскиймен кездесті. Онымен қазақ халқының саяси-әлеуметтік жағдайы, мұң-мұқтажы туралы пікірлесіп, елдегі демократияның өріс жая алмай отырғаны жайында кеңеседі.

Қалай дегенмен де оның саяси күрестегі елеулі жетістігі 1913 жылғы ақпанда Дала өлкесінде "Қазақ" газетін шығара бастауы болды. «Қазақ» газеті -сахара халқының тарихындағы ұлттық-демократиялық төл мерзімді баспасөзі еді. Ол қолдан қолға өтіп, ауылдан ауылға тез тарап кетті. «Қазақ» газетін шығарушылар халқымыздың ұлттық тұтастығын сақтап, Ресей империясының отаршылдық саясатының салдарынан жойылып кеткен дәстүрлі мемлекеттігімізді қайта қалыптастыруға ат салысты [1].

Газет бетінде халықты патша әкімшілігінің отарлау саясатының қыр-сырына түсіндіріп, езгіден құтылудың әдіс-тәсілдерінен кеңес берді. Қазақ халқының 1916 жылғы қарулы көтерілісіне Әлихан Бөкейхан бастаған ұлт зиялыларының газет арқылы үзілді-кесілді қарсы шығуы да жаппай қырғыннан аман алып қалудың саяси бейбіт жолын ұсынуынан еді.

«Алаш» қозғалысының көсемдері қазақ халқы үшін демократиялық өзін-өзі басқарудың ең тиімді жолы — Кеңестер емес, керісінше земство деп есептеді. Әлихан Бөкейханның осы мақсаттағы ұзақ жылға созылған күресі Дала өлкесінде тек патшалық билік құлағаннан кейін ғана жеңіске жеткендей еді. Әйтсе де, саяси ұйымдық қарама-қайшылықтардың, басқару құрылымдарындағы өрши түскен дағдарыстың салдарынан, қаражат тапшылығынан, тағы басқа себептерден бұл үрдіс Қазақстанда тежелі берді, ақыры жергілікті Кеңестердің қарсылығына ұшырады.

Ақпан революциясының артын ала, көкек айынан бастап барлық қазақ облыстарында ұлттық интеллигенцияның ұйымдастыруымен үлкенді-кішілі съездер өткізіле бастайды. «Қазақ» газеті «Съезд жасау» деген бас мақаласында «әуел, қазіргі болған өзгерістердің мақсат, мағынасын түсіну үшін, екіншісі, учредительное собраниеге» лайық адамдар» сайлау мақсатында алдымен облыстық съездер өткізуге шақырды. Жер мәселесі, мемлекеттік құрылыс, халыққа білім беру жүйесі сияқты кезек күттірмейтін мәселелерді қараған бұл съездердің жалпы демократиялық сипатын айта келіп, сонымен бірге олардың ел өмірінде үлкен тарихи кезең болғандығын, терең революциялық құлшыныс туғызғандығын айтпай өту мүмкін емес. Бұл жиындарға қатынасқан өкілдер өз сөздері мен ұсыныстарында халықтың ескі тәртіпке шексіз наразылығын білдіріп, қазақ елінің өзін-өзі басқару хұқын қанағаттандыруды талап етті. Тарихшы А.К. Бочагов 1927 ж. жарық көрген еңбегінде: «Бұл съездер халықтың ескі патшалық тәртіпке қарсы жылдар бойы жиылған кегінің көрінісі болды және сонымен бірге халықтың өзін өзі басқару, ұлттық өкімет құру, отарлау саясатының тоқталуы, ұлттық мектеп, сот, милиция ұйымдастыру ж.б. үміттерінің көрінісі болды», - деп орынды жазған болатын [2].

1917 жылғы шілде айында болған Жалпықазақ съезі «Қазақ саяси партиясы» туралы мәселе қарап, күрделі саяси жағдайда «қазақ халқының өз алдына саяси партиясы болуды тиіс көріп» оның программа жобасын жасауды бүкіл россиялық Шураи ислам съезіне сайланған өкілдерге тапсырды. «Қазақ» газетінің партияғын орталық баспа үніне айналды. Алаш партиясының жергілікті комитеттерінің құрылуы баяу жүрді. «Қазақ» газеті 1917 жылға 14 ноябрьдегі санында Орынборда Торғай облысының комитетінің ашылғандығын, оған бар болғаны 14 адам (Орынбордан – 10, уездерден – 4) екендігін жариялады. Осы хабарда партияның мүшелік жарнамасы 1 сомнан екендігі айтылды. Тура осы мезгілде Ақмола, Семей, Орал, Жетісу облыстық комитеттері де құрылды.

Кезінде тарихшы Н.Мартыненко «Қазақ» газетінде жариялаған Алаш программасы жобасының орыс тілінде аударылған нұсқасын өзі даярлаған жинаққа енгізген болатын [3].

Әрбір документтің саяси, әлеуметтік мазмұны бүгінгі биіктен емес, ол өмірге келген мезгіл, оқиғалар ағымында қарағанда ғана тура түсінуге болатындығы мәлім. Бағдарлама жобасының жалпы алғанда буржуазиялық-демократиялық сипатын, қоғамдық саяси құрылыста, әлеуметтік-таптық мәселелерде солғын тұстары болуы мүмкін екендігін мойындай отырып, сонымен бірге оның ұлттық мемлекеттік тұтастық, жергілікті халықтың жер байлығын талан-бараждан қорғау, оқу-ағарту ісін халық мүддесіне сай құру сияқты ұсыныстары, қазақ қоғамының өз еркіндігі мен теңдігі үшін күресі барысында өмірге келген аса маңызды тұжырымдар болатын. Ал алаш бағдарламасының жобасына басқа ресейлік партиялар бағдарламасына еліктеушілік нәтижесінде пайда болған документ, солардан алынып жазылған «қойыртпақ» ретінде қарау, әйтеуір қалай болғанда да Алаш қозғалысының ұлттық негізін жоққа шығару, сол арқылы «алаш интеллигенциясы» атанған әлеуметтік топты халыққа қарсы қою әрекетінен туындаған пиғыл еді [4].

Европалық түсінік, өлшем тұрғысынан алғанда Алаш саяси партия деңгейіне көтеріле алмағандай болып көрінуі әбден мүмкін. Бірақ қазақ қоғамының сол тұстағы қоғамдық даму ерекшелігін ескерсек, Алаш саяси партия есебінде өз міндетін, белгілі дәрежеде, атқара алды және бұл ретте ұлт тарихында өшпес терең із қалдырып кетті деп айтуға негіз бар. Ол күрделі 1917 жылдың күзінде мынадай үш ірі мәселенің дұрыс шешілуіне үлкен үлес қосты. Біріншіден, партия мүшелері халық арасында, қазақ зиялылары ішінде ең алдымен шешілуге тиіс жалпы ұлттық зәру мәселелерді талқылауға мұрындық болып, сол мәселелер бойынша ортақ тұжырымдар жасауда басты роль атқарды. Бұл тұжырымдар партия бағдарламасының жобасына енді. Екіншіден, партияның ұйтқысы болған қайраткерлер қазақ елінің Алаш автономиясы атанған ұлттық мемлекетінің өмірге келгенін жария еткен Екінші Жалпықазақ съезін даярлап, өткізді. Осы съезде өмірге Алашорда – Ұлттық Кеңес өкіметі келгені және мәлім. Оның мүшелері түгелдей дерлік өздерін Алаш партиясының мүшесі санағандығы күмән тудырмаса керек. Үшіншіден, осы жылғы қарашада болып өткен Бүкілресейлік құрылтайға депутаттар сайлауында барлық және осы ұйымның атынан делегат болып сайланды.

Күрделі де қатал өмір ағымы Алаш партиясының саяси күреске білек түрініп араласып кеткен саяси күшке айналуына мүмкіндіктер бере қоймады. Қым-қиғаш Азамат соғысы тұсында мұндай міндеттерді тек Алашорда атанған үкімет қана атқара алатын еді. Әлихан Бөкейхан басшылық еткен "Алаш" қозғалысы 1917 жылдың ортасынан бастап партиялық сипат ала бастады. Уақытша үкімет билік құрысымен Қазақстанның ең үлкен облысы Торғайдағы басшылыққа келген тұңғыш

қазақ Әлихан Бөкейхан еді. Ол 1917 жылы 15-желтоқсанда екінші жалпы қазақ съезі аяқталған күннің ертеңінде бұрынғы істеп жүрген комиссарлық қызметтен отставкаға кететінін мәлімдеді [5].

Ә.Бөкейхан 1918 жылғы 3-ші сәуірде Мәскеуге жеделхат жолдап: «Алашорда жергілікті Кеңеспен жақын ынтымақтаса отырып, өзінің автономиялық Құрылтай жиналысын шақыру, жоғарғы заң шығару және атқару билігін оған дейін сақтау құқығын талап етеді» - деп жазды. Оның пікірінше, Алашорда үкіметінің өкілеттілігін сақтай отырып, кейін демократиялық негізде ұйымдастырылған Уақытша ұлттық Кеңестерге берілуге тиіс еді.

1918 жылғы 4-сәуірде Халел һәм Жаһанша Досмұхамедұлына жолданған жеделхатында Алашорда туралы И.Сталиннің жауабы хабарланды. Ол Кеңес үкіметін жергілікті жерде мойындаған жағдайда, Бүкілқазақ съезінің шешімін қабылдауға болады деп есептеп, қамауға алған Алашорда мүшелерін тез арада босатуға тапсырма берді. Дегенмен, Халық комиссарлар кеңесі Алашорданың шартындағы ұлттардың теңдігін сақтай отырып, демократиялық негізде ұйымдастырылған Уақытша Ұлттық Кеңесі туралы тармақты қабылдай алмайтындығын мәлімдеді. Сонымен 1917 жылы желтоқсанның 5-13-і аралығында Орынборда өткен Бүкіл қазақтық Құрылтайдың негізгі баяндамасын Ғаббасұлы Халел жасап, онда күн тәртібіне қойылған ұлттық автономия жариялау, халықтық милиция құру "Ұлттық Кеңес" сайлау мәселесін кетерді. Құрылтай депутаттары ұсынысты бір ауыздан қолдады. Сөйтіп, Құрылтай «Алаш» автономиясының құрамында 25 мүшесі бар «Алашорда» үкіметін құру, халықтық милиция күшін жасақтау туралы қаулы қабылдады [6].

Алашорда қазақ-қырғыз халқының билігін өз қолына алады. Алашорда үкіметінің ресми құрылғанын қазақ халқы зор қуанышпен қарсы алды. Үкімет төрағасына ұсынылған үш үміткердің арасынан жасырын дауыс беру нәтижесінде Әлихан Бөкейхан сайланды. Екі ғасырға жуық Ресей патшалығының бодандығында рухы жасыған қазақ халқының еңсесі көтеріліп, өз алдына дербес мемлекеттігін түзе бастауы, орыс шовинизміне ұнай қоймады. Бұл ретте Орталық Кеңес үкіметінің басшысы В.И.Ленин мен ұлт істері жөніндегі Халық комиссары И.Сталин Алашорда автономиясын ресми танып, мойындауға үміттендіріп, әуелгі кезекте келіссөз жүргізгенімен, кейін тайқып шығып, екіжүзділік саясат ұстанды. Мұндағы Кеңес үкіметі басшыларының мақсаты азамат соғысның өршіп келе жатқан шағында өзара қанға бөккен орыстардың күш алуы үшін уақыт ұтуы ауадай қажет болды. Кейін келіссөздің большевиктер тарапынан күрт үзіліп қалуы өз мүддесі тұрғысынан тиімді болғандықтан еді [7].

Ә. Бөкейхановтың 1917 жылы, әсіресе оның күзі мен қысында мемлекеттік еркіндікке жетудің түрлі жолдарын қарастырғандығын байқауға болады. Мәселен, ол осы жылдың күзіне қарай Г.Н.Потанин бастаған Сібір автономистерімен қатынас жасап, Сібір автономиясы құрыла қалған күнде Қазақстанның оның құрамына енуін жақтады. Бірақ, бүкіл империя көлемінде жағдайдың күн өткен сайын шиеленісе түсуіне байланысты, бұл пікірдің іске асуы екіталай еді. Уақытша өкіметтің қолынан саяси билік біртіндеп ұзай берді. Пәрменді биліктің болмауы ел ішінде түрлі террористік актілерге, жол ашып берді. Бұл жағдай, әсіресе қолында қаруы жоқ қазақ сияқты жұртқа ауыр тиді. Барлық жерде зорлық-зомбылық етек алды. Міне осындай жағдайда Ә.Бөкейханов пен А.Байтұрсынов бастаған бір топ қайраткерлердің ұсынысы және ұйымдастыруы бойынша 1917 жылы 5-13 желтоқсан күндері Орынбор қаласында қазақ мемлекеттігі туралы мәселе қараған жалпы қазақ

съезі болып өтті. Съездің күн тәртібінде тұрған ең негізгі мәселе – ұлттық автономия туралы баяндама жасаған Ә.Бөкейханов болды. Съезд бұл мәселе бойынша қарар қабылдап, онда Алаш облыстарын қазіргі бүліншіліктен қорғау мақсатымен уақытша «Ұлт Кеңесін құрып, оның аты «Алашорда» болсын» деді. Он бес адамнан тұрған бұл өкіметтің төрағасы болып көпшілік дауыспен Ә.Бөкейханов сайланды. Бұл, әрине Әлихан Нұрмұхамедұлының өзін бақытты сезінген сәттерінің бірі еді [8].

Империя көлемінде қалыптасқан жағдай Алашорда өкіметіне келесі 1918 жылдың күзіне дейін іске кірісуге ырық бермеді. Ал оның төрағасы Қазан революциясы жеңгеннен кейінгі кезеңде жасырынып жүріп қызмет атқаруға мәжбүр болды. Өйткені, ол қазақ қоғамына қатысты негізгі мәселелер бойынша большевиктердің бағдарламасын қолдамады, Кеңес өкіметін «найзаның ұшымен, айбалтаның жүзімен» орнаған билік деп түсінді.

Кеңес билігі тұсында да Әлихан Нұрмұхамедұлы туған елі үшін белсенді қызметтен бас тартқан емес. Өкінішке орай, Сталин басқарған жоғары билік революцияға дейінгі қазақ интеллигенциясына, оның белгілі лидері Ә.Бөкейхановқа сенімсіздік танытты, қоғамдық қызметін белгілі бір қалыпқа салып, шектеп отырды. Соған қарамастан ол 1927-1932 жылдары Москвада КСРО халықтары орталық баспасында әдеби қызметкер болып жүріп, өз елінің рухани өсуіне елеулі үлес қоса білді. Осы жылдары оның қаламынан туған көптеген кітаптар, аудармалар, түрлі тақырыптарға жазылған мақалалар соның айғағы. 1927 жылы 1-қазанда «штаттың қысқартылуына байланысты», ал шын мәнінде БКП(б) Орталық Комитетіндегі қызметкерлердің нұсқауы бойынша қызметтен босатылған Әлихан Нұрмұхамедұлына берілген мінездемеде былай деп жазылды: «Орталық баспада жүргізілген өзінің ғылыми және әдеби қызметі кезінде азамат Ә.Н.Бөкейханов қазақтардың тілін, шаруалығын және тұрмысын өте терең білетіндігімен қатар, өзіне жүктелген міндеттерге үлкен адамгершілікпен қарайтындығын танытты» [9].

Қазақ елінің мүддесіне төнген қауіпті тура түсінген Ә.Бөкейханов осы тұста жаңадан отарлау саясатына жол бермеу үшін қазақтарға қажет жер нормасын анықтау мақсатында КСРО Ғылым академиясы жанынан профессор С.П.Швецов бастаған экспедицияны құру ісінде белсенділік танытып, оның құрамына өзі де енеді. Қазақстанда жаңа қоныстанушыларға жарарлық артық жер жоқ екендігін ғылым жүзінде дәлелдеп берген бұл комиссияның жасаған тұжырымдары мен ұсыныстары Голощекинге және орталық мекемелерге ұнай қойған жоқ-тын.

Ф.И. Голощекин 6-шы өлкелік партия конференциясында жасаған баяндамасында Сұлтанбековтың КСРО Ғылым Академиясы жанынан құрылған Қазақстандағы жер нормасын анықтау комиссиясының мүшесі Ә.Бөкейхановқа барып жолығуына мынадай баға берді. «Сұлтанбеков жер нормасын анықтауға Москваға барып, нұсқаулар алу үшін Өлкелік комитеттің жауапты хатшысына жолықпай, Әлихан Бөкейхановқа жолығады. Бұл масқара емей не? Ал бұл хабарды өлкелік комитетке «дер кезінде» жеткізген М.Төлепов болатын. Ол хатында: «Үстіміздегі жылдың шілдесінің оңында егіншілік халкомы Сұлтанбеков жолдас Қырымға бара жатып Москваға тоқтады. Сұлтанбеков жолдас заттарын қонақ үйіне қалдырып, тура сол күні Әлихан Бөкейхановқа барып ...кешті сонда өткізді. Таң ертең олар әңгімелерін тағы да жалғастырады. Бөкейхановқа жолыққаннан кейін ол Төреғожин және Төлеповпен әңгімелескенде былай дейді: «Әлихан Швецовпен сөйлесіп, ойлағандай етіп бітіруге уәде берді». Әңгіме орталықтағы мекемелер келіспей отырған Қазақстандағы жер нормасы хақында болатын. Менің ойымша партияның күрделі ішкі істерін «Алашорда» басшыларымен талқыға салуға

болмайды. Өйткені, соның нәтижесінде, партия қарарында, әсіресе егіншілік халкомы сияқты аса маңызды мекемелерге большевиктер идеологиясына жат, өте реакциялы алашордалық идеологияның енуі әбден мүмкін, ал ондай жағдайда біздің жұмысымыз қиындай түспек» [10].

Бұл, әрине, Голощекинге таптырмайтын материал еді. Ол жер мәселесінде қазақ комунистері ауытқушылық жіберіп отыр, ал ол ауытқушылықтың негізгі көрінісі бірінші кезекке таптық емес, ұлттық факторларды қоюларында, сөйтіп Бөкейханов бастаған алашордашылардың жер жоспарын іске асыруға күш салуларында деп көрсетті.

Комиссияның жұмысы толық аяқталмай жатып 1926 жылы Ә.Бөкейхановты контрреволюциялық қызмет жүргізді деген желеумен ОГПУ қызметкерлері Ақтөбеде тұтқынға алады да, Москваға, Бутырка абақтысына жөнелтеді. Бірақ, оны 15 күннен соң шығарып жіберуге мәжбүр болады.

Зорлықшыл биліктің бұл қоқанлоққысы күресте ширыққан қайраткерлердің жүрегін шайлықтарға алған жоқ еді. Келесі 1927 жылы одақтық егіншілік комиссариатында ол профессор Швецов ұсынған жер нормасын қорғап сөз сөйлеп, отаршыл пиғылдағы шенеуніктерді әшкерелеп сынға алады. Мәселен, ол Қазақстанға қоныс аудару бағытын қолдаған профессор Верацинге жауап сөзінде: «Профессор Верацагин бұрын да қазақтардың жерін тартып әперіп орыс помещиктері мүддесін қорғаған еді. Егер ол айтқандай Тула шаруалары шынымен де жерге мұқтаж болса, біз қазақтар олармен Верецагин сияқтылар арқылы емес, тікелей келіссөз жүргізуді қалаймыз. РСФСР Егіншілік комиссариаты ұсынып отырған жер нормасы қазақтарды қанағаттандыра алмайды, өйткені ол көбірек артық жер шығаруды көздейді. Сондықтан да бұл нормалар болашақта Қазақстанда жаңа отарлау саясатын жүргізуге бағытталған», - деп бетке айтады [11].

Бұл – бар өмірін өз халқының болашағы үшін күреске арнаған үлкен саясаткердің ашық та ашына айтқан соңғы сөзінің бірі еді. Алашордалық қайраткерлерге қарсы 1928 жылы басталып кеткен сот процестері Ә.Бөкейханов пен оның пікірлес серіктерін саяси өмірден біржола ығыстырып тастаған болатын.

Әлихан Нұрмұхамедұлы 1922 жылдан бастап Москвада, ОГПУ орындарының бақылауы астында тұруға тиіс болды. Үкімет орындарының, жеке адамдардың оны Қазақстанда тұрып, қызмет істеуіне рұқсат сұрап құдіретті орталыққа жасаған өтініштерінен нәтиже шықпайды. Ұлт-азаттық қозғалыстың басшысына Москвадан ұзап шығуына тиым салынады. 1928 және 1930 жылдары екі мәрте Алаш қозғалысының ең белсенді қайраткерлері тұтқынға алынып, сотталғанда, ОГПУ орындары Әлихан Нұрмұхамедұлын бір-ақ рет шақырып түсінік алумен тынады. Құпия полиция орындарының Бөкейхановты да жауып қоймай, сырт қалдыруын шамалап түсінуге болады. Бөкейхановты да тұтқындау арқылы олар өз пиғылын қоғамдық пікір алдында тым айғақтап алудан қаймықты.

Ленин қайтыс бола салысымен бар билікті қолына жинап алған компартияның бас хатшысы Сталиннің беделі күшейе түскен кез еді, бұл. Тіпті, Сталиннің әмірінің күштілігі сондай, 1924 жылы 12 мамырдағы БКП(б) Орталық Ко-митетінің пленумында жариялануға тиісті Н. Крупская өз қолымен ресми түрде табыс еткен Лениннің хаты оқылмады. Сталин өз қарсыластарының көзін біртіндеп құрта бастады. Ел ішінде “қызыл террор” өршіді. 1927 жылы Мәскеуде өткен БКП(б)-ның ХҮ съезінде Лениннің “Сталин слишком груб и этот недостаток, вполне терпимый в среде и в общениях между нами, коммунистами, становится нетерпимым в должности генсека” деп айтылатын әйгілі съезге хаты тағы да

жарияланбай қалды. Керісінше осы съезде Троцкий, Зиновьев секілді оппозиция көсемдері партиядан қуылды. Бәлкім, сол себепті алдын ала қауіпсіздік шараларын сақтау үшін Троцкийдің хатында қазақ өлкесіндегі оппозициялық топтың басшылары Ә.Бөкейханов пен Ә.Ермековтің есімдері әдейі жазылмай қалды ма екен?

Алаш көсемі Әлихан Бөкейханов 1929 жылы Алматыда қамауға алынып, Мәскеуге Бутыркаға тергеуге түскенде, КСРО Халық комиссарлар кеңесі жанындағы ОГПУ “үштігінің” оған “1921 жылы Орынборда контрреволюциялық ұйым құрды, ортаазиялық пантүрікшіл ұйымның басшысы Валидовпен байланыста болды. 1927 жылы қазақ даласында қарулы көтеріліс даярлау әрекетіне қатысты” деп айып тағып, РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабының 2,4 және 11-тармақтары бойынша ату жазасына кесілуі тегін емес еді. Алайда, ОГПУ “үштігі” қазақ ұлты зиялыларының көсемі Ә.Бөкейхановтай үлкен тұлғаны құртып жіберуге қорықты. Оған берілген өлім жазасы абақтыда өтеуіне ауыстырылды. Ақыры ол ОГПУ органдарына ұлт зиялыларының наразылық білдіруіне байланысты түрмеден босатылды. Өкінішке қарай, оның сонау бір жылдары Семейде “Алаш” партиясының облыстық комитетін, Алашорда үкіметін бірге құрысып, қызметтес болған сенімді серіктері Халел Ғаббасов, Жүсіпбек Аймауытов және т.б. Мәскеудегі Бутырка түрмесінде жазықсыздан жазықсыз атылып кете барды [12].

Әлихан Бөкейханды ату жазасына кескен үкім 1937 жылғы 27 қыркүйекте шығарылған және тура сол күні – 1937 жылғы 27 қыркүйекте орындалған. Тіпті, қай жерде, қай қорымда немесе қай ортақ зиратта жатқаны беймәлім. Ресейдің ФҚК бұл сұраққа байланысты ешқандай мәлімет бермейді.

Осылайша қазақ ұлттық қозғалысының тағы бір көсемінің сүйегі ізім-ғайым жоқ болды. Десе дегендей, сталиндік қуғын-сүргін мындаған қазақстандықтың басын жұтты. Адамы тұтқындалмаған, жер аударылмаған және абақтының адам төзгісіз күйін көрмеген бір де бір отбасы қалмады десе де болады. Мындаған адамның сүйегі қайда қалғаны белгісіз. Тәуелсіздік алған Қазақстанда сталиндік қуғын-сүргіннің шындықтарын іздеу жекелеген ғалымдар мен ынталылардың бастамасымен ғана шектелуде. Коммунистік жүйенің ашықтан ашық жасаған қылмысы жазасын алған жоқ.

Әлихан Бөкейханов мәселелердің жоқтаушысы ғана емес, бүкіл қазақ елінің саяси қайраткер ретінде осы күрес жолындағы көш бастаушысы да болды. Ұлы қайраткердің соңына ерген інілерінің бірі, азаматтықтың тағы бір құрбаны Жүсіпбек Аймауытұлы оған арнау сөзінде: «Қараңғыда қан жылап, қаңғырған күнде басыңды қазақ жолына құрбан қылған ағамыз, асқар беліміз! Өмірінде жүрген жолың біздей інілеріңізге жағып қойған шамшырақ», - дегенде, асыра айтып, қателескен жоқ еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. Құжаттар жинағы.- Алматы: Санат, 2008.- 570б.
2. Қойшыбаев, Бейбіт. Әлихан Бөкейханов. - Алматы: Жеті Жарғы, 2001. – 160 б.
3. Аманжолова Д.А. Партия Алаш: история и историография.- Семипалатинск: Издательство, 1993.- 137 с.
4. Бердібай Р. Ел боламыз десек.- Алматы: Қазақстан, 2000.- 400б.
5. Бөкейхан, Әлихан. Таңдамалы: Шығармалар жинағы. 2-кітап. - Алматы: Өлке, 2003. - 224б.

6. Бүкейханов, А.Н. Қазахи: историко-этнографические труды. 2-е изд. доп. - Астана: «Алтын кітап», 2007, - 303 с. - (Библиотека казахской этнографии, том 14).
7. Қойгелдиев, Мәмбет. Алаш қозғалысы: 2 томдық монография. Т.1. - өнд., толық. 2-ші басылымы. - Алматы: Мектеп, 2008. – 480 б.
8. Бөкейхан, Әлихан. Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. Т.1: Монографиялар. Ғылыми ізденістер. Мақалалар. Әдеби аудармалар. 1889-1903; Құраст.: Ж.С. Аққұлұлы. - Астана: Сарыарқа, 2009.
9. Алаш мирас. Құжаттар жинағы.- Алматы: Дәуір, 2003.- 158 бет.
10. Аманжолова Д.А. На изломе.История движения Алаш.- Семипалатинск: Издательство, 2009.- 460 с.
11. Бөкейхан, Әлихан Нұрмұхамедұлы. Шығармаларының толық жинағы - Полное собрание сочинений в 9 томах: 9 томдық. Т.6: Мақалалар, жазбалар, баяндамалар, үндеулер, ғылыми зерттеулер, әдеби аудармалар, хаттар, жеделхаттар (телеграммалар). 1915-1917гг. Құраст.: Ж. С. Аққұлұлы. - Астана: Сарыарқа, 2013. - 520б.
12. Бөкейхан Әлихан. Шығармалары – Сочинения. ІХ т. / Әлихан Бөкейхан.- Толықт. Үшінші бас.-Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2018.

ЭКОНОМИКА

УДК: 657.1.012

**БУХГАЛТЕРСКИЙ УЧЕТ КАК ОСНОВА УПРАВЛЕНИЯ
ПРЕДПРИЯТИЕМ****Магистр экономических наук ст.преподаватель Жантаева Г. М.****Магистр экономических наук Айтбаева Д. Т.****Международный Таразский Инновационный Институт****Факультет : «Экономика и бизнес», старший преподаватель кафедры
«Финансы и учет»**

Ключевые слова: Учет, контроль, аудит, собственный капитал, прибыль, доходы и расходы, международные стандарты финансовой отчетности, отчетность, эффективность.

Кілт сөздер: Есеп, бақылау, аудит, меншікті капитал, пайда, кірістер мен шығыстар, қаржылық есеп берудің халықаралық стандарттары, есептілік, тиімділік.

Key words: Accounting, control, audit, equity capital, profit, income and expenses, international financial reporting standards, reporting, efficiency.

Аннотация

Актуальность темы - очевидна, потому как основой эффективной деятельности любой организации выступает четко налаженная система учета и контроля. Независимо от формы собственности, организации необходим бухгалтерский учет, как база, подтверждающая юридическую и финансовую обоснованность действий организации, ее взаимодействия с органами государственного управления и правопорядка, и соблюдения установленных норм и правил.

Переход к рыночной экономике требует от предприятия повышения эффективности производства, конкурентоспособности продукции и услуг на основе внедрения достижений научно-технического прогресса, эффективных форм хозяйствования и управления производством, активизации предпринимательства и т.д. На уровне предприятия решение основной экономической проблемы осуществляется в форме создания конкретных видов продукции (услуг, работ).

Каждый субъект хозяйствования в соответствии со спросом и предложением определяет: что, в каких количествах и в какой манере производить, с тем чтобы обеспечить максимум прибыли, обеспечивающей экономический рост и определенный стандарт жизни его работников. [1]

Предприятие (фирма) является структурным звеном экономики в целом. Предприятие – это обособленный технико-экономический и социальный комплекс, предназначенный для производства полезных для общества благ с целью получения прибыли, оно выступает в качестве товаропроизводителя, а, следовательно, решает ряд взаимосвязанных задач: получение прибыли, обеспечение потребителей

продукцией, выполнение своих обязательств перед государством, соблюдение стандартов, нормативов.

Непосредственной целью и побудительным мотивом деятельности предприятий является получение максимальной величины прибыли. Получение прибыли в условиях рыночной экономики возможно только при условии производства нужной для потребителей продукции, пользующейся спросом. Реализуя цель производства – получение максимальной величины прибыли, – предприятие реализует и цель общества – наиболее полного удовлетворения постоянно растущих потребностей общества.

Главная цель предприятия – приращение собственного капитала. Все, что увеличивает собственный капитал, признается доходами, а все, что его уменьшает, – расходами. Получение доходов связано с использованием производственных ресурсов, с издержками, в результате чего уменьшаются активы, т.е. возникают расходы. Обычно группировка расходов осуществляется по следующим элементам затрат: материальные затраты, затраты на оплату труда, отчисления на социальные нужды, амортизация основных средств, прочие затраты. В результате формируется: – производственная себестоимость проданных товаров, учитывающая как издержки текущего периода, так и изменение остатков незавершенного производства, готовой продукции на начало / конец периода; – суммарные расходы, связанные с изготовлением и продажей продукции в рассматриваемом периоде. Превышение доходов над расходами образует прибыль, в противном случае образуется убыток. Таким образом, цель настоящей работы – изучить состав доходов и расходов предприятия и их учет. [3]

Актуальность темы очевидна, потому как основой эффективной деятельности любой организации выступает четко налаженная система учета и контроля. Независимо от формы собственности, организации необходим бухгалтерский учет, как база, подтверждающая юридическую и финансовую обоснованность действий организации, ее взаимодействия с органами государственного управления и правопорядка, и соблюдения установленных норм и правил.

Бухгалтерский учет - представляет собой упорядоченную систему сбора, регистрации и обобщения информации в денежном выражении об имуществе, обязательствах организаций и их движении путем сплошного, непрерывного и документального учета всех хозяйственных операций

Организация современного общественного производства не возможна без управления им. Управление призвано организовать, согласовывать, регулировать и контролировать хозяйственную деятельность отдельных работников и производственных единиц. Учет занимает одно из главных мест в системе управления. Он отражает реальные процессы производства, обращения, распределения и потребления, характеризует финансовое состояние организации, служит основой для планирования прогнозирования и анализа его деятельности.

Хозяйственный учет представляет собой количественное отражение и качественную характеристику экономических явлений и процессов с целью контроля и более эффективного управления ими.

Казахстан, занимая сегодня лидирующие позиции среди стран региона по уровню социально-экономического развития и обладая значительным территориальным преимуществом, может сыграть ключевую роль в превращении Центральной Азии в достойный и самостоятельный регион цивилизованного и

благополучного мира, выступить в качестве движущей силы, плацдармом интересов мировых инвесторов по развитию всего Центральноазиатского региона. [2]

В целях поддержания такого высокого статуса государством разрабатываются и реализуются различные мероприятия, направленные на дальнейшее интенсивное развитие страны.

В условиях развития рыночной экономики значительно усилены роль и значение бухгалтерского учета, поскольку практически невозможно управлять сложным экономическим механизмом хозяйствующего субъекта без своевременной и достоверной экономической информации, которую даст четко налаженная система бухгалтерского учета.

Теория бухгалтерского учета является общей основой организации системы учета, которая, базируясь на законодательных актах, положениях, экономических дисциплинах, рассматривает основополагающие принципы бухгалтерского учета, теоретические учетные категории, отвечающие современному уровню экономики и управления. Она позволяет изучать по данным финансовой отчетности, системы синтетического и аналитического учета, имущественно-финансовое положение предприятий, концепции управленческого и финансового учета, понять, как формируется и применяется бухгалтерская информация для подготовки, обоснования и принятия соответствующих управленческих решений, определения тактики и стратегии в управлении предприятием и его дальнейшим развитием.

В Республике Казахстан на сегодняшний день действует система хозяйственного учета, в которой выделены взаимосвязанные виды учета: оперативный, статистический, бухгалтерский и налоговый. [5]

Бухгалтерский учет представляет собой систему документального непрерывного наблюдения за хозяйственной деятельностью предприятия и контроля над ней, то есть систему сбора, регистрации и обобщения информации об операциях и событиях предпринимателей и организаций, регламентированных законодательством Республики Казахстан о бухгалтерском учете и финансовой отчетности, действующими стандартами и учетной политикой предприятий ([ст. 6 Закона](#) «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности»). Этот вид учета является строго документальным, поскольку каждая бухгалтерская запись производится только на основании специально оформленного документа, что повышает контрольное значение бухгалтерского учета, его достоверность и правдивость. Он является важным звеном развития рыночной экономики, что способствует лучшей организации управления, прогнозирования и анализа результатов хозяйственной деятельности предприятия. Как и у любой науки, у бухгалтерского учета свои предмет и методы, а также принципы его построения.

Роль бухгалтера сильно изменилась за последние десять лет, увеличив требования к ней особенно в тех областях, где применение бухгалтерского решения остается важным и решающим. Возросло понимание значения профессионального бухгалтерского образования, опыта, знаний и их применения, а также увеличившихся потребностей в таких областях, как управление, планирование, технология. Это также подчеркивает важность непрерывного профессионального образования бухгалтеров с точки зрения необходимости постоянно поддерживать высокий уровень компетентности и профессионализма. [1]

В настоящее время стоит задача в подготовке достаточного количества квалифицированных бухгалтеров и аудиторов, понимающих принципы формирования информации в бухгалтерском учете и составлении финансовой

отчетности в соответствии с МСФО, владеющих современными навыками ведения бухгалтерского учета, подготовки и аудита финансовой отчетности.

При этом качественная система бухгалтерского учета и отчетности предполагает наличие достаточного числа пользователей, нуждающихся в информации, формируемой в бухгалтерском учете и финансовой отчетности, имеющих потребность и навыки ее использования при принятии экономических решений, в частности, определении направлений инвестирования капитала и анализе рисков, связанных с этим. Наличие заинтересованных пользователей является одной из важнейших предпосылок развития системы бухгалтерского учета и финансовой отчетности.

Переход системы бухгалтерского учета на принципы, закрепленные в МСФО, потребует внесения изменений в процесс подготовки и переподготовки кадров учетных работников, специалистов смежных областей экономики (аудиторов, финансистов). Несмотря на самые высокие конкурсы на специальности Финансы, Учет и аудит, а также большое количество желающих получить образование по этим специальностям, качество подготовки специалистов в вузах остается все еще низким, так как ощущается острая нехватка квалифицированного профессорского преподавательского состава. Также анализ научных работ показывает, что диссертационные исследования выполняются на низком уровне. Поэтому вопросу подготовки кадров необходимо уделить особое внимание. Для этой цели необходимо осуществить формирование системы мониторинга содержания учебных программ, включая программы дополнительного профессионального образования.

Не менее важной задачей является организация повышения квалификации преподавателей сформированной сети образовательных организаций.

При определении содержания процесса подготовки и повышения квалификации кадров в рассматриваемой области должно быть обращено особое внимание на выработку навыков профессионального суждения при квалификации, стоимостном измерении, классификации и оценке значимости (существенности) фактов хозяйственной жизни для целей бухгалтерского учета и финансовой отчетности, а также аудита.

Основными направлениями совершенствования системы подготовки и повышения квалификации кадров в рассматриваемой области являются:

- развитие и совершенствование системы профессиональной сертификации бухгалтеров, аккредитованной уполномоченным органом по вопросам бухгалтерского учета и финансовой отчетности;
- обеспечение соответствия учебных программ подготовки профессиональных бухгалтеров и аудиторов соответствующим международным программам;
- введение обязательной профессиональной сертификации главных бухгалтеров организаций публичного интереса;
- переориентация учебных программ средних и высших учебных заведений, а также программ подготовки профессиональных бухгалтеров и аудиторов на углубленное изучение МСФО и формирование навыков применения их на практике;
- обновление и разработка нового учебно-методического обеспечения по МСФО в образовательном процессе для обучающихся бухгалтерскому учету и аудиту.

Основная направленность на среднесрочную перспективу касается усиления качества контроля финансовой отчетности. Для этого делается основной упор на развитие независимого квалифицированного аудита.

Несмотря на определенные успехи в развитии системы бухгалтерского учета и финансовой отчетности в Казахстане, имеются определенные проблемы, которые проявляются:

- в низком уровне профессиональной подготовки большей части бухгалтеров и аудиторов, а также в недостаточности навыков использования информации, подготовленной по МСФО;

- в трудности применения МСФО для субъектов малого и среднего предпринимательства, в силу их комплексности и методологической сложности;

- в недостаточности участия профессиональных общественных объединений в регулировании бухгалтерского учета и финансовой отчетности, а также в развитии бухгалтерской и аудиторской профессии;

- в формальном подходе регулирующих органов и хозяйствующих субъектов ко многим категориям, принципам и требованиям бухгалтерского учета и финансовой отчетности, установленных положениями МСФО. [6]

Основная проблема сферы бухгалтерского учета Казахстана - это нехватка квалифицированных кадров, отсутствие развитого «института бухгалтерии» с устоявшимися традициями, крепким профессиональным сообществом, сложившейся системой аккумуляции и распространения специализированных знаний, общепризнанными сертификатами.

Профессиональным сообществом в Казахстане делаются определенные шаги по решению некоторых из указанных проблем, но не хватает комплексности, общереспубликанского масштаба. При существующей инертности бухгалтерского сообщества вряд ли стоит ожидать, что само по себе быстро произойдет развитие аналогичной западной системы, поэтому надо создать необходимые для этого законодательные предпосылки, подтолкнуть этот процесс, акцентируя внимание на укреплении роли профессиональных организаций, которые должны стать стержнем всей системы.

В то же время форсирование изменений в бухгалтерском учете вне связи с изменениями в экономике и реальным функционированием рыночных институтов может привести к снижению качества финансовой информации, дискредитации МСФО, а также ослаблению финансовой дисциплины. Так, согласно действующему законодательству переход на МСФО затрагивает все организации, но при этом необходим более взвешенный подход. В силу комплексности и методологической сложности, МСФО практически не применимы для субъектов малого и среднего предпринимательства. Более того, как известно последнее время идет активный процесс совершенствования самих стандартов, который еще не закончен - в МСФО регулярно вносятся существенные изменения, отслеживать которые мелкие компании просто не в состоянии. В этой связи, финансовую отчетность в соответствии с МСФО целесообразно составлять только субъектам крупного предпринимательства и акционерным обществам. [7]

В соответствии с задачами, поставленными Главой государства, по поддержке малого и среднего бизнеса необходимо полностью освободить от обязательного ведения бухгалтерского учета индивидуальных предпринимателей, и установить градацию остальных субъектов предпринимательства по категориям в целях применения ими различного порядка ведения бухгалтерского учета и составления финансовой отчетности.

Список использованных источников

1. Закон Республики Казахстан О бухгалтерском учете и финансовой отчетности с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.11.2020 г.
3. Налоговый Кодекс Республики Казахстан от 1 января 2020 г.
4. Гражданский Кодекс РК с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2017 г.
5. Типовой план счетов бухгалтерского учета. Утвержден Приказом Министра финансов Республики Казахстан от 23 мая 2007 года № 18.
6. Бухгалтерский учет в организациях. Учебное пособие. Э.О. Нурсейтов 2018 г.
7. 1С. Бухгалтерский учет для государственных учреждений 2018 г.
8. <https://online.zakon.kz/>

ӘОЖ: 336.71 (075.8)

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ КЛИМАТ
ЖӘНЕ ОҒАН ӘСЕР ЕТУШІ ФАКТОРЛАРДЫ ТАЛДАУ**

э.ғ.к. Исаков Ғали Жұмабайұлы

Халықаралық Тараз инновациялық институты, Тараз қ., «Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасы

Түйіндеме: мақалада Қазақстан Республикасындағы инвестициялық климат және оған әсер етуші факторларға талдау жүргізілген. Инвестициялық климатты айқындайтын негізгі факторлардың бірі салықтық және кедендік режимдер талданған. Сонымен бірге инвестициялық преференциялардың берілу жолдары көрсетілген.

Резюме: в данной статье выполнен анализ факторов, влияющих на инвестиционный климат в Республике Казахстан. Проанализированы налоговые и таможенные режимы как основные факторы, определяющие инвестиционный климат.

Summary: this article analyzes the factors affecting the investment climate in the Republic of Kazakhstan. Analyzed tax and customs regimes as the main factors determining investment climates.

Түйінді сөздер: инвестициялық климат, салық және кеден режимдері, инвестициялық преференциялар, инвестициялық салықтық преференциялар, мемлекеттік мүліктік гранттар, кеден баждары.

Ключевые слова: инвестиционный климат, налоговые и таможенные режимы, инвестиционные преференции, инвестиционные налоговые преференции, государственные имущественные гранты, таможенные пошлины.

Key words: investment climate, tax and customs regimes, investment preferences, investment tax preferences, state property grants, customs duties.

Инвестиция термині латынның «invest» сөзінен аударғанда «салым салу» мағынасын білдіреді. Қазақстанда нарықтық қатынастарға өтумен байланысты

және экономикадағы реформаларды жүргізу нәтижесінде инвестиция ұғымы пайда болды. Жоспарлы экономика кезінде негізгі қорлардың ұдайы өндірісіне және оның жөнделуіне кеткен шығындар деген термин бойынша «капитал салымы» немесе «капитал жұмсалымы», яғни ұзақ мерзімде негізгі капиталға салым салу термині қолданылған.

Қазақстан Республикасының «Инвестициялар туралы» заңына сәйкес *инвестиция* – лизинг шартын жасаған кезден бастап қаржы лизингі заттарын, сондай-ақ оларға құқықтарды қоса алғанда, заңды тұлғаның жарғылық капиталына инвестор салатын мүліктің барлық түрлері (жеке тұтынуға арналған тауарлардан басқа) немесе кәсіпкерлік қызмет үшін пайдаланылатын тіркелген активтерді ұлғайту, сондай-ақ концессионердің (құқық мирасқорының) концессия шарты шеңберінде жасаған және алған тіркелген активтері деп анықтама берілген.

Кез келген мемлекетте инвестицияның келуі инвестициялық климат дәрежесіне және оны анықтайтын факторларға тікелей байланысты. Инвестициялық климатты дайындау шетел инвестицияларын тарту мен пайдалану саясатының *негізгі міндеттері* болып табылады. Оның себебі, *біріншіден*, инвестициялық климат шетел инвестицияларына әсер ететін факторларды анықтауға; *екіншіден*, мемлекеттегі жағдайларды тереңірек бағалауға; *үшіншіден*, шетел субъектілерінің мінез-құлықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Инвестициялық климат мемлекеттік, аймақтық, салалық инвестициялық қызмет жағдайларын анықтайтын нормативтік-құқықтық актілер, ұйымдық, экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени және тағы басқа да бір-бірімен тығыз байланысты факторлар әсерінен қалыптасады. Инвестициялық климатты бірқатар көрсеткіштер арқылы бағалауға болады, олар:

- экономикалық жағдай;
- банк жүйесінің тұрақтылығы;
- саяси тұрақтылық;
- табиғи және еңбек ресурстарымен қамтамасыз ету;
- инвестициялық қызметтің құқықтық реттеу дәрежесі және нормативтік-құқықтық актілердің болуы;
- инфляция қарқыны;
- сыртқы экономикалық байланыстар дәрежесі;
- білікті жұмыс күшінің болуы;
- мемлекеттік нарық әлеуетінің сипаты;
- нарық инфрақұрылымының және валюта нарығының дамуы.

Шетелдік инвесторлар осы көрсеткіштерді бағалап мемлекеттегі инвестициялық климатты *жағымды* немесе *жағымсыз* екендігін анықтайды. Егер инвестициялық климат жағымды болса, инвестиция бойынша шешім қабылдайды.

Инвестициялық климат инвестициялық саясаттың әсер ету объектісі болып табылады. Бұл бір жағынан инвестициялық саясатты жасау үшін алғашқы жағдайларды анықтаса, ал екінші жағынан инвестициялық саясаттың нәтижесі болып табылады.

Шетелдік капиталды импорттайтын елдер инвестицияны белгілі бір себепке байланысты қажет етеді:

- елдің экономикалық дамуын қаржыландыруда қаражат жетпеушілігі мен халықтың жұмысбастылық деңгейін көтеру үшін қажет етеді;
- аймақтық шаруашылық құрылымдарды жетілдіру және жаңа техника мен технологияларды алу, бәсекеге қабілеттілікті көтеру үшін тартады.

Қазақстан Республикасындағы инвестициялық климатты келесідей факторлармен сипаттауға болады:

Саяси фактор – мемлекеттік саясат, халықаралық келісімдер, заңнамалық және атқару құрылымдарының тұрақтылығы мен мемлекеттің экономикаға қатысу деңгейін айтамыз.

Қаржы-экономикалық фактор – экономиканың жалпы жағдайы, валюта-қаржылық және несие жүйелерінің жағдайы, кедендік төлемдер мен жұмыс күшін пайдалану деңгейі көрсетеді.

Әлеуметтік фактор – әлеуметтік даулардың болуы, елдегі қылмыстық жағдай және халықтың өмір сүру деңгейі.

Инвестициялық климаттың факторлары жағымды және жағымсыз болып бөлінеді

Жағымды факторлар:

- табиғи ресурстарға оңай қол жеткізу;
- елдің тиімді геостратегиялық орналасуы;
- қаржы-экономикалық трансформациялау бойынша ТМД елдері үшін де жетекші рөл атқаруы;
- нарықтың жоғары мүмкіндіктері;
- елдің сыртқы саясаты.

Жағымсыз факторлар:

- инвестиция тарту тетігі;
- инвестициялау тәуекелділігі.

Қазіргі кезде кез келген мемлекеттің табыстылығы мен бәсеке қабілеттілігін айқындайтын маңызды өлшемдердің бірі инвестициялық климат болып табылады. Мемлекеттердің шетелдік инвестицияларды тарту құқығына бәсекелестік күресте климаттық жағдайлар, еңбектің мәдени дәстүрлері мен ерекшеліктері және тағы сол сияқты елеусіз, кейде экономикаға қатысты емес факторлар үлкен мүмкіндіктерге ие болады. Сонымен бірге, инвестициялық климатты айқындайтын негізгі факторлардың бірі салықтық және кедендік режимдер болып табылады.

Мемлекетіміздегі салық және кеден режимдері Қазақстанның экономикасына инвестициялау үшін неғұрлым қолайлы жағдайлар жасауға бағытталған. Бұл ретте Қазақстан Республикасының Үкіметі республика экономикасының шикізаттық емес секторына сыртқы да, ішкі де инвестицияларды ынталандыру үшін барлық қажетті алғышарттарды жасады.

Қазақстан Үкіметі басымдықтарының бірі Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру болып табылды. 2015 жылғы 27 шілдеде ДСҰ-ның Бас кеңесінің отырысында ҚР-дың ДСҰ-ға кіруі жөніндегі құжаттар пакетін ұйымның барлық мүшелері қабылдады және Мемлекет басшысының қатысуымен Қазақстанның ДСҰ-ға қосылуы туралы хаттамаға қол қою рәсімі болды.

Қазақстан 2015 жылғы 30 қарашада ҚР Парламенті міндеттемелер пакетін ратификациялағаннан соң, ДСҰ-ның 162-ші мүшесі болып тіркелді.

Бұл ұйымға қатысу Қазақстан Республикасының инвестициялық жағдайын анағұрлым тартымды етуге мүмкіндік туғызды. Осыған байланысты, Қазақстан Республикасының Кеден кодексі ДСҰ-ның кедендік рәсімдерін оңайлату жөніндегі конвенцияның негізінде жасалғандықтан, ол ДСҰ-ның негізгі талаптарына жауап береді. Сонымен қатар, кеден заңнамасын ДСҰ Келісімінің кедендік бағалау жөніндегі нормаларына одан әрі сәйкес, сондай-ақ шыққан елі белгіленбеген тауарлар бойынша импорттық кеден баждары мөлшерлемелерін екі есе мөлшерде төлету тәжірибесін алып тастауға қатысты ДСҰ ұсынатын талаптарға сәйкес жасау қажет. Осы мақсат үшін Қаржы министрлігі «Қазақстан Республикасының Кеден кодексіне өзгерістер енгізу туралы» Заң жобасын әзірлеп, ҚР-ның кеден заңнамасына өзгертулер жасады. Бұл заң кеден органдарының қызметіне халықаралық стандарттарды енгізуге, ҚР-ның кеден заңнамасын Қазақстан-ның негізгі серіктес мемлекеттерінің заңнамасымен үйлестіруге бағытталды.

Бұдан басқа, сенімділік және кедендік рәсімдеу процесін тездету, бақылау сапасын арттыру, жүктерге рұқсат етілмеген кедергілерді төмендету, бөгде салымдарды анықтау, кедендік бақылау тиімділігі мен сапасын арттыру мақсатында түрлі контейнерлерді жабық күйінде тексеру үшін Қаржы министрлігі инспекциялық тексеру кешендерін орнатты.

Осы жүйелер, негізінен, кедендік бақылаудағы тауарларды жеткізуде бақылау тиімділігін арттыру, сондай-ақ кедендік бақылау жүргізу кезінде «адам факторын» мүмкіндігінше қоспауға арналған.

Сондай-ақ, автокөліктермен жүк тасымалдау, тауарларды жеткізуді бақылаудың автоматтандырылған жүйесін орнату саласында қазіргі заманға сай техникалық, кедендік бақылау құралдарын енгізу жөнінде белсенді жұмыс жүргізілді.

Жүктерді тексеруден өткізу рәсімдерін оңайлатуға, тексеруден өткізу уақытын азайтуға, сыртқы сауда айналымының деңгейін және еліміздің бюджетіне түсетін түсімдерді арттыруға мүмкіндік берді.

Қаржы министрлігі инвестициялық климатты жақсартуға барлық қажет күшін салуда, бұл Елбасымыздың алға қойған Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 30 елінің қатарына кіру жөніндегі мәселесін орындауға мүмкіндік береді.

Инвестицияларды мемлекеттік қолдаудың негізгі мақсаты – экономиканың дамуы үшін қолайлы инвестициялық климат жасау және осы заманғы технологияларды қолдана отырып, жаңа өндірістер құруға, жұмыс істеп тұрғандарын кеңейту мен жаңартуға, қазақстандық кадрлардың біліктілігін арттыруға, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғауға инвестицияларды ынталандыру болып табылады.

Сондай-ақ инвестицияларды мемлекеттік қолдау инвестициялық преференциялар беру болып табылады. *Инвестициялық преференциялар дегеніміз* – ҚР-сында инвестициялық жобаның іске асырылуын жүзеге асырушы заңды тұлғаларға ҚР-ның заңдарына сәйкес берілетін атаулы сипаттағы артықшылықтары. Келісім-шарт жасасу арқылы келесідей инвестициялық преференциялардың түрлері қалыптасқан:

- инвестициялық салықтық преференциялар;
- кеден баждарын салудан босату;
- мемлекеттік мүліктік гранттар.

Инвестициялық преференциялар қызметтің басым түрлеріне беріледі, олардың

тізбесін экономикалық қызмет түрлерін жалпы жіктелінуі деңгейінде ҚР-ның Үкіметі бекітеді. Үкімет қызметтің әрбір басым түрі бойынша инвестициялардың ең жоғары көлемін және инвестициялық салықтық преференциялардың қолданылу мерзімдерін бекітеді, бұл ретте инвестициялық преференцияларды уәкілетті орган береді.

Инвестициялардың белгіленген ең жоғарғы көлемінен олар асырылып жіберілген жағдайда, қолданылатын инвестициялық салықтық преференциялардың қолданылу мерзімдері ҚР-сы Үкіметінің тиісті шешімін қабылдау жолымен анықталады. Инвестициялық преференциялар инвестициялық жобаның атқарылуын жүзеге асыратын ҚР-ның заңды тұлғасымен келісім-шарт жасасу арқылы беріледі.

Инвестициялық салықтық преференциялар әрбір жекелеген жағдайда қызмет түрлеріне және тіркелген активтерге салынатын инвестициялардың көлеміне байланысты белгіленген мерзімге беріледі. Оның қолданылу уақыты ҚР-ның Салық Кодексіне сәйкес келісім-шартта белгіленеді. Заңды тұлға жүзеге асыратын, арнаулы салық режимі қолданылатын қызметке, ҚР-ның заңды тұлғасына мемлекеттік мүліктік грант түрінде берілген тіркелген активтерге, сондай-ақ жер қойнауын пайдалануға арналған келісім-шарттар бойынша қызметке қатысты инвестициялық салықтық преференциялар берілмейді.

Кеден баждарын салудан босату инвестициялық жобаны іске асыру үшін әкелінетін жабдықтар мен олардың жиынтықтаушы мүліктерінің импорты кезінде ұсынылады. Ол келісім-шарттың қолданыс мерзіміне, келісім-шарт тіркелген кезден бастап 5 жылдан аспайтын мерзімге ұсынылады. Қабылданған шешім туралы хабарламаны уәкілетті орган 5 жұмыс күні ішінде кеден ісі мәселелері жөніндегі уәкілетті мемлекеттік органға жібереді.

Мемлекеттік мүліктік гранттарды заңда белгіленген тәртіппен уәкілетті орган мемлекеттік мүлікті және жер ресурстарын басқару саласындағы тиісті мемлекеттік органдармен, сондай-ақ жергілікті атқарушы органдармен келісім бойынша инвестициялық міндеттемелер келісім-шартқа сәйкес орындалған жағдайда, кейіннен меншікке не жер пайдалануға өтеусіз бере отырып, уақытша өтеусіз пайдалануға не уақытша өтеусіз жер пайдалану құқығымен береді. Ұсынылған мемлекеттік мүліктік грантты меншікке немесе жер пайдалануға өтеусіз беру үшін уәкілетті органның шешімі негіз болады. Мемлекеттік мүліктік гранттар ретінде: жер учаскелері, ғимараттар, құрылыстар, машиналар мен жабдықтар, есептеу техникасы, өлшейтін және реттейтін құралдар мен құрылғылар, көлік құралдары (жеңіл автокөлікті қоспағанда), өндірістік және шаруашылық құрал-жабдықтары берілуі мүмкін.

Тәуелсіздік жылдары Қазақстанға маңызды қаржылық ресурстардың көлемді сомасы тартылды және экономика салаларында инвестициялық табыс үшін қолайлы жағдайлар жасалды.

1994-2019 жылдар аралығында мемлекеттің экономикасына 265 млрд АҚШ доллары көлемінде тікелей шетелдік инвестициялар тартылды. Шетелдік инвестициялардың тартылуының алғышарты ретінде құрылымдық инвестициялық саясатты жетілдіру мақсатында 1997 жылы 2 маңызды заң қабылданған болатын, олар:

*«Тікелей инвесторларды мемлекеттік қолдау туралы» ҚР Заңы;

*«Сыртқы қарыз алу мен басқару туралы» ҚР Заңы.

Қазақстан Орталық Азиядағы тікелей инвестицияларды тарту үлесі бойынша шамамен 70%-ды құрайды. Ал, ТМД елдері арасында көш басында тұр.

Сондықтан да, Қазақстандағы инвестициялық климатты жоғары деңгейде деп санауға болады. Еліміздегі инвестициялық климатты жақсарту және насихаттау мақсатында іскер топ өкілдерінің сапарларын, екі жақты кездесулер, бизнес-форумдар және ынтымақтастықтың өзара тиімді шараларын ұйымдастырып отыруға жоғары дәрежеде мән берілуі тиіс деп есептейміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Асилова А.С. Инвестиция негіздері: Оқулық / А.С. Асилова. – Алматы: «Master Print» баспасы, 2019.
2. Асилова А.С. Инвестицияны қаржыландыру және несие- леу. Оқулық. Экономика баспасы, – 2014.
3. Марченко Г., Мачульская О. Рейтинг инвестиционной привлекательности Казахстана Эксперт, – 2014.
4. Қазақстан қаржы нарығы секторларының өзара іс- қимылы және олардың реттелуі. Адамбекова А.А. Оқулық. Алматы. Экономика. – 2012.

UDC 336.713

ISSUES OF DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL AND CREDIT SYSTEM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

**Master of Economic Sciences Ashiraliyeva D.M.,
Master of Economic Sciences Kim T.A.
International Taraz Innovation Institute**

**Faculty: "Economics and Business", senior lecturer of the Department
"Finance and Accounting"**

Annotation

Relevance of the topic - this article discusses the development of the financial and credit system in the Republic of Kazakhstan. Finance is an economic category, it is a production relationship that arises in connection with the creation, distribution and use of funds in the sphere of expanded production, and its essence depends on the means of production, on the economic system based on public property, on the nature and activities of the state.

Key words: economic, money, finance, capital, asset, management, accounting, credit, bank, funds, state budget.

Finance arises in the context of stable commodity and monetary turnover as the state develops and increases its capacity and needs for resources.

Financial-a system of economic relations in the formation, distribution, and use of funds.

A set of economic relations that arise between the state, enterprises and organizations, industries, regions, and individual citizens related to the movement of funds, which form Financial Relations, is only a part of them related to the planned formation,

distribution, and use of monetary funds (funds for personal consumption, exchange, retail trade, commodity turnover, transport, utilities, household, and entertainment services, as well as purchases between individual members of society, money spent on sales processes is not included). Finance is closely related to economic methods of managing social production, is part of them, and affects all aspects of managing the economy.

Finance began to be used with the advent of money. Money, acting as a means of circulation, was transformed into capital, that is, formed as a value that grows spontaneously or brings income. In this way, money created the conditions for the emergence of monetary relations as an independent sphere, which are part of the productive relations of Finance.

"Finance" comes from the Latin word *finis*, ending. In the Middle Ages, this term refers to the monetary relations that arise between the state and the region, that is, the process of finalizing the payment of money forms the basis of the concept of Finance [1].

And in the XIV century, "Finance" began to be used in France as the concept of "income". In this regard, there is a second point of view on the origin of the term. The term was used by the French scientist J. Bodin in his work "six books on the state". Hence the view that "Finance" has been translated from French into other languages of the world, and thus the Latin origin of the term is interpreted as an unproven view. The author of the first work on Finance is Xenophon. The title of the work is "on income in the Republic of Athens".

One of the most important periods of the past year has been the completion of the asset quality review for the financial sector of Kazakhstan. Here it is necessary to note both the timeliness of the training and its positive impact on the banking system. Using an integrated approach to evaluating the assets of 14 large banks, their business models, processes, risk management systems and ways to form a guarantee base, the regulator has managed to assess the depth of accumulated problems, identify points of their concentration and, together with the shareholders and management of these banks, develop individual roadmaps to increase their capitalization and liquidity, as well as to level existing risks.

The essence of finance its history is revealed through economic categories. Finance reflects economic relations related to the creation, distribution and use of monetary financial funds in the process of distribution of national income.

Finance is an economic relationship related to the creation, distribution and use of centralized and decentralized financial funds in order to implement the tasks and functions of the state and ensure the development of production.

Centralized finance refers to economic relations related to the creation and use of financial funds by the state.

And decentralized finance – monetary relations of centralized turnover of the enterprise in monetary funds.

The manifestation of Finance in monetary form reveals the essence of finance as an economic category. At the same time, finance reflects the circulation of money in various forms, the turnover of the investment process.

Finance is a system of monetary relations that arise through the circulation of funds and the formation and use of monetary funds.

Finance is defined by a number of specific (specific) descriptive features that determine which category Finance belongs to.

1. Finance is in monetary form. This form determines its specific economic feature.
2. Financial relations are on a divisional basis.

3. Finance is reflected as a result of the movement of monetary funds aimed at various purposes.

4. Funds spent for a specific purpose participate in public production with the help of financial resources.

Finance defines the processes of cash or non-cash monetary relations and monetary instruments that have an investment value over a certain period of time (securities, precious metals and stones, stock collection objects, etc.).

The concept of Finance includes areas of economic relations related to the distribution of Public products in the form of money. The external manifestation of Finance in economic life drives the movement of funds by various participants in social production. And the state's funds will be used for the implementation of social programs, public administration and defense, to finance law enforcement, and foreign economic activities.

Finance is an economic category that refers to the relations of production that arise in connection with the creation, distribution and use of funds in the field of increased reproduction. Its essence depends on the means of production, on the economic system based on public property, on the nature and activities of the state. Finance is characterized by planning, firmness and stability, it is directly related to material production, commodity production, which is used by the state for solving problems [2].

Financial, as well as compliance with the interests of the development of public Production, National Income, Public production, improving the standard of living of the population, implementing financial control, encouraging the effective use of material labor and financial resources.

Finance serves as an important tool for the development of economic integration, the expansion of mutual economic, scientific, technical and cultural ties with developing countries. The concentration of a huge amount of financial resources in the state budget and their planned centralized distribution create a solid financial basis for ensuring high rates of development of social production, science and technology, increasing the overall standard of living, strengthening the economic defense power of the country. The centralization of a significant part of net income in the state budget will create conditions for the identification and effective use of on-farm reserves, strengthening economic accounting and saving discipline. It also ensures the distribution and redistribution of funds through the state budget between production and non-production sectors, branches of the national economy, and economic districts of the Republic.

This makes it possible to concentrate funds on the most important areas of Public production, thereby solving State tasks.

Finance always refers to monetary and only monetary relations between different subjects of social reproduction within the economic system. Therefore, the monetary nature of financial relations is an important feature of Finance. Money is a mandatory condition for the functioning of Finance. Without money, there can be no finance, because Finance is a common object that depends on money. Money, performing the function of a means of circulation, begins to be capital, that is, a progressive value or value that brings profit (income). Thus, it creates conditions for the emergence of finance as an independent sphere of funds, as part of production relations.

One of the most positive events of the year in the financial market of Kazakhstan was the decision of the state to allow citizens to independently control part of their pension savings. Although many citizens associate this decision with the possibility of solving their own housing problems or health problems, Kazakhstani financiers hope that prudence will

prevail over everything else and that most of their pension savings will be used by Citizens for the purposes originally intended for them - to ensure their old age.

Entrepreneurs affected by the crisis received a number of tax incentives, including deferral on all types of taxes, reduction of VAT on agricultural products and food, zero customs duties on the most important imports. In addition, the agency for regulation and development of the financial market has introduced regulatory benefits for affected entrepreneurs and banks that have postponed the payment of principal and interest on all loans to the population.

We expect that Kazakhstanis will be interested in the possibility of transferring pension savings to professional management companies or purchasing pension annuities. According to the head of state, the main goal of such a step is to improve the efficiency of pension savings management and increase the interest of the population in increasing these savings.

At the same time, the lack of coordination of monetary and fiscal policy can negatively affect the stability of economic growth. Special attention should be paid to the growing risks of state budget imbalances, increasing spending on servicing the public debt, and maintaining a safe amount of the non-oil budget deficit. Finance – the creation of monetary funds in the process of social production, a set of economic relations [3].

The essence, mechanism of action and role of finance are clearly reflected in its functions. Finance basically performs two functions. One of them is the divisional function of Finance, which is related to the distribution and redistribution of public goods and national income, the other is its control function.

The distribution function of Finance is related to the distribution and redistribution of Public products and national income. This function should be understood not in the sense that Finance continues to distribute the product independently, but in the sense that finance performs only the distribution of the created product.

The function of distribution was manifested in the use of financial instruments in the process of distribution and redistribution of the public product and its main part – national income.

Distribution through financial assistance involves the allocation of a Replenishment Fund (material costs and depreciation charges) with the help of the company's total product, the creation of the initial income of enterprises and employees of the manufacturing industry at the expense of national income. The process of allocating funds associated with the formation of the first income has just begun. The subsequent movement of income, as we have already mentioned, is called redistribution. Redistribution involves a large number of processes of distribution of Public products by economic entities in tax and territorial terms, as a result of which various monetary needs of participants in reproduction are met. This need for resources, both within the framework of economic entities and within the framework of public administration, cannot be met without finances. Therefore, through the function of distribution, finance satisfies certain public needs.

The issues of monetary policy and financial regulation will also be relevant for the financial sector. Maintaining a private competitive financial market, developing in an optimal regulatory and supervisory environment, is a necessary component of implementing structural reforms in the economy [4].

In the banking sector, further dynamics of indicators will largely be determined by the speed of economic recovery, the period of validity of regulatory benefits and the need to form additional provisions for potential non-performing loans. Accordingly, it is very important that the business supports its ability to service debts.

Finance linked the formation and use of both initial and final income in the composition of national income. With the help of finance, the distribution and redistribution of national income is carried out in two ways.

1) financial and budgetary method. It is used when receiving revenues to the budget and transferring funds from the budget in a non-refundable manner;

2) credit and banking method. It meant the mobilization of temporarily free resources and the issuance of loans on a repayable basis.

The process of cost distribution of Public products can be carried out with the help of financial instruments established by the state – formation (norms) rates, tariffs, transfers. The main goals of redistributing national income with the help of finance are::

1. providing the non-productive sector with financial resources; it is known that national income is not generated in this area;

2. targeted distribution of financial resources between individual economic regions of the country;

3. intersectoral distribution of financial resources in important progressive industries;

4.rational sub-sectoral distribution of financial resources, which encourages various profitability of enterprises. Thus, the distribution and redistribution of national income with the help of Finance ensures the amount of material and monetary resources of society and enterprises, forms in continuous production.

The control function of Finance is related to the implementation of commercial accounting and marketing operations.

The control function is expressed in financial control, but these concepts cannot be said to be the same. The control function is an internal property of Finance, and the objective practical use inherent in the financial control function.

The growth rate of lending is largely determined by incentives created by the state. The growth of activity of the banking sector will also be associated with a further increase in the availability of banking services due to the development of remote services and the introduction of new digital technologies [5].

The economic meaning of the financial control function is to control the economic and financial activities of an enterprise or firm in tenge. This control allows not only to identify and inefficient use of material, labor and monetary resources, but also to reveal reserves for increasing the profitability of production at enterprises and firms, to avoid non-production costs.

One of the most important tasks of financial control is to ensure strict compliance with laws on financial issues, timely and complete fulfillment of financial obligations to the state budget, the bank, as well as mutual obligations of enterprises, organizations, firms for payments and payments.

Currently, the following types of financial control are distinguished:

1) financial and economic control. It is carried out by the financial bodies of firms, enterprises, associations, ministries and departments by allocating monetary funds. In the course of continuous production; in this way, it contributes to the scale of production and sale of products, cost and profitability, and labor remuneration. This type of financial control is aimed at systematically improving production efficiency;

2) financial and Budgetary Control. It is carried out by receiving part of the income of enterprises to the budget, as well as financing enterprises and construction. Thus, the financial system monitors the timely receipt of fixed payments to the budget, as well as the transfer of budget funds as they are implemented in the business plan or at the pace of construction;

3) credit and bank control. It is carried out through lending to firms and enterprises. In this case, the control function of Finance is reflected in the principles of timeliness, repayment, and cost of lending.

Bibliography:

1. Finance, money circulation and mortgage [Electronic resource]: methodological guidelines for preparing for practical classes/ Mavlyutov R.R.- Electron. text data.- Volgograd: Volgograd State University of Architecture and Civil Engineering, 2015.- 36 p.
2. Finance, money circulation and credit [Electronic resource] : Textbook. - М. : KNORUS, 2016. - 168s.
3. «2020-2022 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 4 желтоқсандағы №276-VI ҚРЗ
4. <https://forbes.kz/finances>
5. <https://www.interfax.kz>

ӘОЖ 004.9:330

ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯНЫҢ БИЗНЕС ПЕН ІСКЕРЛІК ОРТАҒА ӘСЕРІ

Есперов Е.И.

**Халықаралық Тараз Инновациялық институты, «Экономика және бизнес»
факультеті, «Қаржы және есеп» кафедрасының э.ғ.к., кафедра
менгерушісі**

Сейтов А.Д.

**Халықаралық Тараз Инновациялық институты, «Экономика және бизнес»
факультеті, «Қаржы және есеп» кафедрасының оқытушысы, қаржы
магистрі**

Кілт сөз: нарық, бизнес, цифрлық технология, клиент, стратегия, платформа, бәсекелестік, іскерлік орта.

Ключевое слово: рынок, бизнес, цифровые технологии, клиент, стратегия, платформа, конкуренция, деловая среда.

Keyword: market, business, digital technologies, client, strategy, platform, competition, business environment.

Түйін

Жалпы цифрландыру технологиясын қолдану, - бізге бизнесті ұйымдастыруға және жүргізуге, оның маркетингтік стратегиясын қолдануға, бизнесті ресурстармен қамтамасыз етуге, клиенттермен қарым-қатынас жасау, клиенттің проблемалары, оларды шешу, бұның барлығы тығыз байланысты және бізге пайда әкеледі. Сонымен, сандық ортада бизнес пен сатып алушыны табу, ақпаратты іздеу және өңдеу үшін жасанды интеллект қолдану бизнеске маркетингті дараландыру арқылы клиентпен терең жұмыс жасауға көмектеседі.

Ақпараттық-цифрлық экономиканың басты ерекшеліктері оның жаһандық сипаты және жанаспайтын игіліктері: идеялармен, ақпаратпен және өзара қарым -

қатынастармен жұмыс істеуі, нарықтар мен қоғамды үйлестірудегі желілік қағидаттары болып табылады [1, с. 28]. Сандық экономикада әмбебап технологиялар әлемі машиналарды басқарады, виртуалды әлем адамдардың өңіндегі мінез-құлықтарын өзгертеді. Дәл осы белгілер нарық пен қоғамның жаңа түрлерін қалыптастырады.

Цифрлық экономиканың технологиялық негізі төртінші өнеркәсіптік революцияның ашылу базасында құрылуда. Олардың ішінде-жасанды интеллект, таратылған деректер, заттар мен заттарға арналған интернет, блокчейн, үлкен деректер және бұлтта сақтау, сандық платформалар, 3D, содан кейін 4D басып шығару. Нақты мәселелерді шешу үшін әртүрлі жүйелердің технологиялық дизайны қолданылады.

Ақпараттық экономика негізінде өсетін цифрлық экономиканы төртінші өнеркәсіптік революция нәтижесінде бұрын-соңды болмаған және дизруптивті технологиялық серпілістен кейін жаңа сапада оның жалғасы ретінде анықтауға болады [2, с. 52], ол инновациялардың таралуының сызықты емес (экспоненциалды) жылдамдығымен, цифрлық технологиялардың ену тереңдігі мен ауқымымен, цифрлық кешендер мен жүйелердің әсер ету күшімен сипатталады [3]. Оларды қолдану ойлау мен шешімдердің уәжінде, яғни өнімділікте ғана емес, экономикалық мінез - құлықта да, компанияларды және бүкіл экономикалық тетікті ұйымдастыру мен жұмыс істеу қағидаттарында да көп нәрсені өзгертеді.

Төртінші өнеркәсіптік революцияның технологиялық жетістіктері өнеркәсіптік технологияларды цифрлықпен байланыстыра отырып, цифрлық технологияларды пайдалануға толық көшкен іскерлік ортаға және оның қатысушыларына елеулі әсер етті. Оның мәні неде?

"Цифрландыру" өз ықпалын тигізді:

- біріншіден, бизнесті ұйымдастыру және жүргізу тәсілдеріне, оның маркетингтік стратегиясына;
- екіншіден, бизнесті ресурстармен қамтамасыз етуге;
- үшіншіден, цифрлық салада күрт төмендейтін немесе мүлдем жоғалып кететін өндірістік және транзакциялық шығындарға (ұйымдастырушылық, басқарушылық, коммуникациялық, ақпаратты алу, өңдеу және сақтау шығындары);
- төртіншіден, ғаламдық болып табылатын желілік эффект пен масштабты үнемдеуге.

Клиенттермен қарым-қатынас стратегиясы.

Жасанды интеллектті қоса алғанда, цифрлық технологияларды қолдану және бәсекелестіктің күшеюі сатып алушымен қарым-қатынасты тереңдету, онымен сандық ортада байланыс орнату және оның қалауының өзгеруіне сезімтал реакция сияқты тенденцияларды тудырады.

Клиенттің проблемалары, оларды шешу пайда көзіне айналады. Цифрлық экономикада тұтынушымен жұмыс жекелендіріледі, оның міндеттеріне араласу және жанашырлық тәжірибе алынады. Клиенттік тәжірибенің құндылығы артып келеді, ол сонымен бірге пайда көзіне айналады және сонымен бірге компанияаралық қатынастар сегментінде пайда табады.

Сұранысты қанағаттандыруды жекелендіру және сатып алушымен қарым – қатынасты тереңдету негізінде бағаның дискриминациялық ықтималдығы артады, бұл бір жағынан қосымша пайда көзі, ал екінші жағынан сатып алушы үшін қосымша мүмкіндік болып табылады.

Цифрлық технологиялар транзакциялық шығындарды үнемдейді, кейде оларды нөлге дейін төмендетеді, жаңа әлеуетті тудырады, сонымен бірге нарыққа жаңа сұраныстар мен талаптар бизнес пен өндірісті жеделдетеді. Нәтижесінде өнімнің ғана емес, компанияның да өмір сүру мерзімі қысқарады. Сонымен, Standard & Poor 500 рейтингінде ірі корпорациялардың өмір сүру мерзімі 60 жылдан 18 жылға дейін қысқарды.

Бизнес мәдениеті, компания мәдениеті көшбасшылық қажеттілігі мен ұйымның құрылымында өзін-өзі қабылдау жағына қарай өзгереді (компанияға жеке психикалық ену). Оқыту мен іргелі өзгерістерге ұйымдастырушылық-көшбасшылық қабілет қажет, олардың жылдамдығы тек арта түседі.

Бұл компанияның инновациялық мәдениетін, тиімді жобаларды жоғары жылдамдықпен құру және іске асыру қабілетін қажет етеді. Мұның бәрі компанияның сүрлемі деп аталатын тәртіпке, әкімшілік шығындарға және стереотиптерге орын қалдырмайды.

Шығындарды азайту саласындағы бәсекелестік шығармашылық салаға ауысады. Мүмкіндіктер кеңейіп, жобаларды қаржыландыру жеделдетілуде, мысалы, блокчейн жүйесі арқылы тиімділігі мен пайдалылығы айқын, креативті және жақсы жасалған жоба үшін токендерді жинау арқылы [4].

Дизруптивтілік бизнеске көп бағытты әсер етеді. Көптеген салалар сатып алушының қажеттіліктерін қанағаттандырудың жаңа тәсілдерін жасайтын және бұрынғы құн тізбегін бұзатын технологияларды қолданады. Мысалы, энергия мен желілерді сақтаудың жаңа технологиялары энергетика саласындағы энергия көздерін орталықсыздандыру мен энергияны бөлу жағына қарай жылжуды жеделдетеді.

3D және 4 D басып шығару технологиялары жөндеу және құрастыру компаниялары жеке жасай алатын компоненттермен қамтамасыз етуді жеделдетеді және оңтайландырады. Бұл жағдайда ұйым іздеу, жеткізу, сақтау және қажетті стандартқа немесе жеке ерекшеліктерге сәйкес келмеу шығындарынан босатылады.

Нақты уақыттағы ақпарат және клиенттер туралы бірегей білім активтердің жоғары өнімділігін қамтамасыз етеді, бұл одан әрі технологиялық дамуға ықпал етеді.

Сатып алушылармен жұмыс істеудің жаңа шарттары. Ғылым мен экономикадағы серпінді нәтижелер жасанды интеллектті кеңінен қолдануға мүмкіндік береді: жаңа дәрі-дәрмектерді ашуға арналған бағдарламалық жасақтамадан бастап біздің мәдени қызығушылықтарымызды анықтайтын және мінез-құлқымызды болжайтын алгоритмдерге дейін.

Көптеген ұқсас схемалар сатып алушылар сандық өрісте қалдыратын ақпараттық іздердің негізінде жасалады, мысалы, әлеуметтік желілерде болу, компаниялардың сайттарын немесе басқа ақпаратты қарау.

Атап айтқанда, мысалы, Siri (Apple компаниясынан) жасанды интеллекттің қуатты ішкі жүйесіне (AI Field) сияқты қосымшалар қолданылады [4, с. 22]. Веб-сайтты пайдаланушылар туралы жеке ақпаратты өңдей отырып, олар "айналадағы ақыл-ойды" қалыптастыра отырып, зияткерлік кеңесшілер рөлін атқарады. Бұл пайдаланушыны автоматтандырылған жеке кеңесшілермен қоршап тұрған зияткерлік сандық интерактивті орта болып табылады. Электрондық құрылғылар қажеттіліктерді зерттейді және болжайды, адамның жеке экожүйесін құра отырып, таңдау жасауға және оны жүзеге асыруға көмектеседі.

Осылайша, үшінші өнеркәсіптік революциядан кейін пайда болған, ақпараттық экономикада тұтынушылар тап болған мәселе – оның молшылығымен маңызды ақпаратты таңдаудың қиындығы шешіледі [5].

Сонымен, сандық ортада бизнес пен сатып алушыны табу, ақпаратты іздеу және өңдеу үшін жасанды интеллект қолдану бизнеске маркетингті дараландыру арқылы клиентпен терең жұмыс жасауға көмектеседі.

Жасанды интеллект арқылы дербестендірілген, автоматты түрде өңделген мекенжайлық жарнамалық ақпарат сандық өрісте оның жеке қалауы мен мүмкіндіктерін ескере отырып, нақты сатып алушыға оферта түрінде шығады. Ақпарат клиентке қызықты болғанша және нүктеге жеткенше жетілдірілуі мүмкін.

Ақпаратты автоматтандырылған өңдеу негізінде нарықтың жеке сегменттері құрылуы мүмкін. Сонымен қатар, сатушы бұл үшін дәстүрлі әдістермен салыстырғанда салыстырмалы түрде төмен бағаны төлейді. Сатып алушылар саны неғұрлым көп болса, оның үлестік (орташа) транзакциялық және цифрлық шығындары да соғұрлым аз болады. Осылайша, желідегі көптеген тауарларды сату шарттары бағаны кемітуге жақындады.

Сол сияқты көптеген нарықтық баға дискриминациясының мүмкіндіктері кеңейтілуде. Мұнда сатып алушының нарықтың басқа сегменттеріне өтуінен сенімді қорғаныс цифрлық ортадағы пайдаланушының өсіп келе жатқан индивидуализмі, оның мәселелерін шешуге терең көзқарас болып табылады. Сонымен бірге әділеттілік пен әлеуметтік тиімділік қағидасы бұзылмайды [5, С. 62].

Бәсекелестік күрестегі өзгерістер. Цифрлық экономикаға көшу кезінде бәсекелестік жағдайында өзгерістер болады. Мысалы, бәсекелестер сандық платформалар мен бөлісу негізінде бірігу арқылы серіктес бола алады.

Сонымен қатар, қарама – қарсы құбылыс пайда болады-бәсекелестік бұзылу. Бұл бастаушы үшін бәсекелестік артықшылықтардың күтпеген жерден пайда болуы, мысалы, зерттеу, дамыту, маркетинг, жылдам сату және тарату үшін ғаламдық сандық платформаларға кіру. Мұндай компаниялар беделді ескі замандардан тауарды немесе қызметті жеткізу жылдамдығы, құны және сапасы бойынша озады.

Цифрлық технологиялар беретін бәсекелі нұқсан келтірудің тағы бір көзі – салалардың шекарасын кесіп өту мүмкіндігі. Бұл салааралық деңгейде клиенттік базаларды, инфрақұрылым мен технологияларды пайдалануға мүмкіндік береді.

Компанияның тиімділігі қалай артатынын, шығындар қалай күрт төмендейтінін елестетуге болады. Бұған автокөлік және денсаулық сақтау салаларына телекоммуникациялық компанияларды енгізу мысал бола алады.

Компанияның мөлшері тиімділік жағдайында бәсекелестік артықшылық бола алады. Мұның бәрі-ұсыныстың ауысуы.

Бәсекелестердің бизнестегі құлдырауына нарықтық сұраныстың өзгеруі де әсер етуі мүмкін. Цифрлық технологиялар ашықтықты, мобильді желілер мен деректерге қол жеткізу негізінде тұтынушылық мінез-құлықтың жаңа үлгілерін қалыптастырады. Бұған жауап ретінде компаниялар әзірлеу, маркетинг және жеткізу әдістерін бейімдейді, жаңа өнімдер мен қызметтерді құруға мәжбүр.

Төртінші өнеркәсіптік революциядан кейін әртүрлі технологияларды жаңа тәсілдермен ұштастыру негізінде ақпараттық технологияның жай таралуынан неғұрлым күрделі инновацияға көшу орын алды. Нәтижесінде компаниялар нарықтың жаңа сегменттерінде құнды құруға немесе бұрынғы салаларында құнды құрудың жаңа орталықтарын табуға мүмкіндік ала отырып, Бизнесінің нысандары мен әдістерін өзгертеді.

Осылайша, сұраныстың да, ұсыныстың да бәсекелестік бұзылуы компанияларды үнемі жаңашыл болуға, яғни үнемі қайта құруға және өзгертуге мәжбүр етеді.

Жаңа пайда көздері және бәсекеге қабілеттілік факторлары. Цифрлық экономикада деректермен жетілдірілген өнімдер осындай болады. Бизнес өз өнімдеріне сандық жақсартуларды қолдана отырып, өнімнің сапасына, оның құнын арттыруға және қызмет көрсету сапасына үлкен әсер етуі мүмкін.

Жұмыс режимі мен тозу туралы толық ақпарат ала отырып, бизнес тауарды алмастырмай сапаны үнемі жақсартуды бақылай алады. Технологиялық инновациялар компания активтерін қабылдау мен басқаруды өзгертеді. Мысалы, қашықтан бағдарламалық жасақтаманы жаңарту және қосылу мүмкіндігі амортизациялық құнсыздандудың орнына пайдаланылған автомобильдің құнын арттырады.

Бұл жаңа материалдар ғана емес, сонымен қатар өнімнің жұмысы мен жай-күйі туралы деректерді сандық өңдеу оның сапалы қолданылуын ұзартады. Бұл тек автомобильге ғана емес, авиациялық техникаға да қатысты.

Датчиктер мен алгоритмдер арқылы бақылау көрсеткіштерін үнемі бақылау сәтсіздіктер мен бұзылулардың себептерін алдын-ала болжауға және жоюға көмектеседі. Осылайша, техникалық қызмет көрсету жаңа сапаға ие болады, арнайы бақылау орталықтары онымен айналыса бастайды.

Өнімдердің жұмыс істеуін қашықтықтан болжау негізінде қашықтан бақылау орталықтары ғана емес, сонымен қатар жаңа бизнес-модельдер де құрылады. Мысалы, стратегиялық маңызы жоқ немесе бейінді болып табылмайтын өндірістердің аутсорсингі. Оларда компания функционалдығы аналитика көмегімен анықталатын техника мен жабдықтың үздіксіз жұмыс істеу мерзімін ұзарта алады.

Осылайша, сандық капитал жаңа пайда көзі мен бизнестің бәсекеге қабілеттілігінің факторына айналады. Сандық және ақпараттық экономиканы зерттеушілер "капиталды тереңдету" және оның еңбек үлесіне қатысты жаңа өнімді құруға қосқан үлесінің артуын бақылайды, бұл статистикалық мәліметтермен расталады [6, 33-34 беттер].

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен жұмыс істейтін компаниялардың дамуы мен бәсекеге қабілеттілігінің маңызды факторы қызметкерлердің шығармашылығы болып табылады. Цифрлық трансформация және цифрлық экономика жағдайында үстеме пайда алу үшін адами капиталды жетілдіру жеткіліксіз. Шығармашылық капиталды қалыптастыру маңызды фактор болып табылады [6, 29-бет], оны иелену шығармашылық идеяларды жүзеге асыруда үлкен пайда әкеледі.

Бизнестің жаңа түрлері. Цифрлық экономикадағы бизнес ынтымақтастығының жаңа нысаны – бірлескен инновациялар. Оның пайда болуы инновацияның тез пайда болуымен және олардың дизруптивті әсерімен байланысты.

Бір компанияның капиталы, бизнестің қыр-сыры және белгілі бір саладағы клиенттік база туралы білімі жоқ делік. Мұның бәрі бар тәжірибелі компания, бірақ клиенттермен жұмыс жасауда сандық дағдылар мен олардың сұраныстарындағы өзгерістерге сезімтал реакция жоқ. Содан кейін кәсіпорындар өз ресурстарын біріктіріп, инновациялық жобаларды бірлесіп жүзеге асырады. Мүмкіндіктерді біріктіру жаңа құндылықты құруға ықпал етеді.

Жарқын мысал - жыл сайын ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға төрт миллиард АҚШ долларынан қаржы салатын өнеркәсіптік алып

Siemens және Ayasdi жас инновациялық компаниясының ынтымақтастығы. Соңғысының профилі-өзін-өзі оқытатын машиналар, компания 2008 жылы Стэнфордта құрылған. Нәтижесінде Siemen үлкен деректерді өңдеу негізінде идеялар құруға, ал Ayasdi оларды іс жүзінде сынап көруге және сонымен бірге нарықта танымал серіктестің мүмкіндіктерін қолдана отырып қатысуға мүмкіндік алды.

Мұндай ынтымақтастықтың туындылары бірлесіп пайдалану, бірлесіп сақтау және т.б. негізінде бизнестің жаңа нысандары болып табылады. Бірлескен клиенттерге қызмет көрсету (интеграцияланған қызмет көрсету) үшін әр түрлі салалардағы кәсіпорындар біріктірілді. Мұндай қауымдастықтар көпжақты ынтымақтастық арқылы кеңсе әлемі мен онлайн-бизнес әлемін біріктіреді.

Цифрлық технологияны қолданудан пайда табу үшін компаниялар өздерінің операциялық модельдерін түбегейлі өзгертіп, өте мобильді болуы керек.

Біріге отырып қолданатын жаңа операциялық модель-бұл платформа. Платформалық әдіс үшінші өнеркәсіптік революция кезінде қолданыла бастады. Ол сандық кеңістікке өту кезінде желілік әсерге негізделген. Төртінші өнеркәсіптік революцияның басталуымен физикалық әлеммен тығыз байланысты жаһандық платформалар пайда болды.

Платформа мен тұтынушыға бағытталған маркетингтік стратегияны үйлестірудің жақсы мысалы-Amazon, кітап дүкенінен бөлшек конгломератқа жыл сайын 100 миллиард доллар пайда әкеледі. Фирма сандық дүкендер арқылы миллиондаған түрлі кітаптар мен музыкалық шығармаларға қол жетімділікті қамтамасыз ете отырып, желілік эффектілерді белсенді қолданады.

Клиенттің қалауын терең түсіну және клиенттердің жоғары адалдығына қол жеткізу бір уақытта бірнеше секторда жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Табыс табуда өнімді сатудан қызметті оны пайдалану арқылы сатуға және тұтынушыларға іс жүзінде жаһандық ауқымда қол жеткізуге баса назар аударылады.

Сандық платформа өндірушілерді ғана емес, тұтынушыларды да ортақ пайдалану үшін біріктіреді. Бірлесе отырып пайдалану үшін кәсіпорынға қосылу, мысалы, автомобиль, клиент тауарларды сатып алмай, ұтқырлық қызметтерін алады, және автомобиль түрі, бағасы және басқа да жеке қажеттіліктері бойынша өте сараланған.

Мұндай қызмет клиенттің орналасқан жеріне қарамастан, яғни желі таратылатын кез келген елде және қалада көрсетіледі. Сонымен қатар, бірлесіп пайдалану қызметін ұсынатын корпорация автомобильдің немесе басқа тауарлардың иесі емес, мысалы, пәтер, кеңсе және т. б.

Клиенттің сұраныстарын терең білетін платформалық әдісті қолдану нарықты ашық және тұрақты етеді.

Дегенмен, мұнда проблемалар бар, олар мыналарды қамтуы мүмкін:

а) меншік құқығы мәселелері;

б) шектеусіз ұсыныстан таңдау; в) қызметтердің кең ауқымын ұсынатын қуаты бойынша өсіп келе жатқан платформалармен өзара іс-қимыл жасау.

Сандық қауымдастықтағы іскерлік орта. Цифрлық экономикада бизнестің жаңа ұйымдық құрылымы - блоктар жүйесі (блокчейн) дамуда. Оның күшті жағы – орталықсыздандыру, соның арқасында төлемдер жаһандық кеңістікте бірден және айқын қозғалады. Сондықтан көптеген кеңселерді ашып, оларға тән барлық әкімшілік шығындары бар заңды тұлғаларды құрудың қажеті жоқ. Блокчейн сізге аз мөлшерде ішкі мамандармен арзан бизнес құрылымын құруға мүмкіндік береді.

Сонымен, компаниялардың бизнесті жүргізудің цифрлық технологияларына көшуі және оларды өндіріспен қосу кезінде іскерлік орта жетілдірілетін болады. Оларды пайдалану және тарату жұмысты жеңілдетеді, ең алдымен транзакциялық шығындарды азайтады. Ол дегеніміз, қосымша пайда көздері мен бәсекелестік артықшылықтар пайда болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Блейман Н. Дивиденды цифровой эпохи. URL: <http://www.rbcplus.ru/news/59ef050d7a8aa91b5266834d>.
2. Маслова Е. Блокчейн – это навсегда, готовьтесь. URL: <https://secretmag.ru/cases/interview/elena-masolova-tokenstars-blok-chein-eto-navsegda-gotovtes.htm>.
3. Пикетти Т. Капитал в XXI веке: монография. М.: Ад Маргинем Пресс, 2016. 592 с.
4. Рогатных Е. Б. Влияние цифровизации на развитие современной мировой экономики // Экономика и управление: проблемы, решения. 2017. № 11. Т. 5. С. 64–70.
5. Сафрончук М. В. Влияние информационно-экономической глобализации на факторы экономического роста // Вестник Академии. 2014 г. № 4. С. 31–34.
6. Сафрончук М. В. Глобализация и экономический рост // Экономика и управление: проблемы, решения. 2017. № 4. С. 26–32.

ӘӨЖ 06.52.13

JEL Classification: 033

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҢҒЫРТУЫН БАСҚАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Махашева Ж.А.

Халықаралық Тараз инновациялық институты, «Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасының экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы

Иманбекова А.К.

Халықаралық Тараз инновациялық институты, «Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасының экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы

Қонарбай Ұ.Т.

Халықаралық Тараз инновациялық институты, «Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасының экономика ғылымдарының магистрі, оқытушысы

Андатпа

Зерттеу мақсаты - ұлттық экономиканың технологиялық жаңғыруын басқаруды талдау, оның жүзеге асу бағыттарын, Жамбыл облысы экономикасын технологиялық жаңғыртудағы басқару бойынша бүгінгі күнгі өзекті мәселелерін анықтау болып табылады.

Әдіснамасы – зерттеу жүргізуде теориялық және эмпирикалық ғылыми зерттеу әдістері, «өндірістік қуаттарды пайдалану динамикасын есептеу әдісі» пайдаланылды.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы – экономиканы басқару жүйесіндегі соңғы уақытта жүргізіліп жатқан өзгерістер аймақтардың экономикалық жүйедегі орны мен рөліне айтарлықтай ықпалын тигізді. Осыған орай аймақ экономикасын технологиялық жаңғыртуын басқару, олардың дамуын мемлекет тарапынан реттеу мәселелері өзекті бола түсері сөзсіз.

Зерттеудің нәтижесінде Жамбыл облысы аймағы экономикасын технологиялық жаңғыртуды басқару бағыттары, критерийлері мен әдістері зерттелді және құрылымдалды. Аймақ кәсіпорындарын технологиялық жаңғыртуда – бизнес пен үкімет арасындағы техникалық серіктестікті ұйымдастыру мәселені шешудің нұсқаларының бірі екені дәлелденді. Қазіргі кезеңде негізгі шаруашылық қызметтің аймақтарда жүзеге асырылатындығын ескерсек, экономикалық технологиялық жаңғырту мәселелерін өздігінен шешуге лайықты қаржылық дербестіктің берілуі маңызды болып табылады. Осыған байланысты Жамбыл облысы аймағын технологиялық жаңғыртуды басқару деңгейлері арасындағы өкілеттіліктерді ажырату, бюджетаралық қатынастарды реттеу мәселелері Қазақстанның экономикалық өсуіне мүмкіндік беретін негізгі шарттар ретінде қарастырылды. Осындай маңызды мәселелердің шешімін табу аймақтық экономикалық басқаруды дамытумен тікелей байланысты.

Кілт сөздер: технологиялық жаңғырту, ұлттық экономика, аймақ экономикасы, индустриалды-инновациялық даму.

Резюме

Цель исследования – проанализировать управление технологической модернизацией национальной экономики, выявить направления ее реализации, актуальные вопросы управления технологической модернизацией экономики региона.

Методология – в исследовании использовались «методика расчета динамики производственных мощностей», теоретические и эмпирические методы исследования.

Оригинальность / ценность исследования – ценность исследования заключается в том, что недавние изменения в системе управления экономикой оказали существенное влияние на место и роль регионов в экономической системе. В этой связи, несомненно, станут актуальными вопросы управления технологической модернизацией экономики региона, государственного регулирования их развития.

Результаты исследования – исследованы и структурированы направления, критерии и методы управления технологической модернизацией экономики Жамбылской области. В технологической модернизации предприятий региона - организация технического сотрудничества бизнеса и власти зарекомендовала себя как один из вариантов. Учитывая, что в настоящее время основная экономическая деятельность осуществляется в регионах, важно обеспечить адекватную финансовую независимость для решения задач экономической и технологической модернизации. В связи с этим вопросы разграничения полномочий между уровнями управления технологической модернизацией Жамбылской области, регулирования межбюджетных отношений рассматривались как основные условия экономического

роста в Казахстане. Решение столь важных вопросов напрямую связано с развитием регионального экономического управления.

Ключевые слова: технологическая модернизация, национальная экономика, региональная экономика, индустриально-инновационное развитие.

Abstract

Purpose – to analyze the management of technological modernization of the national economy, identify areas for its implementation, current issues of management of technological modernization of the regional economy and consider proposals on the issue.

Methodology – the study used the "methodology for calculating the dynamics of production capacity", theoretical and empirical research methods.

Originality / value - that the expansion of market relations, recent changes in the system of economic management have had a significant impact on the place and role of regions in the economic system. In this regard, the issues of management of technological modernization of the region's economy, state regulation of their development will undoubtedly become relevant.

Findings – the directions, criteria and methods of managing the technological modernization of the economy of the Zhambyl region are investigated and structured. In the technological modernization of enterprises in the region, the organization of technical cooperation between business and government has established itself as one of the options. Given that currently the main economic activity is carried out in the regions, it is important to ensure adequate financial independence to meet the challenges of economic and technological modernization. In this regard, the issues of delimitation of powers between the levels of management of technological modernization of the Zhambyl region, regulation of interbudgetary relations were considered as the main conditions for economic growth in Kazakhstan. The solution of such important issues is directly related to the development of regional economic management.

Keywords: technological modernization, national economy, regional economy, industrial and innovative development.

Ұлттық экономиканы технологиялық жаңғырту – серпінді экономикалық өсімге қол жеткізуге, экономиканың жаһандық бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге, халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыруға бағытталған экономикадағы құрылымдық, техникалық және технологиялық қайта құру болып табылады. Ұлттық экономиканың технологиялық жаңғыруы өндірістік әлеуетте ғылыми-техникалық және технологиялық инновациялар негізінде аймақ экономикасын технологиялық қайта құруды қамтамасыз етеді [1].

Ұлттық экономиканы технологиялық жаңғыртуды басқару көптеген стратегиялық және ағымдағы проблемаларды, атап айтқанда, ескірген өндірістік-техникалық база, экономиканың шикізатқа тәуелділігі, әлсіз инвестициялық және инновациялық тартымдылық, бәсекелік ортаның дамымағандығы, инфрақұрылым, монополизм және т.б шешуді талап етеді [2].

Технологиялық жаңғырту – өндірістік аппараттарды жаңартуға, ескірген технологиялар мен жабдықтарды тиімділеріне ауыстыруға негізделген экономикалық жүйелердің бәсекеге қабілеттілігін жүзеге асыру нысаны және жаңа, қызметтер, білімдер мен тауарларды өндірудің инновациялық құралдары мен әдістері негізінде мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жүйесін, экономика құрылымын өзгерту болып табылады [3].

Сарапшылардың пікірінше, ұлттық экономиканы технологиялық жаңғыртуды басқару қалыптасқан жаңа әлеуметтік-экономикалық дамудың ерекшеліктерін ескере отырып, өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуының стратегиясы мен тактикасын іске асыру кезінде ғана шешілуі мүмкін. Өз кезегінде бұл жоғары дамыған өндірістік, кадрлық, инновациялық, инвестициялық әлеуетті құруды, меншіктің жаңа қатынастарын, шаруашылық құрылымын, басқару нысандарын, өсімін молайту тетіктерін құра отырып, экономиканы құрылымдық және институционалдық қайта құруды жүзеге асыруды көздейді [4; 5].

Қазақстан экономикасын технологиялық жаңғыртудың тұрақты дамуы аймақ экономикасын құрылымдық әртараптандыруға, технологиялық жаңғыртуды жүзеге асыруға және әртүрлі инновацияларды белсенді енгізуге ықпал ететін ішкі спецификалық факторларды қолдануға байланысты болып отыр.

Қазақстан Республикасы аймақ экономикасын реформалау өңірлер экономикасының аумақтық-өндірістік құрылымын әлемдік нарық қажеттіліктеріне пассивті бейімдеуге алып келеді. Даму деңгейі жоғары және өнеркәсіптің тиімді құрылымы бар өңірлер тұрақты әлеуметтік-экономикалық жағдайда тұр. Қазіргі уақытта өңірлердің экономикасындағы дағдарыстық құбылыстарды еңсеруге, елдегі әлеуметтік – экономикалық ахуалды тұрақтандыруға және өндірістің жалпы көлеміндегі бәсекеге қабілетті өнім көлемін ұлғайтуға бағдарланған экономика құрылымын жетілдіру шараларын әзірлеу қажеттігі туындады [6].

Бұл тақырыптағы зерттеулердің бірі ретінде Бекбенбетова Б. және Рахметулина Ж. зерттеуін атап өтуге болады. Бұл авторлардың зерттеулеріне сәйкес, аймақтық экономикалық дамудың тұрақтылығы әртүрлі әлеуметтік, инновациялық, инвестициялық, қаржылық, өндірістік, еңбек, экологиялық тәуекелдерді ескере отырып, экономиканы тиімді басқару арқылы жалпы аймақтық әлеуеттің тұрақты өсуіне динамикалық тұрғыда қол жеткізуге болады.

Қазақстан Республикасы тұтастай және оның өңірлерінің қазіргі кезеңдегі экономикалық дамуының басым бағыттары келесілер болып табылады:

- экономика құрылымын жаңғырту, оның ішкі және сыртқы нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету;
- әлеуметтік-экономикалық кіші жүйелерді өзара байланысты және теңгерімді дамыту;
- макроэкономикалық және өңірлік деңгейлерде экономиканы дамытудың жоғары тиімділігіне қол жеткізу [7].

Қазіргі кезеңде Қазақстан мен оның аймақтарының экономикалық және әлеуметтік дамуының стратегиялық міндеттері экономиканың құрылымдық жаңаруын жүзеге асыру, экономиканың құрылымдық буындарының өзара байланысты және теңгерімді дамуын қамтамасыз ету, әлемдік нарықта жоғары тиімділік пен бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізу болып табылады. Аймақ экономикасын технологиялық жаңғыртудың барлық бағыттары өзара тығыз байланысты [8].

Аймақ экономикасын құрылымдық–технологиялық жаңғырту - серпінді экономикалық өсімге қол жеткізуге, өңір экономикасының жаһандық бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге, халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыруға бағытталған экономикадағы құрылымдық, техникалық және технологиялық қайта құру болып табылады. Өңір экономикасының құрылымдық модернизациясы өндірістік әлеуетте ғылыми-техникалық және технологиялық инновациялар негізінде аймақ экономикасын құрылымдық қайта құруды қамтамасыз етеді [9].

Мақалада 80 жылдық тарихы бар Жамбыл облысы аймағының экономикасын технологиялық жаңғырту бойынша қазіргі жағдайына және өңірдің экономикасы мен әлеуметтік саласының даму дәрежесіне, қызметтің жоғары технологиялық түрлерінің жедел дамуына, өңірдің ғылыми-техникалық және өндірістік әлеуетінің өсуіне талдау жүргізетін боламыз.

Қазақстан Республикасының оңтүстігінде орналасқан Жамбыл облысы 144,2 мың шаршы км алып жатыр. Облыста 10 аудан, облыстық бағыныстағы қала – Тараз және 3 аудандық бағыныстағы қала – Қаратау, Жаңатас, Шу бар.

Жамбыл облысының артықшылықтары: қолайлы географиялық орналасуы, пайдалы қазбалардың бай қорының болуы, еңбекке жарамды жастағы халықтың артық болуы, инвестициялық жобаларды табысты іске асыруға мүмкіндік беретін өндірістік инфрақұрылымның болуы. Бағыты бойынша Жамбыл облысы индустриялық-аграрлық аймақ болып табылады [10].

Жамбыл облысы экономикасының технологиялық жаңғыртуын басқару өндіруші сектордың дамуымен, минералдық-шикізат базасын пайдаланудың жоғары технологиялық жаңғыруымен тікелей байланысты, атап айтқанда, жер қойнауын пайдаланушылар үшін инвестициялау, салық түсімі, кадрлар даярлау және жергілікті жұмыс күшін пайдалану, ауданның әлеуметтік инфрақұрылымын дамыту мәселелері ерекше маңызға ие болады [11].

Облыс аумағында амортизациялық қуаттың тұрақты төмендеуі байқалады, кейбір кәсіпорындардың техникалық жағдайы осы және басқа факторларға байланысты үнемі нашарлау үстінде, бұл ескірген негізгі құралдарды ауыстыруға алып келеді. Мұндай экономикалық мәселелер Жамбыл облысы экономикасы үшін ең өзекті болып табылатын техникалық жаңарту деңгейіне тәуелді өзгерістерді қажет етеді.

Жамбыл облысының экономикалық дамуының көрсеткіші болып табылатын жан басына шаққандағы ЖӨӨ көрсеткіші бойынша облыс республиканың 16 өңірі арасында 15-ші орында тұр. ЖӨӨ өсу қарқынының бәсеңдеуінің негізгі себептері құрылыс, көтерме және бөлшек сауда салалары көлемінің төмендеуі болып отыр.

Аймақтағы кәсіпорындар мен ұйымдардың экономикалық қызметі өндірістік объектілердің едәуір көлемін пайдаланумен байланысты. Олардың жалпықазақстандық негізгі қорлар құнындағы үлесі 2,3 % құрайды. Бұл капитал өнімділігінің салыстырмалы түрде төмен деңгейі мен техникалық қуаттылықтың толық пайдаланылмағандығын көрсетеді. Осы тұрғыда «өндірістік қуаттарды пайдалану динамикасын есептеу әдісі» арқылы алынған мәліметтерді қарастыруға болады (1-кесте).

1 кесте – Жамбыл облысында өнеркәсіп өнімдерінің негізгі түрлерін өндіру үшін өндірістік қуаттарды пайдалану динамикасы, %

Өнеркәсіп өнімдері	2017	2018	2019	2020
Фосфор	57,1	69,6	57,6	63,4
Гипс	92,4	96,7	88,8	66,3
Пластмасса	73,7	53,2	34,5	34,7
Барит концентраты	56,5	53,3	59,0	56,9
Граниттен жасалған бұйымдар	78,2	81,5	77,5	71,1
Полиэтилен құбырлары және тамшылатып суару құбырлары	89,5	82,3	75,1	69,6
Былғары	45,1	42,6	30,8	24,5
Медициналық бұйымдар	96,5	94,2	89,4	90,1
Ет өнімдері	43,1	42,7	45,1	35,7

Сүт өнімдері	88,4	80,6	78,1	70,8
Шұжық өнімдері	77,6	84,1	67,1	62,6
Кондитерлік өнімдер	82,5	77,8	74,2	70,0
Ескертпе – [12] дереккөзі негізінде автормен құрастырылды				

Шынында, өнеркәсіптік өнімнің негізгі түрлерін өндіру үшін өндірістік технологиялық қуаттарды пайдалану динамикасы олардың аймақтық экономиканың көптеген салаларында өте төмен пайдаланылғанын көрсетеді. Бұл жағдайда негізгі себептердің бірі – техникалық жабдықтың құрамы, оның үлкен бөлігі физикалық және моральдық тұрғыдан ескірген. Жабдықтың техникалық сипаттамалары жабдықтың сапалық күйіндегі оң динамиканың жоқтығын көрсетеді (2–кесте).

2 кесте – 2018–2020 жылдар аралығында Жамбыл облысы жекелеген салалары бойынша кәсіпорындардың негізгі қорларының белсенді бөлігінің амортизациялық тозу көрсеткіштері, %

	Машиналар мен жабдықтар						Көлік құралдары					
	Тозу дәрежесі			Толығымен тозғандардың үлес салмағы			Тозу дәрежесі			Толығымен тозғандардың үлес салмағы		
	2018	2019	2020	2018	2019	2020	2018	2019	2020	2018	2019	2020
Облыс бойынша барлығы, оның ішінде:	51,1	48,7	43,5	15,8	18,0	16,7	33,6	32,8	36,4	6,0	6,7	7,0
Ауыл шаруашылығы	37,5	39,5	41,4	8,4	6,8	6,2	43,6	48,2	50,0	11,8	8,6	9,5
Тау-кен өндірісі	39,3	35,8	44,4	9,0	8,1	13,3	41,5	41,9	50,4	13,4	11,8	13,7
Өңдеу салалары	55,3	51,6	50,8	16,0	21,6	21,1	47,2	39,0	42,1	12,0	12,7	12,7
Электр қуатын, газды және суды өндіру және тарату	59,5	64,2	63,0	26,1	29,9	33,4	60,0	67,2	73,0	34,3	45,6	50,7
Басқа коммуналдық, әлеуметтік және жеке қызметтерді ұсыну	52,0	55,4	54,6	18,7	19,9	16,2	41,8	38,2	55,0	18,6	11,9	23,4
Ескертпе – [12] дереккөзі негізінде автормен құрастырылды												

Мәліметтер көрсеткендей, қызметтің барлық түрлерінде, көлік және коммуникациядан басқа, негізгі құралдардың белсенді бөлігі тозудың жоғары деңгейімен сипатталады (41–73 %). Ең көп тозған механизмдерге электр, газ және суды өндіру (63 % және 73 %) және басқа коммуналдық, әлеуметтік, жеке қызметтерді ұсыну (59,5 % және 50 %) бойынша көрсеткіштер алады. Алайда тозудың осы деңгейімен жабдықты жою және жаңарту параметрлері жалпы стандарттардан да төмен (3–кесте). Мұның бәрі негізгі қорларды пайдалану тиімділігін едәуір төмендетеді, бұл олардың табыстылығының салыстырмалы түрде төмен көрсеткіштерін көрсетеді.

3 кесте – Негізгі құралдарды тарату және жаңарту коэффициенттері, %

	Тарату коэффициенті			Жаңарту коэффициенті		
	2018	2019	2020	2018	2019	2020

Облыс бойынша барлығы, оның ішінде:	0,5	0,5	0,2	16,2	19,9	11,0
Ауыл шаруашылығы	2,4	2,4	1,7	11,5	8,0	11,9
Тау-кен өндірісі	0,9	0,4	0,4	35,7	42,0	39,5
Өңдеу салалары	0,5	0,6	0,5	15,0	10,3	8,7
Электр қуатын, газды және суды өндіру және тарату	0,1	0,1	0,1	3,6	7,1	5,4
Құрылыс	0,3	0,3	1,3	3,6	3,9	16,4
Көлік және байланыс	0,2	0,3	0,1	34,4	41,0	8,8
Басқа коммуналдық, әлеуметтік және жеке қызметтерді ұсыну	0,7	0,5	0,7	5,0	6,7	17,6
Ескертпе – [12] дереккөзі негізінде автормен құрастырылды						

Бұл жағдайда негізгі құралдарға меншік құқығы фактісі және сәйкесінше облыстың негізгі активтерінің сапалық жағдайын шешуге жауапты субъектілер құрамы маңызды. Талдау көрсеткендей, мәселенің көп бөлігі ескірген мемлекеттік сектордың жабдықтарына жатады, оның негізгі қорларының орташа тозу деңгейі 50 % құрайды (жеке секторда 30% тозу деңгейі бар).

Негізгі прогрессивті пайдалану перспективаларын айқындау үшін мұқият технологиялық аудит қажет. Негізгі қорлардағы техникалық өзгерістердің тек динамикалық көрсеткіштері ғана аймақ пен ел экономикасының модернизациялау мүмкіндіктерінің жанама дәлелі бола алады, ал олардың жеткілікті деңгейі қоғамдағы сапалық өзгерістердің бүкіл экономикалық компонентін жүзеге асырудың шарты болып табылады. Әзірге бұл аймақтық дамудың техникалық модернизациясы өте төмен деңгейде екендігін көрсетеді.

Мәселені шешудің нұсқаларының бірі – бизнес пен үкімет арасындағы техникалық серіктестікті ұйымдастыру. Экономикалық серіктестіктің мұндай қатынасы екі жақтың да мүдделері мен проблемаларын ескере отырып, техникалық модернизацияны шешудің мүмкін жолдарын табуға бағытталған. Бұл мәселені шешудің алғашқы қадамы - менеджменттің техникалық тиімділігінің өсуін оның экономикалық және әлеуметтік қайтарымымен жүзеге асыруға жағдай жасайтын бизнес пен үкімет арасындағы қатынастардың оңтайлы моделін әзірлеу [13; 14].

Жамбыл облысында технологиялық жаңғыртуды басқаруды жүзеге асыру мақсатында атқарылып жатқан жұмыстар қатарына 2019 жылы жалпы құны 105,2 млрд теңгені құрайтын 16 жоба пайдалануға берілді. Соның ішінде технологиялық жаңғыру жұмыстары жүргізілген 11 жобаны атап өтуге болады, қазіргі таңда кәсіпорындар тынымсыз жұмыс атқаруда (4–кесте).

4 кесте – Жамбыл облысында 2019 жылы пайдалануға берілген 11 жоба

«Гринвилл» ЖШС	Қордай облысында құны 931 миллион теңгені құрайтын аквипониялық көп деңгейлі ферма құрылысы
«Кордайсая молочная продуктс» ЖШС	Қордай облысында құны 133 млн теңгені құрайтын балмұздақ цехын кеңейту
SUPERPHARM ЖШС	Жамбыл облысында құны 3 миллиард теңгені құрайтын медициналық бұйымдарын өндіру
Ф. Е. Рыжибаев	Жамбыл облысында құны 200 млн. теңге тұратын шұжық цехы;
«Витафрут» ӘКК	Қарқынды бақ, Байзақ аймағында құны 750 миллион теңге;
«Kaz-ir Agro» ЖШС	Шу аймағында құны 160 миллион теңгені құрайтын

	мақсары майын шығаратын зауытты кеңейту
«Әулие Ата Феникс» ЖШС	Байзақ аймағында құны 1,03 миллиард теңгені құрайтын құс фабрикасын кеңейту;
«Ғазиз» ЖК	Мойынқұм облысында құны 3 миллион теңгенің сүт өнімдерін өндіру;
«ҚазТрансГаз Аймақ»	АҚ газ тарату желілерін жаңарту, құны 21,5
«Қордай Корм» ЖШС	малға арналған құрама жем өндірісін кеңейту, құны 67 млн.теңге;
«М-КАТ GREEN» ЖШС	Шу ауданында құны 64 миллиард теңге тұратын күн электр станциясының құрылысы
Ескертпе – [15] дереккөзі негізінде автормен құрастырылды	

Қорытындылай келе, Жамбыл облысы экономикасын құрылымдық-технологиялық жаңғыртудың маңызды бағыты капитал нарығының механизмі арқылы өндіріске жеке және шетелдік инвестицияларды ынталандыру болып табылады. Өз кезегінде бұл жоғары дамыған өндірістік, кадрлық, инновациялық, инвестициялық әлеуетті құруды, меншіктің жаңа қатынастарын, шаруашылық құрылымын, басқару нысандарын құра отырып, экономиканы құрылымдық, институционалдық қайта құруды жүзеге асыруды көздейді.

Экономиканы технологиялық жаңғыртуды жүргізу әрдайым шығынды процесс болып табылады, сондай-ақ, бірінші кезекте кәсіпорынның экономикалық көрсеткіштері нашарлайды және белгілі бір өндіріс көлеміне жеткеннен кейін ғана олар өздерінің бастапқы деңгейіне жетеді. Жамбыл облысында өндірісті технологиялық жаңғыртудың қазіргі кезеңі бүкіл саланың бәсекеге қабілеттілігінің артуына әкелуі керек. Сонымен бірге, бұл жекелеген кәсіпорындардың мүдделерінен гөрі бүкіл саланың мүдделері, оның өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігі жоғары болуы керек.

Барлық кәсіпорындар әлемдік бәсекелестік ортада екенін түсіне отырып, технологиялық жаңғыртудың негізгі қозғаушы күші - өнімнің өзіндік құнын төмендету және өндіріс көлемін ұлғайту. Сонымен қатар, персоналдың инженерлік дамуының ғылыми-техникалық деңгейінің жоғарылауынсыз экономиканы жаңғырту мүмкін емес. Осы факторлардың барлығын ескеріп, кезең-кезеңімен модернизациялау стратегиясын жасау ғана оң нәтижеге әкелуі мүмкін.

Өңірдің экономикасын құрылымдық-технологиялық жаңғырту қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық дамудың ерекшеліктерін ескере отырып, өңірлердің экономикалық дамуының стратегиясы мен тактикасын іске асыру кезінде ғана шешілуі мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. Ермаханова С. А. Теория модернизации: история и современность. // Актуальные проблемы социально-экономического развития: взгляд молодых ученых: материалы научно-практической конференции. – Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2018. – 391 с.
2. Чалдаева Л. А. Модернизация экономики: обоснование и экономическая эффективность. // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – 2018. – № 25. – С. 24–28.

3. Бринк, И. Ю. Управление модернизацией производственных систем промышленных предприятий. // Вестник ЮРГТУ (НПИ). Серия «Социально-экономические науки». – 2019. – № 4. – С. 4-17.
4. Ларина Е. Сквозь модернизацию. – Москва. – 2016. – С. 98-116
5. Модернизация России: условия, предпосылки, шансы: сборник статей и материалов / под ред. В.Л. Иноземцева. – Вып. 1. – М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2009. – 240 с.
6. Гамидуллаева Л. А. Проблемы и перспективы модернизации экономики России. // Фундаментальные исследования. – 2014. – №11(9). – С. 2010-2015.
7. Промышленность Казахстана и его регионов. // Статистический сборник. – Астана. – 2018 г. – 201 с.
8. Вечканов Г. С. Модернизация и неоиндустриализация Казахстана // Вестник ЕНУ серия: экономика. – №2 (45). – 2018. – С. 11-20.
9. Исянбаев М.Н. Структурно-технологическая модернизация экономики региона: сущность, состояние, проблемы // Стратегия развития региона. – №12(291). – 2013. – С. 2-8.
10. Абдуалы А.Б., Торбеков И.С., Жапсарбеков Г.П., Дуйсембаева А.Т., Джоланов Е.Е. Жамбыл облысының танымал және жаңа туристік маршруттары. – Тараз: Тараз университеті, 2018. – 110 б.
11. Скрипник Г. Подъем экономики Жамбылской области связан с развитием добывающего сектора – взгляд из региона [Электронный ресурс]. // Информационный портал Zakon.kz [web-портал]. – 2019. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30193843 (10:40)
12. Жамбыл облысының 2016-2020 жылдарға арналған даму бағдарламасы. // Экономический портал Жамбылской области. - URL: <http://economica-zhambyl.gov.kz/files/pm280917/0588a2fa3ad579312799a93d9e049d4f.doc> (11:55)
13. Шibaева Т. А. Особенности кластерно-сетевое управления региональной экономикой [Электронный ресурс]. // Интернет-журнал «Науковедение». – 2018. – Том 9. – №3. – URL: <https://naukovedenie.ru/PDF/45EVN317.pdf> (22:18)
14. Бекбенбетова Б., Рахметулина Ж. Б. Социально-экономическое развитие Жамбылской области РК. // Интернет-журнал «Науковедение». – Том 9. – №5. – 2017. – URL: <https://naukovedenie.ru/PDF/42EVN517.pdf> (17:10)
15. Реализованные проекты 2017-2019. // [Инвестиционный портал Жамбылской области](https://zhambylinvest.kz). - URL: <https://zhambylinvest.kz> (22:35)

УДК 331.225.7

ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

Тажибаева Ж.С.

Международный Таразский инновационный институт

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы преимущества и недостатки международных стандартов финансовой отчетности их внедрения. Особо уделено вниманию последовательностью использования стандартов бухгалтерского учета в Казахстане.

Ключевые слова. Бухгалтерский учет, отчетность, стандарты,

Түйіндеме. Бұл мақалада халықаралық қаржылық есеп беру стандарттарының енгізудегі артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылды. Қазақстанда бухгалтерлік есеп стандарттарын қолданудың жүйелілігіне ерекше көңіл бөлінеді.

Тірек сөздер. бухгалтерлік есеп, есеп беру, стандарттар.

Annotation. This article discusses the advantages and disadvantages of international financial reporting standards for their implementation. Particular attention is paid to the consistency of the use of accounting standards in Kazakhstan.

Keywords. Accounting, reporting, standards,

Развития модели бухгалтерского учета в Республике Казахстан сопровождаются их несоответствием реальному положению дел. В процессе работы над внедрением и использованием финансовой отчетности во всем мире возникает проблема унификации бухгалтерского учета. Вместе с тем, особое влияние сближение модели бухгалтерского учета оказал процесс глобализации экономик, которое явилось основой развития международных стандартов финансовой отчетности.

Как известно, стандарт - документ, разработанный на основе согласия заинтересованных сторон, в котором устанавливаются для всеобщего и многократного использования правила, общие принципы или характеристики, касающиеся различных видов деятельности или их результатов.

Статья 1 Закона Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» от 28.02.2007 г. № 234-III вводит в обращение такие понятия, как:

- стандарт финансовой отчетности - документ, устанавливающий принципы и методы ведения бухгалтерского учета и составления финансовой отчетности;
- международные стандарты финансовой отчетности (далее - международные стандарты) - стандарты финансовой отчетности, утвержденные Комитета международных стандартов финансовой отчетности [3].

Международные стандарты финансовой отчетности - это правила, рекомендованные к применению странами, входящими в состав Комитета по международным стандартам финансовой отчетности, что позволяет в большинстве случаев сохранять те особенности учета при применении международных стандартов финансовой отчетности (МСФО). На развитие Международных стандартов оказывают влияние периоды принятия, сложившиеся традиции

стандартизации учета, действующая практика ведения учета того или иного объекта и другие обстоятельства [1, с.470].

Международные стандарты финансовой отчетности - это постоянно обновляемая система, которая модернизируется как редакционное, так и периодически меняет названия. В основе этих преобразований лежит унификация принципов бухгалтерского учета, используемых компаниями во всем мире для составления финансовой отчетности [1, с.471]. Периодический пересмотр стандартов, который связан с давностью их применения и необходимостью изменений на основе развития теории и практики учета, также оказывает свою роль на процесс стандартизации учета.

В ряде стран, где темпы инфляции незначительны, компании имеют право самостоятельно принимать решения о целесообразности отражения в учете и отчетности последствий инфляции. В некоторых странах выборочно корректируются только отдельные статьи баланса, информирующие об основных средствах, долгосрочных капитальных и финансовых вложениях.

В период внедрения стандартов, то в их разработке принимают участие различные структуры, среди которых ассоциации бухгалтеров и аудиторов, законодательные органы, биржевые комиссии, национальные банки, институты и другие научные учреждения, налоговые органы. При этом степень участия в разработке стандартов учета их различна.

Отличительной особенностью МСФО является многовариантность подходов к решению учетных проблем. Примером может служить возможность использования альтернативных методов начисления амортизации (износа) основных средств, учета запасов, инвестиций и др. В силу многих причин МСФО находятся под влиянием практики ведения учета в разных странах, а в особенности в США появление Международных бухгалтерских стандартов связано, прежде всего, с такими объективными предпосылками, как:

- 1) интеграция, взаимозависимость, взаимообусловленность мировой экономики и повсеместная необходимость в финансовом и инвестиционном рынках;
- 2) расширение деятельности транснациональных корпораций, интегрированных совместных предприятий, корпораций и взаимное проникновение капиталов различных стран;
- 3) развитие мировых производительных сил до всеобъемлющего, глобального и интернационального уровня;
- 4) свободная конвертация валюты ведущих стран, а также введение единой европейской валюты;
- 5) необходимость единых подходов, таких как унификация и стандартизация, в реализации межых программ в социальной, экономической, финансовой сферах и управлении экономическими процессами;
- 6) невозможность оставаться в рамках их принципов и правил;
- 7) желание иметь сопоставимую, понятную информацию для принятия правильных решений, не затрачивая значительные средства для приведения отчетности в соответствии с международными правилами или нормами страны-партнера [6, с.467].

История создания международных стандартов связана с деятельностью Комитета по международным стандартам (КМСФО), который был организован соглашением между профессиональными объединениями бухгалтеров из ряда стран (Австралия, Канада, Франция, Германия, Япония, Мексика, Голландия, США,

Великобритания и Ирландия). Датой создания КМСФО официально принято считать 29 июня 1973 г. Комитет зарегистрирован как организация частного сектора в г. Лондоне, а его нынешний устав утвержден 11 октября 1992 г. Основными целями функционирования КМСФО являются:

- формулировать и публиковать, исходя из общественных интересов, стандарты финансовой отчетности, которые должны соблюдаться при подготовке и представлении финансовых отчетов, и стимулировать повсеместное принятие и соблюдение;

- проводить работу по улучшению и гармонизации норм, стандартов учета и процедур, связанных с представлением финансовых отчетов [6, с.482].

В настоящее время КМСФО - это крупная организация, которая насчитывает 134 действительных, 5 ассоциированных и 4 аффилированных члена. В настоящее время КМСФО осуществлял свою деятельность в 110 странах мира, где было зарегистрировано 150 члена, представляющих более 2 млн. бухгалтеров [7, с.77]. По состоянию на 1 января 2001 г. КМСФО разработал и внедрил 40 международных стандартов финансовой отчетности, в соответствии с которыми около 400 транснациональных корпораций и международных финансовых институтов публикуют свою финансовую отчетность. Значительную часть средств КМСФО пополняет посредством издания стандартов, поскольку именно ему принадлежат авторские права на Международные стандарты, предварительные проекты и другие публикации. Утвержденным текстом МСФО считается их публикация Комитетом на английском языке. В настоящее время официальные переводы МСФО имеются на испанском, немецком, польском и русском языках, неофициально они переведены более чем на 30 языков. Каждый стандарт составляется согласно предусмотренным нормам и правилам и содержит полный перечень информации, подлежащий раскрытию в финансовой отчетности. При этом достоверность отчетности должна быть подтверждена независимым аудитором [7].

КМСФО представляет собой стройную организационную систему, которую отличает относительная стабильность функционирования. Происходящие позитивные изменения в международном экономическом сотрудничестве вносят соответствующие корректировки и в систему МСФО. В частности, в 1993-2000 гг. были внесены уточнения в смысловое содержание стандартов и пересмотрены многие их структурные позиции. К примеру, из 33 стандартов, действовавших в 2000 г. у 9 в последние годы пришлось изменить название и у отдельных - содержание, которое существенно отличается от прежнего варианта. Рост популярности международных стандартов был обусловлен двумя событиями. Первым событием было подписание соглашения между КМСФО и Международной комиссией по ценным бумагам, в котором нашло отражение стремление финансовых кругов и конгресса США привлечь больше иностранных компаний к котировке своих акций на американских биржах. Второе событие, ускорившее переход к МСФО, произошло при объединении Германии. Этот факт во многом предопределил рост потребности привлечения капитала в страну. В связи с этим, финансовая отчетность компаний должна была быть больше ориентирована на внешнего пользователя, например, на фондовые биржи или международных инвесторов. Именно поэтому компании, входящие в листинг фондовых бирж и составляющие консолидированные финансовые отчеты, вынуждены были принять МСФО. Быстрые изменения в мировой экономической ситуации, произошедшие за последние десятилетия, в большей степени изменили подходы, применяемые странами при создании правил

для бухгалтерского учета и финансовой отчетности. Рынки капитала расширяются за пределами их границ, процессы интеграции укрепляются в связи с развитием их экономик. Расцвет рынков капитала требует высокой степени понимания инвесторами их тенденций развития, уверенности в их укреплении, стабильности и ликвидности. Принятие единого пакета международных стандартов финансовой отчетности способствует сокращению расходов организаций по привлечению инвестиций благодаря сокращению стоимости кредитов и административных расходов по подготовке отчетности по стандартам, которые не важны для инвесторов [8, с.4].

Начиная с 2013 года все компании стран Европейского союза, чьи акции котируются на биржах, обязаны составлять консолидированную финансовую отчетность в соответствии с МСФО. Исключение сделано лишь для предприятий, использующих общепринятые принципы бухгалтерского учета (далее - ГААП) США, а также для фирм, у которых на биржах котируются только долговые обязательства (облигации). Такие предприятия должны будут перейти на МСФО с 2015 года. По мнению Евросоюза, введение МСФО позволит устранить барьеры при международной торговле ценными бумагами, обеспечив единообразие, достоверность, прозрачность и сравнимость финансовой отчетности в странах ЕС. Планы Европейского союза затрагивают почти 8700 зарегистрированных на европейских биржах компаний, что составляет около 25% мировой рыночной капитализации. Считается, что международные стандарты финансовой отчетности являются наиболее разработанными и продвинутыми бухгалтерскими стандартами в мире. Именно поэтому во многих странах, например в Австралии, Германии и Великобритании, иностранные эмитенты могут представлять свою отчетность на бирже в соответствии не с национальными стандартами этих стран, а с международными стандартами. В других государствах, например в Канаде, Японии и США, это также допускается, однако компании, готовящие отчетность по МСФО, дополнительно должны представлять список ее отличий от отчетности, которая была бы подготовлена в соответствии с теми стандартами этих стран. В некоторых странах (например, Чехии, странах Балтии) отчетность по МСФО должны составлять все крупные предприятия.

В Казахстане с 2003 года все финансовые организации, с 2013 года - акционерные общества, а с 2014 года - иные организации (кроме государственных учреждений) должны будут готовить отчетность по МСФО.

Вполне возможно, что в ближайшем будущем проблема освоения МСФО коснется не только европейских компаний. Не так давно Совет по стандартам финансовой отчетности США (Financial Accounting Standards Board - FASB) и Фонд Комитета Международных стандартов финансовой отчетности (далее - ФКМСФО) заявили о намерении провести гармонизацию ГААП США и МСФО. Согласно программе гармонизации в ГААП США и МСФО будут внесены изменения, устраняющие определенные расхождения между двумя системами стандартов. Со временем планируется полная ликвидация существующих различий между ними. Учитывая, что на долю США приходится около 52% мировой рыночной капитализации, МСФО имеют реальный шанс стать действительно всемирными стандартами учета [8, с.5].

В контексте со сказанным следует особо отметить, что международные стандарты, регламентируя практически все аспекты деятельности предприятий, не могут охватить достаточно обширные области его функционирования, поскольку

представлены лишь в общем виде. Поэтому, изучая МСФО, нужно не забывать, что их применение позволяет предприятию выбрать наиболее используемые общепринятые варианты [9 с.268]. Отсюда учетная и отчетная информации, формируемые согласно МСФО имеют как преимущества, так и недостатки, которые обобщены в таблице 1.

Таблица 1 Преимущества и недостатки МСФО

Преимущества:	Недостатки:
- расширение возможностей для приобщения к международным рынкам капитала; достоверность и значимость учета	- обобщенный характер стандартов
- прозрачность, полезность информации и регламентация раскрываемого объема	- достаточно большое многообразие в методах учета
- сокращение времени и других затрат, включая и материальные	- отсутствие подробных разъяснений к конкретным случаям
- повышение ответственности и расширение объема знаний, навыков и полномочий бухгалтеров	- различия в уровнях развития разных стран
- развитие сотрудничества с другими странами посредством открытости информации, снижения рисков и повышения доверия	- отсутствие правил и порядка, учитывающих традиции и ые особенности экономики
- объединение экономик различных стран на основе формирования качественной сопоставимой финансовой информации	- потребность в адаптации МСФО к ой учетной системе и в отдельных случаях громоздкость работы
- приближение экономической интеграции и гармонизации учета и отчетности.	- недостаточность знаний и навыков бухгалтеров, а также несовпадение нормативно-правовой системы по отдельным вопросам.
Примечание – Таблица составлена на основе литературных источников	

Рассмотрим положительные и отрицательные черты международных стандартов учета. Их объективными преимуществами перед являются:

- четкая экономическая логика;
- обобщение современной мировой практики в области учета;
- простота восприятия для пользователей финансовой информации во всем мире.

При этом международные стандарты учета позволяют не только сократить расходы компаний по подготовке своей отчетности, особенно в условиях консолидации финансовой отчетности предприятий, работающих в разных странах, но и снизить затраты по привлечению капитала. Известно, что рыночная цена капитала определяется двумя основными факторами: перспективной отдачей и рисками. Некоторые из рисков действительно характерны для деятельности самих компаний, однако есть и такие, которые вызваны недостатком информации, отсутствием точных сведений об отдаче капиталовложений. Одной из причин информационной недостаточности является отсутствие стандартизированной финансовой отчетности, которая, сохраняя капитал, фактически приумножает его. Это объясняется тем, что инвесторы согласны получать чуть более низкие доходы, зная, что большая открытость информации снижает их риски.

Совокупность данных преимуществ во многом обеспечивает стремление различных стран к использованию МСФО в национальной практике учета. Однако следует отметить и недостатки МСФО. К ним, в частности, можно отнести:

- обобщенный характер стандартов, предусматривающий достаточно большое многообразие в методах учета;
- отсутствие подробных интерпретаций и примеров приложения стандартов к конкретным ситуациям.

Национальные фирмы, расширяя свой бизнес, пристально изучают возможности зарубежных рынков. В качестве одной из стратегических задач ставится задача проникновения на важнейшие рынки мира. Расширяя свое присутствие в различных регионах мира, ведущие фирмы передают государственным представителям или филиалам отдельные функции управления бизнесом. Неотъемлемой чертой интернационализации экономических отношений является также создание предприятий со смешанным капиталом, привлечение в национальные экономики иностранных инвестиций и кредитов. Происходящие процессы обуславливают необходимость единого понимания и представления управленческой и финансовой информации, источниками которой являются управленческий и финансовый учеты. Пользователи финансовой отчетности во всем мире хотят иметь сопоставимую и понятную информацию для принятия решений. С 2001 года для решения проблем стандартизации бухгалтерского учета создана новая структура Комитета по международным стандартам финансовой отчетности (КМСФО). На рисунке 1 показано, что КМСФО отвечает за подготовку Международных стандартов финансовой отчетности (МСФО). Предполагается их применение к коммерческим предприятиям во всем мире. Для начала работы по созданию новой структуры в 2000 году был сформирован Комитет по выдвижению кандидатур под председательством Артура Левитта, председателя комиссии по ценным бумагам и биржам (КЦББ) США.

В настоящее время Комитетом определены доверенные лица, которые осуществляют общий контроль за соблюдением общественных интересов, обеспечивают привлечение необходимого финансирования и назначают членов нового Правления КМСФО, в исключительную компетенцию которого входит разработка МСФО.

Важность процесса перехода на МСФО заключается как в унификации систем бухгалтерского учета во всем мире, так и в том, что внедряемые стандарты МСФО направлены на обеспечение прозрачности и отражение реальной экономической ситуации. Это позволяет пользователям отчетности предприятий принимать правильные экономические решения.

Развитие учета неизбежно привело к появлению различных учетных практик и методов регулирования учета. Микроучет на предприятии проиллюстрирован на рисунке 2. Учет - это часть системы управления предприятием, цель которой - побуждать менеджеров действовать в интересах собственника фирмы.

Системы управления предприятиями сильно различаются в разных странах. Эти различия отражают несоответствие правовых систем, роли рынков капитала, роли правительства на рынках капитала и других рынках, а также традиции и культуры. Система учета, которая вполне разумна в одних условиях, необязательно будет хороша в других. Сложность возникает еще и из-за того, что в каждой стране регулируется выбор правил бухгалтерского учета.

Рисунок составлен на основе литературных источников

Рисунок 1- Структура и задачи КМСФО

В развивающихся странах не созданы национальные стандарты учета. Поэтому они следуют предписаниям GAAP США и Великобритании или МСФО. Принятие ими МСФО можно считать правильным направлением на пути стандартизации мировой учетной политики.

Список литературы

1. Закон Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» от 28.02.2007 года №234-ІІІ (с изменениями и дополнениями по состоянию 06.07.2021г.).
2. Международные стандарты финансовой отчетности –А. Аскер.2017 г.
3. Стандарты бухгалтерского учета/ Национальная комиссия РК по бухгалтерскому учету – Алматы,2016. – 152с.
3. Керимов, В.Э. Бухгалтерский управленческий учет: Учебник / В.Э. Керимов. - М.: Дашков и К, 2012. - 484 с.

ҚҰҚЫҚ**ӘӨЖ 343.24****КИБЕРҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ОНЫ АЛДЫН
АЛУ****Аргынбай Алия Шамшархановна****Халықаралық Тараз Инновациялық институты, «Заң» факультеті, «Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының з.ғ.м., оқытушысы****Датеева Айбала Мейрамханқызы****Халықаралық Тараз Инновациялық институты, «Заң» факультеті, «Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының з.ғ.м., оқытушысы**

Түйіндеме: Ғылыми мақалада киберқылмыс сияқты маңызды және өзекті тақырып және оның халықаралық деңгейде қандай қауіп төндіретіні туралы айтылады. Цифрлық технологиялардың дамуы және оларды экономикалық қызметтің барлық салаларында белсенді пайдалану киберқылмыстың тез таралуына және оның жаһандық қауіптер тізімінде пайда болуына әкелді. Ғылыми мақалада экономикалық қауіпсіздік мәселелерін шешу ұсынылады.

Түйін сөздер: киберқылмыс, киберкеңістік, компьютерлік қылмыстар, ақпараттық технологиялар.

Резюме: Научная статья раскрывает такую важную и актуальную на сегодняшний день тему как киберпреступность, и какую угрозу она несет в международном масштабе. Отмечается, что развитие цифровых технологий и активное их использование во всех областях хозяйственной деятельности привело к стремительному распространению киберпреступности и ее появлению в перечне глобальных угроз. В научной статье предлагаются решения проблем экономической безопасности.

Ключевые слова: киберпреступление, киберпространство, компьютерные преступления, информационные технологии.

Resume: The scientific article reveals such an important and relevant topic as cybercrime, and what threat it poses on an international scale. It is noted that the development of digital technologies and their active use in all areas of economic activity has led to the rapid spread of cybercrime and its appearance in the list of global threats. The scientific article offers solutions to the problems of economic security.

Key words: cybercrime, cyberspace, computer crimes, information technology.

Сандық технологиялардың қарқынды дамуы және дүниежүзілік желінің үнемі кеңеюі, сарапшылар болжағандай, екі жақты таяққа айналды. Бір жағынан, бұл

пайдаланушыларға жаңа мүмкіндіктер ашты, ал екінші жағынан, "кибер"префиксін алған қылмыстың жаңа түрін тудырды. Жыл сайын олардың саны әлемде барлық жерде өсуде.

Егер бұрын біз ғаламдық желіні жаңа ақпарат көзі және барлық мәселелер бойынша көмекші ретінде қабылдайтын болсақ, қазір дүниежүзілік желі нақты қауіп төндіре бастады. Жақында хакерлер астаналық компаниялардың бірінен миллион теңгеге жуық ақшаны ұрлап кеткен жағдай тіркелді. Зиянкестер кәсіпкерлердің кеңсесіне хат жіберді, ол жеткілікті түрде сауатты және ресми түрде жасалды, неге күдік тудырмады. Бухгалтер файлды ашты, сол кезде бағдарлама компьютерді иеленді. Мамандардың айтуынша, ұйымдарға шабуыл жасау жағдайлары жиі кездеседі. Киберқылмыскерлер Салық комитетінің, банктердің атынан электрондық поштаға хат жібереді. Хат ашық болғанда және файл жүктелген кезде, бағдарлама компьютерге енгізіледі, ол маңызды файлдарды табады және шоттан кейбір сомаларды есептен шығарады.

Айта кету керек, хакерлердің сүйікті құралы - "трояндық ат" деп аталатын зиянды бағдарлама. Оны пайдаланушы қолмен немесе автоматты түрде іске қосады – жәбірленушінің компьютерінде модуль немесе қызметтік бағдарлама ретінде жұмыс істейтін операциялық жүйенің бөлігі. Ол үшін қылмыстық бағдарламаның файлы қызметтік атау деп аталады, басқа файл түрінде маскировка жасалады немесе жай ғана іске қосу үшін тартымды атау, белгіше және т.б. Ұқсас зиянды және камуфляж функцияларын компьютерлік вирустар да қолданады, бірақ олардан айырмашылығы, "трояндар" өздігінен қалай таралатынын білмейді. Сонымен бірге қылмыстық бағдарлама вирус модулі болуы мүмкін. "Троянды" тарату қиын емес, бұл жоғарыда сипатталғандай поштаға хат жіберу арқылы жасалады. Негізінен, хакерге ештеңе жасаудың қажеті жоқ, өйткені бағдарлама барлық қажетті ақпаратты автоматты түрде орнатады және көшіреді.

Қарапайым пайдаланушылар үшін бұл әрекеттердің барлығы және тұтастай бағдарламалау қараңғы. Бірақ ынталы бағдарламашы үшін кодтарды жеке пайдакүнемдік мақсатта пайдалану қиын болмайды. Кейбіреулер тіпті жақсы ақша табады. Тағы бір (көптің арасында) схема бар, онда жәбірленуші хакерге өзі төлейді. Сол сияқты, жазу арқылы компьютерге зиянды бағдарлама орнатылады, ал пайдаланушыға оның компьютері жұқтырылғандығы туралы хат келеді және оның құжаттарына қол жеткізу үшін белгілі бір адамдармен байланысу қажет. Бірден құны келісіледі. Кейбір хакерлер тіпті біреудің компьютерінен файлдарды алуды сұраған кезде тапсырыс беру үшін жұмыс істейді.

Айтпақшы, бүгінгі таңда Қазақстанда аса ірі залал келтірген қылмыс 2011-2013 жылдар аралығында жасалған вирустың таралуы арқылы отандық компаниялардың шоттарынан ақша қаражатын ұрлау болып табылады. Ол кезде шығын 500 миллион теңгеден асты [1]. Кибершабуылдар кездейсоқ жүзеге асырылатын кездер болады. Тәуелсіз Қазақстан тарихында осындай бір оқиға тіркелген. Бір күні 17 жастағы студент ҚР ІМ сайты бұзып үлгерді. Және ол мұны ешқандай пайдакүнемдік немесе қылмыстық жоспарларсыз жасады. Жігіт

интернетте оқыған бұзу техникасын сынап көруді шешті. Схема жұмыс істеді және сайт бұзылды, бірақ Бақытымызға орай, хакер үлкен және маңызды зиян келтірмеді. Алайда, бұл ережеден тек ерекшелік. Негізінен бұзақылар-пайда табуды қалайтын нағыз қылмыскерлердің тағдыры. Осының бәрімен киберқылмыскерлерді жасау тәсілдері мен әдістері, ҚР Ішкі істер министрі Қалмұханбет Қасымов өз сұхбаттарының бірінде атап өткендей, барынша күрделі бола түсуде. Мысалы, кредиттік карточкалармен байланысты алаяқтық әрекеттер жиілеп кетті, - деді ол, - героинді өткізу бойынша өзара есеп айырысу үшін "QIWI-әмиян" төлем жүйесін пайдалану жағдайлары жиі болып тұрады. Бұдан басқа, алаяқтар браузердің жұмысын бұғаттайтын интернет-ресурстарға пайдаланушыларды жібереді және құқық қорғау органдарының, атап айтқанда, ҚР Ішкі істер министрлігінің атынан тыйым салынған контентті қарау немесе көшіру заңының бұзылғаны туралы хабарлайтын мәтін пайда болады. Бұғаттан шығару үшін алаяқтар интернет қолданушыларын төлем терминалдары арқылы белгілі бір айыппұл төлеуге мәжбүрлейді [1].

Компьютер жерасты құмар ойындары, электронды қозғалыс және кибер контрабанда арқылы ақшаны жылыстату (кейбір мемлекеттерде тыйым салынған шифрлау технологиялары сияқты заңсыз тауарларды беру) сияқты дәстүрлі қылмыстарды жеңілдетеді.

Айта кету керек, біздің еліміздегі ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстар жалпы қылмыстық құқық бұзушылардан төмен (жоғарыда айтылғандай, 5-тен 100-ге дейін), бірақ бұл бақытсыздықтың бастамасы: жыл сайын бұл көрсеткіш артып келеді. Өйткені, дүниежүзілік желінің белсенді пайдаланушылары неғұрлым көп болса, киберқылмыскерлердің тәбеті күшейеді.

Айтпақшы, мұндай істерді тергеу туралы. Бүгінде олар тезірек және тиімдірек алға жылжуда. Интернетте жасалатын қылмыстарды ашумен ҚР ІІМ жанындағы арнайы бөлім айналысады, ол "К"кодтық атауына ие. Жаңа жедел бөлімше ҚР ІІМ Министрінің арнайы Жарлығымен 2004 жылғы сәуірде құрылды. "К" - ның басты міндеті жоғары технологиялар саласындағы қылмыстардың алдын алу, анықтау, жолын кесу және ашу болып табылады. Көбінесе, жедел уәкілдердің өздері мойындағандай, олар зиянды вирустарды тарату, парольдерді бұзу, несие карталарының нөмірлерін және басқа да банктік деректемелерді ұрлау сияқты "хакерлік амалдармен" айналысады. Интернет арқылы құқыққа қарсы ақпараттың таралуымен (бұл жала, порнографиялық сипаттағы материалдар, ұлтаралық және дінаралық араздықты қоздыратын материалдар және т.б.) сирек кездеседі. Егер ақша ұрлау тек материалдық зиян келтірсе, онда интернетті экстремистік материалдарды тарату және болашақ террористерді тарту үшін пайдаланатын шабуылдаушылар әлдеқайда нашар зиян келтіреді.

Полиция киберқылмыскерлерді екі шартты санатқа бөледі. Біріншісіне хакерлер кіреді-бұл компьютерлік технологиялар саласында жоғары білімі бар және компьютерлік жүйелердің әлсіз жақтарын іздеуде компьютерде көп уақыт өткізетін адамдар. Хакерлер деректерге зиян келтіру, ақпаратты ұрлау немесе басқа зиян

келтіру үшін компьютерлік жүйелерге рұқсатсыз кіреді. Олар өзін-өзі растау немесе өзімшілдік сияқты жеке мотивтерді басшылыққа алады. Алайда, әдетте, олар елеулі экономикалық немесе әлеуметтік зиян келтіруге жеткіліксіз. Екінші, ең қауіпті санатқа белсенділер кіреді. Бұл азаматтық бағынбау қозғалыстарын киберкеңістікке көшіруге тырысатын адамдар. Негізінен, бұл кез-келген саяси мақсатқа жету, биліктің беделін түсіру немесе шиеленіс ошақтарын қоздыру үшін дәстүрлі емес (автомобиль жолдарын жабу, мемлекеттік органдарды, қоғамдық ғимараттар мен корпоративті кеңселерді бұғаттау) орнына "электрондық наразылықтарды" қолданатын шатасулар мен қоздырғыштар. Белсенділер тапсырыс бойынша жұмыс істейді, ал клиенттердің іздері біздің елден тыс жерлерге кетеді. Киберқылмыскерлерді есептеу үшін "К" бөлімшесінің қызметкерлері ең заманауи компьютерлік технологияларды пайдаланады және өз штатында озық бағдарламашыларға ие.

2014 жылы киберқылмыстардың жиілеп кетуіне байланысты ҚР Қылмыстық кодексіне "ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар" деп аталатын жетінші тарау енгізілді. Онда қылмыстық жауапкершілік қарастырылған тоғыз қылмыс құрамы бар.

ҚР ҚК-нің 205-бабы, мысалы, "ақпаратқа, ақпараттық жүйеге немесе телекоммуникациялар желісіне заңсыз қол жеткізу" деп аталатын, 300 айлық есептік көрсеткішке дейін айыппұл салу, не сол мөлшерде түзеу жұмыстары, не 240 сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тарту, не 75 тәулікке дейінгі мерзімге қамауға алу, бұл ретте екі жылға дейінгі мерзімге белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыра отырып немесе онсыз қылмыстық жазаны көздейді. Егер осындай қылмыс мемлекеттік органдардың мемлекеттік электрондық ақпараттық ресурстарына немесе ақпараттық жүйелеріне қатысты жасалған болса – 500 АЕК-ке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға, не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына, не 300 сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға, не екі жылға дейінгі мерзімге белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыра отырып немесе онсыз 90 тәулікке дейінгі мерзімге қамаққа алуға жазаланады.

Киберқылмыскерлерді ақпаратты заңсыз жою немесе түрлендіру (ҚР ҚК 206-бабы); ақпараттық жүйенің немесе ақпараттық-коммуникациялық желінің жұмысын бұзу (207-бап); ақпаратты заңсыз иелену (208-бап); ақпаратты беруге мәжбүрлеу (209-бап); зиянды компьютерлік бағдарламалар мен бағдарламалық өнімдерді жасау, пайдалану немесе тарату (210-бап); қолжетімділігі шектеулі электрондық ақпараттық ресурстарды заңсыз тарату (211-бап); құқыққа қарсы мақсаттарды көздейтін интернет-ресурстарды орналастыру үшін қызметтер көрсету (212-бап); ұялы байланыстың абоненттік құрылғысының сәйкестендіру кодын, абоненттің сәйкестендіру құрылғысын құқыққа сыйымсыз өзгерту, сондай-ақ абоненттік құрылғының сәйкестендіру кодын өзгерту үшін бағдарламалар жасау, пайдалану, тарату (213-бап). Осы баптар бойынша жаза айыппұл салу тұрғысынан да – 200 – ден

3000 АЕК-ке дейін, сондай-ақ бас бостандығынан айыру мерзімдері бойынша-2 жылдан 5 жылға дейін өзгереді [2].

Интернеттегі қамтудың таралуымен көптеген адамдар аударымдар жасап, онлайн сатып алулар жасайды. Ал "Ақпараттық Қазақстан-2020" мемлекеттік бағдарламасының пайда болуымен көптеген бизнес-операциялар мен мемлекеттік қызметтер нақ Интернет арқылы жүргізіледі. Сондықтан өте сақ болу керек [3].

Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев тіпті Қауіпсіздік Кеңесінің жақында өткен отырысында киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету және терроризмнің алдын арудың өзекті мәселелері талқыланды, Қазақстан кибершабуылдар қауіпіне дайын болуы керек деген мәлімдеме жасады. Президент қазіргі өмірде цифрлық технологияларды енгізудің маңыздылығын атап өтіп, киберқауіптерге және ақпараттық технологияларды заңсыз пайдалануға қарсы тұру қажеттігін атап өтті.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар адам мен мемлекет өмірінің барлық салаларында бар. Сондықтан мен "Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік" атты өз Жолдауымда цифрлық технологияларды дамытуды мақсат етіп қойдым. Бұл өз пайдасын әкеледі. Екінші жағынан, оларды енгізу кибершабуылдармен қатар жүреді, сондықтан Қазақстан бұған дайын болуы керек, - деді Нұрсұлтан Назарбаев.

Киберқылмыскерлердің құрбаны болмау үшін құқық қорғау органдарының қызметкерлері келесі ережелерді сақтауды ұсынады:

- 1) төлқұжат деректерін, банк карталарының деректемелерін, интернет-банкингке (логин және пароль) кіруге арналған деректерді таратпаңыз, барлық интернет-ресурстар үшін бір парольді пайдаланбаңыз;
- 2) ұялы телефонға, компьютерге ұтыс туралы хабарлама кенеттен түскен кезде, банк картасын бұғаттау және т. б. бірінші кезекте банк менеджеріне немесе байланыс операторына хабарласыңыз, бұл жағдайды анықтауға және алаяқтық әрекеттерді болдырмауға мүмкіндік береді;
- 3) кез-келген мәселелерді, соның ішінде денсаулықты (мысалы, салмақ жоғалту) және қаржылық мәселелерді шешуге уәде беретін жарнамаларға сенбеңіз, әсіресе егер бұл бастапқыда қаражат салуды қажет етсе (ешкім қаржы пирамидаларын жойған жоқ);
- 4) сіздің поштаңызға келіп түскен ақпаратты мұқият тексеріп, қайырымдылық көмек көрсетуді немесе сізге белгісіз адамнан көгілдір қан аруды (және бұл орын алады) сұраңыз (нәтижесінде олар сізден ақша жіберуді сұрайды – қажетті құжаттарды дайындауға және т.б.). Киберқылмыскерлер сіздің асыл ниеттеріңізді қолдануы мүмкін, сондықтан жер асты әлеміне апаратын жол туралы ұмытпаңыз [4,5].

Егер сіз әлі де киберқылмыскерлердің құрбаны болсаңыз, бұзу немесе күдікті бағдарламалар мен вирустар анықталған кезде, ең алдымен, банктегі шотыңызды бұғаттауыңыз керек. Екіншіден, сіз дереу құқық қорғау органдарына хакерлік бағдарлама арқылы сіздің жеке файлдарыңыз бұзылғандығы туралы өтініш жазуыңыз керек. Содан кейін вирустың қандай екенін анықтай отырып, сіз

қылмыскерді есептей аласыз. Сіздің өтінішіңіз міндетті түрде қаралады – сіз мұндай бизнес тіпті қолға алынбайды деген теріс пікірге бармаңыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Газета "Добрый Вечер" издание от 27 июля 2017 год
2. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ
3. Боранбаев А.С., Боранбаев С.Н., Ерсаханов К.Б., Нурушева А.М. Методы обеспечения надежности информационных систем. Вестник ЕНУ. 2017. Т.2. №117: 61-70.
4. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 8 қыркүйектегі № 529 Қаулысы "Ақпараттық - коммуникациялық инфрақұрылым объектілерін ақпараттық - коммуникациялық инфрақұрылымның аса маңызды объектілеріне жатқызу қағидалары мен өлшемшарттарын бекіту туралы".
5. Оспанов Б.И., Нурушева А.М., Нурушев М.Ж. О новых совместных методах защиты от кибератак в Казахстане. Бюллетень Оренбургского научного центра УрО РАН. 2019

ӘӨЖ 343

ЖЕКЕ АДАМДАРҒА ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР: АДАМ ӨЛТІРУДІ ТЕРГЕУ

Ералиева Жазира Дуйсенбековна

Халықаралық Тараз Инновациялық институты, «Заң» факультеті, «Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының з.ғ.м., аға оқытушысы

PhD Газаев Асхат Ибрагимович

Халықаралық Тараз Инновациялық институты, «Заң» факультеті, «Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасы

Аңдатпа. Бұл мақалада адам өлтіру қылмысын сотқа дейінгі тергеп-тексеру туралы баяндалған.

Кілтті сөздер. Қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыс, жаза, үкім, сотқа дейінгі тергеп-тесеру, адам өлтіру.

Аннотация. В данной статье описывается досудебное расследование убийства.

Ключевые слова. Уголовные преступления, преступление, наказание, приговор.

Abstract. This article describes the pre-trial investigation of a murder.

Key words. Criminal offenses, crime, punishment, sentence.

Жаңа тұрпаттағы мемлекетіміздің тарихи дамуының жолына шығуына байланысты қоғамымызда жана құқықтық жүйе қалыптасты. Аталмыш жағдай құқық қорғау органдарының қылмыстарды ашу мен тергеуге бағытталған

қызметтерін жетілдіруге қатысты екпінді әсер тудырды. Осылайша, сотқа дейінгі тергеп-тескерумен анықтау органдарының қызметкерлеріне қеректі заңнамалық және қолданбалы әдеби құралдармен қамтамасыздандыру қажеттілігі туындап, осы бағытта бір қатар жұмыстар атқарылды.

Бұл орайда, жалпы ғылымдардың ішінде тергеуші мен жедел іздестіру қызметкерлеріне қажетті қылмыстық заң түсініктері, қылмыстық сотқа дейінгі тергеп-тескеру өндірісі мен қылмыстық істерді тергеудегі қолданылатын тиімді әдіс-тәсілдер туралы білімді қамтамасыз етуде қылмыстық құқық, қылмыстық процесуалдық құқығы және криминалистика ғылымдарының атқаратын рөлі ерекше. Тіпті кеңес дәуірінде осы үш ғылымның қосындысы ретінде, олардың ішінде ең маңызды аспектілері айқындалып шығарылған оқу құралдары кездеседі.

Оқу тәжірибелік құралда берілген қысқада нұсқа кеңестер қажетті мәліметтерді табуды жеңілдетуге, оны қабылдауда жұмсалатын уақытты қысқартуға бағытталған және санаға қонымды етіп құрастырылған.

Бұл ретте тергеу ерекшеліктері қарастырылған қылмыстардың жекелеген түрлері ішкі істер органдарының кәсіби қызметінде көп кездесетін қылмыстарға қатысты тандалған.

Сондай-ақ оқу тәжірибелік құралда қосымша ретінде сотқа дейінгі тергеп-тескеруде толтырылуы мүмкін процесуалдық құжаттарының үлгілері берілген. Мұндай қадамға Қазақстан Республикасының қылмыстық процесілік кодексіне енгізілген өзгертулер мен толтықтырулар және аталған үлгілердің республикалық көлемде қазақ тілінде шығарылған нұсқалардың аздығы өз септігін тигізді.

Сотқа дейінгі тергеп-тескеру өндірісінің процесуалдық құжаттарының үлгілерінде кейбір қылмыстық процесуалдық шешімдердің прокурордан сотқа берілген құзыреттіліктері, бір қатар тергеу әрекеттерінің құжаттық бейнесі мен басқа да құжаттар жанадан қарастырылған.

Ескеріп кететін жайт, ұсынылған үлгілер процесуалдық құжаттардың жуықтап алғандағы нұсқалары болып табылады және оның мазмұны нақты қылмыстық істің ерекшеліктері мен тергеушінің (анықтаушылар мен басқа да анықтау органдарының қызметкерлерінің) шығармашылық қабілеттеріне байланысты өзгертілуі мүмкін.

Тергеу тәжірибесіне нақты қылмыстық процесі тергеуде пайдаланылатын анықтамалық кітаптардың қажеттілігі туындап отыр. Сондықтан да мұндай қалыптасқан жағдай бізбен ұсынылған оқу-тәжірибелік құралды әзірлеуге арқау болды.

Жалпы сотқа дейінгі тергеп-тескерудің жаппай тәсілдік әдісамалдары мен теориялық ережелері бұл жұмыста қарастырылмайды. Керісінше ұсынылған деректер нақты қылмыстық іс бойынша немесе қалыптасқан тергеулік ахуалда пайдалануы мүмкін қылмыстық құқықтық және іс жүргізулік ақпараттар мен тактикалық криминалистикалық амалдарды еске түсіруге арналған.

Аталған еңбекте сотқа дейінгі тергеп-тескеру жүргізудің процесуалдық және криминалистикалық шарттары, жекелеген қылмыстарды тергеуде қажетті қылмыстық құқықтық, процесуалдық және криминалистикалық ақпараттар қарастырылған. Соңғы жағдайда криминалистиканың бір таралымы болып табылатын криминалистикалық әдіс-тәсілдер тергеудің жеке әдістемесінің ең маңызды нұсқалары берілген.

Заманауи өзгерістерге байланысты, отандық заң нормаларына сәйкес теңестіріліп, жаңғыртылып орындалған еңбектер жоқтың қасы. Ал қолда бар, теориялық ережелерден алшақтатып, нақты тәжірибелік жұмысқа қажетті

мәліметтерді ұсыну шенберінде қарастырылған оқулықтарда ұсынылған материалдар сондайлық қанағатандырарлықтай емес деуге болады.

Адам өлтіру - жеке адамға қарсы жасалған қылмыстардың он ауыры. Аталмыш қылмыстың қоғамдық қауіптілігі адамның өмір сүруіне қатысты ен маңызды конституциялық құқығы бұзылуымен сипатталады. Қылмыстыңобъектісі ретінде кез келген яғни, адамның азаматтығына, ұлтына, нәсіліне, шыққан тегіне, жасына, әлеуметтік жағдайына, біліміне, денсаулық жағдайына және т.б. байланысты емес адамның өмірі болып табылады [1].

Қылмыстық заңға сәйкес, жәбірленушінің еркіне қарсы адамға қаза келтірумен қатар, оның келісімімен қаза келтіруді де адам өлтіруге жатқызады. Қылмыстыққұқықтық тұрғыдан алғанда, адамның туғанынан өлгеніне дейінгі аралықта өмір бар деп саналады. Қылмыстық заңда адамның өлген көзі деп биологиялық өлімді, яғни қабы клеткаларының бір жола ыдырауы нәтижесінде ми қызметінің толықтоқтаған көзін атайды. Адамға клиникалық өлім келтірілсе, бірақ ол адамның жүрегі кейін соғып калпына келсе, мұндай іс-әрекет өлтіруге оқталғандық болып дәрежеленеді. Сондай-ақ, клиникалық өлім жағдайындағы адамға қастандық жасауды өлтіру деп санауға болады.

Қылмыстың объективтік жағына тікелей адам өлтіру кезінде орын алған әрекет немесе әрекетсіздік жатқызылады. Адамды өміріне күш қолданып та, (жарақаттау, тұншықтыру, уландыру, пышақтау, көп қабатты үйдің жоғарғы қабатынан құлатып жіберу т.б.), психикалық ықпал жасап та (қорқытып, үрейлендіріп, жалған лақаптаратып, айдап салып т.б.) айыруға болады. Қылмыстан түскен зардап ретінде адам өлімінің болуы бұл қылмыстың объективтік жағының міндетті нышаны. Адам өлтірудің барлық түрлері жәбірленушінің өмірін жоюға келіп тіреледі (материалдық құрам). Адам қаза таппаса, бұл қылмыс аяқталды деп саналмайды[2].

Ұрлық жасауға қатысы жоқтығын мәлімдеп отырған күдіктіден жауап алуда оның жеке тұлғасы, таныстары мен туыстары, жеке кәсібі, білімі туралы мәліметтерді барынша мол жинау керек. Бұл ретте ол адамның қылмыс болған күні қайда болғандығын және оның басқа жерде болғандығына қандай дәлел бар екендігін сұрастыру қажет. Аталмыш айғағын тексеру үшін нақтылаушы және әшкерелеуші сұрақтар қойып, қолда бар дәлелдерді ұсынуға болады, жетелеуші сұрақ қоюға тиым салынады.

Сотқа дейінгі тергеп-тескеру талаптарының заң жүзінде өтуін қамтамасыз ету үшін, жауап алу барысында күдіктіден (айыпталушыдан) құқық қорғау органдарының қызметкерлері тарапынан қандай да бір психологиялық немесе физикалық қысым көрсетілгені немесе көрсетілмегені туралы сұралады.

Тінту мен алу, тану үшін ұсыну. Тінту әдетте қылмысқа күдікті адамдардың мекен-жайында немесе басқа да күдіктіге қатысы бар (мысалы, ұрланған затты қылмысқа қатысы жоқ адамдардың үйінде сақтау) объектілерде өткізіледі. Ұрлық қылмыс бойынша тінтудің негізгі мақсаттары ұрланған мүлік пен қылмыс жасауға септігін тигізген қылмыс құралдарын табу болып табылады. Тінту барысында табылған мүлік жәбірленушіге тану үшін ұсынылады. Мұнымен қоса күдікті адам куәге немесе жәбірленушіге тану үшін көрсетілуі мүмкін.

Айғақтарды оқиға болған жерде тексеру мен нақтылау, тергеу эксперименті. Айғақтарды оқиға болған жерде тексеру мен нақтылау ұрлық қылмысы бойынша көбінесе күдіктінің ұрлықты жасауға қалай дайындалғандығын, ол қылмысты жасау барысы мен орын алған жағдайлар, ұрланған мүлікті немесе қылмыс құралын (мысалы, ұрлаған малды қайда сойғандығы мен ол малды сойған пышақты қайда

тастағандығы) қайда жасырғанын және ұрлыққа дайындалу барысы мен онын аяқталу сәтіне дейінгі жол бағыттын (маршрутты) анықтау мақсатында өткізіледі.

Бұл орайда, тергеуші аталмыш тергеу әрекетіне келісімін берген күдіктіден сотқа дейінгі тергеп-тексеруде жауап алу барысында оның шын ниеті мен жалған ниетін (осы тергеу әрекетін өткізу барысында қашып кетуге тырысуы) нақты анықтап алу тиіс. Жалған ниеттің болу белгілері әдетте күдіктінің мұндай тергеу әрекетін өткізуге бірден немесе ұзақ уақыт өткізіп келісімін беру, жауаптарындағы эмоционалдық тепеңдіктің сақталмауы болып табылады.

Тергеу эксперименті ұрлық қылмысын тергеу барысында көбінесе жәбірленуші мен күдіктінің ұрлыққа қатысты берген жауаптарында орын алған жаңылысулар септігін тигізеді. Жәбірленушіге қатысты тергеу эксперименті ұрлықтың шын мәнінде орын алғандығын тексеру мақсатында жүргізіледі. Күдіктіге байланысты аталған тергеу әрекеті ұрлық жасалыну тәсілдеріне қатысты, ұрланған мүлікті бір адамның физикалық күші арқылы немесе қысқа уақыт аралығында шығара алмауы сияқты тергеушінің күмәнін тексеру мақсатында жүзеге асырылады.

Қылмыстың субъективтік жағы кінәнің қасақана жасалуымен сипаталады. Қылмыскер өзінің басқа адамның өліміне алып келетін іс-әрекет жасап отырғанын, ондай зардаптың болуы мүмкін екенін немесе қалайда болмай қалмайтынын біледі, соны тілейді яғни тікелей ниет танытады.

Адамның өміріне қауіпті немесе көруден, тілден, естуден қандай да болсын органнан айрылуға немесе органның қызметін жоғалтуға немесе бетәлпетінің қалпына келтіргісіз бұзылуына әкеп соққан денсаулыққа қасақана ауыр зиян қелтіру, сондай-ақ өмірге қауіпті немесе еңбек қабілетінің кемінде үштен бірін тұрақты түрде жоғалтуға ұштасқан немесе кінәліге мәлім кәсіби еңбек қабілетін немесе түсік тастауға, психикасын бұзуға, есірткімен немесе уытты умен ауыруға душар еткен денсаулықтың бұзылуын тудырған денсаулыққа өзге зиян келтірген қасақана ауыр зиян келтіру - үш жылдан сегіз жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады [3].

Егер сол әрекетті екі немесе одан да көп адамға қатысты, адамның қызметтік жұмысын немесе кәсіптік немесе қоғамдық борышын орындауға байланысты оған немесе оның жақындарына қатысты, кінәліге дәрменсіз күйде екені белгілі, сонымен бірдей адамды ұрлауға немесе кепілге алуға ұштасқан адамға қатысты жасалса, аса қатыгездікпен жасалса, ұйымдасқан топ жасаса, жалдау бойынша жасалса, бұзақылық ниетпен жасалса, әлеуметтік, ұлттық, нәсілдік, діни өшпенділік немесе араздық тұрғысында жасалса және жәбірленушінің мүшелерін немесе тінін пайдалану мақсатында жасалса, бірнеше рет жасалса немесе оны бұрын Қылмыстық кодекстің 99-бабында көзделген қасақана кісі өлтіруді жасаса, —сегіз жылдан он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

Қылмыстарды тергеуді ұйымдастырудың элементтеріне нақты қылмысты тергеудің мақсаттары мен міндеттерін айқындау, ол міндеттерді шешудің жолдары мен тәсілдерін және жүргізілу ретін анықтау, қолда бар құралдар мен күштерді орнықтыру жатады.

Бұл элементтердің жүзеге асырылуы қылмыстарды ұйымдастырудың келесідегідей әдістері мен амалдары арқылы орындалады, яғни қылмыс туралы мәліметтерді тексеру, тергеуді жоспарлау, құқық қорғау және басқа да органдардың өзара әрекеттестігін қамтамасыздандыру, тергеушілер тобының қызметін ұйымдастыру, тергеушінің қылмыстың алдын алуға бағытталған жұмысын

ұйымдастыру, қылмыстық істің құжаттамасын рәсімдеу. Бұл ретте әрбір әдістемелік элемент жалпы сотқа дейінгі тергеп-тескеру жүргізудің шарттарын қамтамасыз етеді.

Жалпы қылмыстарды тергеудің бірінші кезеңі құқық қорғау органдарына келіп түскен қылмыс туралы мәліметтерді тексеруден басталады. Бұл кезең аталмыш мәліметтер, арыздарды тіркеу кітабына тіркелгеннен кейін күшіне енеді.

Қылмыс туралы мәліметтерді тексеру кезеңінде тергеуші төмендегідей сұрақтарды шешу қажет болып табылады:

Келіп түскен деректер бойынша нақты қылмыстың орын алғандығын анықтау. Бұл орайда мәліметтерде көзделген іс әрекеттің әкімшілік, азаматтық құқық бұзушылықтарға немесе қылмысқа жатпайтын басқа да іс әрекеттерге қатыстылығын жоққа шығару қажет;

Қылмыс орын алған жағдайда, ол қылмыстың Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің ерекше бөлімінде көзделген қылмыстардың нақты қай түріне жататындығын анықтау.

Қылмыстың нақты түрінің қай дәрежесіне жататындығын анықтау.

Қылмыстың тергелу ретіне қатысты сұрақтарды шешу, яғни қылмыстың жасалған орнына, қылмысқа қатысушылардың жеке тұлғасына және тағы басқа мән-жайларға байланысты қандай және қай аймақтың құқық қорғау органы қарауы тиістігі анықталады мысалы: ланкестік қылмыс Ұлттық қауіпсіздік комитетінің қарауына жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. А.Н.Ағыбаев «ҚР-ның қылмыстық құқығы» оқулық, Алматы 2021ж (Қазақ Ұлттық мемлекеттік университеті баспасы).
2. А.Н.Ағыбаев «ҚР-ның қылмыстық кодексіне коментарий» Алматы 2020ж
3. «ҚР-ның қылмыстық кодексі» 3 шілде 2014 ж (2021 ж өзгертулер мен толықтырулар)
4. «ҚР-ның қылмыстық - процесік кодексі» 4 шілде 2014 ж (2021 ж өзгертулер мен толықтырулар)

ӘОЖ: 28-74:340

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Иманбаев Қ.С.

**Халықаралық Тараз Инновациялық институты, «Заң» факультеті,
«Мемлекеттік-құқықтық пәндер» кафедрасының з.ғ.к., аға оқытушысы
Жусипова.Г**

**Халықаралық Тараз Инновациялық институты, «Заң» факультеті,
«Мемлекеттік-құқықтық пәндер» кафедрасының з.ғ.м., оқытушысы**

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема профилактики преступности несовершеннолетних.

Ключевые слова: Поколение воспитание, справедливость, честность, нравственность, человечность, доброта, братство, терпение, изобретательность, добропорядочность, бескорыстие

Summary

This article discusses the problem of juvenile delinquency prevention.

Keywords: Generation education, justice, honesty, morality, humanity, kindness, brotherhood, patience, ingenuity, integrity, selflessness

Қазақ халқы өз тіршілігінің сан ғасырлық тарихында өмірінің жалғасы, мұрагері балаға тәрбие берудің өзіндік әдет-ғұрып дәстүрлерін жинақтады.

Қайсы дәуірде, қай заманда болсын басты міндеттерінің бірі- ақылды да саналы, тәртіпті де еңбек сүйгіш ұрпақ тәрбиелеу екені мәлім. Әр халық өз ұрпағының қайырымды да адал, әділ де ержүрек, үлкенді құрметтеп, кішіге қамқор, ар - ұяты мол, кішіпейіл болып өскенін қалайды.

Халық өзінің кең жазира даласына, табиғатының таңғажайып әсем көріністеріне, оны мекендеген құстар мен жануарларға басқа да табиғи байлықтарға деген мақтаныш сезімін көркем образды сөздермен, өнегелі істерімен, ынта-ықыластарымен, тілек-мақсаттарымен атастырып, жасөспірімдердің санасына жеткізіп отырды және оларды сақтай білуге үйретті. Әділдік, адалдық, имандылық, адамдық, мейірімділік, бауырмалдық, шыдамдылық, тапқырлық, парасаттылық, кеңпейілділік т.б. адамның рухани-моральдық нормаларын бала жанына сіңіре білді. Алайда, осы асыл азынамыз көп жылдар бойы тасада қалып қойғаны баршамызға мәлім.

Бүгінгі таңда бұл асыл қазынамыз Қазақстанның түпкір түпкіріне нұр сәулесін қайтадан шаша бастады.

Еліміздің тәуелсіздік тізгіні өз қолымызға тигеннен бері ұлттық сана, ұлттық тіл, ата дәстүрге бұрдық. Ұрпақ тәрбиесін, өркениетті елдердің озық ойларын ала отырып, өз топырағымыздың түп тамыры ата дәстүріне негіздей бағыттауымыз ұлтшылдығымыз емес, ұлтжандылығымыз, жоғалтқанымызбен қайта қауышқанымыз болар. «Өз ұлтын сүйген адам – ұлтжанды, өзін бағалай білген адам өзгенің де қадір-қасиетін құрмет тұта алады», - деген данышпандық ойды мойындағанымыз болар.

Бүкіл адамзаттың келешегі жасөспірімдердің қандай идеал негізінде тәрбиеленіп, қалай өсуіне, кемелденуіне байланысты. Мемлекетіміздің бүгінгі мен ертеңгі болашағын өрге бастырар жасөспірімдер екені баршамызға аян. Бірақ, ең өкініштісі ертеңгі болашақтың тізгінін ұстайтын жасөспірімдердің өз қолымен жүзеге асырып жатқан құқық бұзушылық пен қылмыстарының көріністері болып отыр. Осындай көріністердің ізін қарап отырып «Сонда, жасөспірімдер қай бағытқа иіліп бара жатыр ?» деген үлкен сұрақ туындайды. Мұндай өрескелдік бағытқа жасөспірімдерді кім? немесе не? итермелейді екен.

Жаһандану жағдайындағы қазіргі нарықтық қоғамда батыстық өмір салтының көлеңкелі жақтарын жарнамалап, тек қана табыс табуды күйттеген коммерциялық лас басылымдардың, бейнефильмдердің және телебағдарламалардың суреттеріне еліктеген жасөспірімдердің көпшілік орындарда жағымсыз қылықтарға бой алдырып, одан қалса құқықбұзулары көбейіп барады. Әрине, бұл жасөспірімдердің барлығына қара күйе жағу емес. Бірақ, «заманның ағымы» деп батысқа еліктеп, адасып жүрген кейбір жас жеткіншектердің іс-әрекеті өрескел, заңға қайшы болып отыр. Ғылымда

осындай теріс мінез-құлық көріністер «девиациялық» (ауытқушылық) мінез-құлық деп аталады.

Жасөспірімнің өз бойына девиациялық мінез-құлықты қалыптастырып, қоғамда өрескел құқықбұзушылықтар мен заңға қайшы іс-әрекеттер жасауы, оның девианттық іс-әрекеттер болып табылады. [1]

Отбасы мүшелерінің, ата-аналарның маскүнемдік пен нашақорлыққа салынуы, кейбір ата-аналардың бауырынан шыққан бейкүнә перзенттерін балалар үйіне өткізуі, тастанды жасөспірімдердің көбеюі, одан қала берсе ата-аналардың бала тәрбиесіне жете көңіл бөлмеуі сияқты келеңсіз жағдайлар салдарынан жасөспірімдердің қылмыс жасап, құқық бұзушылыққа барулары жиілеп барады. Жасөспірімнің девианттық іс-әрекеттерді жасау себептерінің көпшілігі тек отбасы тәрбиесі мен ата – ананың балаға дұрыс тәрбие берудегі жауапкершілігіне жете мәне бермегендігінде. Бала үшін ата-ананың берген жақсы тәрбиесінен қымбат ештеңе жоқ. Жақсы тәрбие- өмірдің аласапыран толқынында адамды адастырмайтын Темірқазық іспетті. Сол себепті дұрыс қалыптасуына отбасындағы тәрбиенің маңызы зор. Өйткені, жас күнінде балаға қандай тәрбие берілсе, өсе келе ол соны ілетіні айдан анық. Бұрыс тәрбиенің немесе ата-анасының жұмыс басты болып кетуі, сол себепті балаға көңіл аудармаудағы салдары-қазіргі қоғамдағы жасөспірімдермен жасалып жатқан девианттық іс-әрекеттердің болуымен ұшырасып жатады.

Бүгінгі күні кәмелетке толмағандардың жасап жатқан девианттық іс-әрекеттері аз емес. Соның ішінде қылмыс жасаған баланы үзілді –кесілді айыптай салу, одан әрі жазалай салу – оңай шаруа болып отырған жоқ. Себебі, ол жас жеткіншектің одан кейінгі өміріне балта шабу деген сөз. Жасөспірімдердің тағдыры, олардың қиыншылықтары кез келген саналы азаматтарды толғандырмай қоймайды. Осы ретте айта кететін бір жайт, ҚР-сы Президентінің 2007 жылғы 23 тамыздағы №285 Жарлығына сәйкес, Астана қаласындағы кәмелетке толмағандар істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соты құрылып, қазіргі уақытта жоғарыдағы айтылған мәселелер бойынша жұмыс жүргізуді жалғастыруда. Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандар істері жөніндегі соттың құрылуы жасөспірімдерге қатысты мәселелерді шешу төңірегінде нәтижелі жұмыстардың жүргізіліп жатқандығын айғақтаса керек. Бала – қоғамның қымбат құндылығы екені сөзсіз. Олай болса, мемлекет тарапынан бұл мәселені шешуге жасалып жатқан жұмыстар да аз емес.

Жүсіп Баласағұн: «Қатты тәртіп көрсе бала күнінде, Өнерімен қуантады түбінде», демекші, тәрбие баланың дұрыс қалыптасуына үлкен ықпал келтіреді, ал ата-ана –оның саналы, білімді, тәрбиелі азамат болып өсуіне бірден бір жауапты тұлға. Мемлекет пен қоғам балаларды тәрбиелеу саласында қандай да бір тиімді шаралар қолданғанымен, бәрбір ата-ана махаббатын, олардың қамқорлығын еш уақытта айырбастай алмайды. Сондықтан да әрбір бала ата-ананың сүйіспеншілігі аясында өсіп, жетілуі тиіс. Кез келген ата-ана Мемлекет басшысының «Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарламасындағы: «Бүгінгі кезеңнің міндеттері біздің ұрпақтың келер ұрпақтар алдында орасан зор жауапкершілік жүгін арқалайтын күнделікті есте ұстауы тиіс» деген терең мағыналы сөзінің мәнін түсініп, оны жүргеімен сезіне білуі керек. Себебі уақыт өтіп кеткен соң жас ұрпақ тәрбиесіндегі немқұрайдылық көзқарастың орнын толтыру қиын болады. Сол себепті осы мәселенің шешімі ең біріншіден, отбасындағы тәлім- тәрбиеге келіп тірелетіні айдан анық.

Баланың сотталуын немесе сотқа тартылуын ересектердің қателігі деп қабылдауымыз керек. Әдетте жанұяда дұрыс тәрбие алған, ата-ананың шынайы махаббаты мен қамқорлығын көріп өскен бала қылмысқа бармайды. Қылмыс жасаған жасөспірімдердің дені- көбіне тұрмысы нашар, әлеуметтік жағдайы төмен, ата-аналары ішкілікке салынған отбасыларынан шығатынын өмір тәжірибесінің өзі көрсетуде. Осы төңіректегі мәселелердің бәрін жан-жақты зерттей отырып, бұл бағытта тиімді жұмыс жүргізу - ювеналдық соттың міндеті. Мұндайда шынайы жағдайды ескере отырып, жазаны мүмкіндігінше жұмсарту жағын қарастыру, тараптарды татуластыру жағын ойластыру сияқты ізгі әрекеттің көбінесе өз жемісін беретіндігі сөзсіз.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 27-бабы, 2-бөлігіне сәйкес, балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу ата-ананың етене құқығы әрі міндеті. Адам, яғни өзінің туған ұлы мен қызын тәрбиелеу – адамзаттың ең бірінші аса маңызды қоғамдық қызметі, азаматтық борышы. Сондай-ақ баланың жақсы тәрбие алуы үшін ата-ана мен мұғалім тығыз байланыста жұмыс істеуі керек. Сонымен әрбір ата-ана бала тәрбиесінің, тек оның болашақ өміріне ғана емес, мемлекет үшін де маңызды рөл атқаратынын сезініп, оған үлкен мән беруі тиіс.

Жасөспірімдердің құқықтық тәртіп бұзушылығын әлеуметтік, психологиялық тұрғыдан талдау, бұған себеп болған жағдайларға ғылыми тұрғыда баға беру осы саладағы мамандардың басты міндеттерінің бірі. [2]

Жалпы баланың қалыптасу кезеңінде оған әртүрлі жағдайлар мен факторлар әсер етсе, ол ең алдымен оның көзқарасына, қызығушылығына, икемділігіне ықпал етіп, қатынас, сезім, көңіл-күйді қалыптастырады. Осының әсерімен бала бойында белгілі бір сипаттық белгілермен жеке басының жақсы, жағымсыз қасиеттері дамиды. Өмірде болып жататын көптеген жағдайлар құқық бұзушы балалар мен ата – анасын бақылау барысында жанұя жағдайының келеңсіз жақтары, жанұя тәрбиесінің бұзылуы бала жанына қатты әсер ететінін, оның тәртіп жағынан құлдырап, құқық бұзуға дейін құлдырайтының дәлелдеп берді. Жасөспірімнің өсуіне тәртібіне, мінезінің қалыптасуына жоғарыда айтып кеткендей жанұя тәрбиесі зор.

Жасы толмағандар ісі жөніндегі инспекцияда есепте тұрған 9-13 жас аралығындағы құқық бұзушыларға арнайы ұсынылған анкета құқық бұзушылардың басым көпшілігінің жартыкеш жанұядан шыққандықтарын көрсетті. Осылардың ішіне сұрау салған 200 баларның (9-13) 23,5%- өз ата-анасымен тұрса, 36,0% -нің ата-анасы айырылысқан, 27,0%+-нің туған әкесі болмаса, 25,0%-нің тек өгей әкесі мен анасы 22% -нің ата-анасы ғана болып, солардың тәрбиесін алған.

XVIII-XIX-ғасырдың I –жартысында қазақ халқында жалпыға бірдей заң ретінде қолданылған «Қазақтардың жай құқығында» қылмыс кінәлі әрекет деп қарап қылмысты тек қана соған бейім адам ғана жасайды деген тұжырым жасалған, сонымен қатар ақыл-есі кем адам қылмыстың субъектісі бола алмайды. [3]- деп атап көрсетілген. Бұл заң негізіне сүйенсек, жас балалар заң бойынша 15 жасқа дейінгілер жас балалар болып есептелді. Өз әрекетін зардабын түсіне алмайтындықтан билер соты алдынан жауапқа тартылмаған. Ересектер қылмысы мен кәмелетке жасы толмаған балалар арасындағы қылмыстар бір- бірімен тығыз байланысты. Жасы толмағандар арасындағы қылмыстың түп тамырына түпкілікті балта шабу мүмкін емес. Алайда алдын алу, тежеу болашақтағы ересектер қылмысының азаюына қол жеткізері сөзсіз.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық заңы (ҚРҚК 15 бабы) қылмыстық жауапкершілік жасын жалпы қылмыстар үшін 16 жастан, ал саналы түрде істелген ауыр қылмыстар үшін ғана 14 жастан белгіленген. Дәл осындай қылмыстық жауапкершілік жасын Ресей Федеративтік Республикасы да (Ресей Қылмыстық кодексінің 10- бабы) белгіленген.

Осыларға сай, қылмыстық ұғымының кең криминологиялық мағынадағы ұғым екенін көре отырып оны барлық 7-9, 10-13, 14-16 жастағы балалар құқық бұзушылығын жиынтығы ретінде қарау орынды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

1. Жадыбаев С.Х. Правопорядок и поведение несовершеннолетних. Алма-Ата, 1982 г.
2. Бехтеров В.М. «Семья мен мектеп» М, 1996
3. Трофимов Н.Ф. Уголовная ответственность несовершеннолетних. М, 1988

УДК 328

ТРУДЫ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН Н.А. НАЗАРБАЕВА ПО МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

**генерал-майор Каракулов Кайдар Самигуллович, Командующий
войсками РгК "Юг".**

**полковник Темирбеков Нурлыхан Алимханович заместитель
начальника штаба - начальник оперативного управления штаба Управления
командующего войсками РгК "Юг"**

Аннотация. В статье рассматриваются библиографические работы Президента Республики Казахстан как первоисточника формирования исторического сознания казахов. Прослежен исторический процесс написания трудов на заре независимости до нынешнего времени по модернизации общественного сознания. В статье оценено историческое значение труда Н.А. Назарбаева «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» («Взгляд в будущее: «модернизация общественного сознания») где показаны основные направления духовного богатства нынешнего времени, состоящие на страже по сохранению национального кода казахов: языка, традиций, духовности, культуры и истории казахского народа.

Наиболее масштабным историческим трудом Н.А. Назарбаева является работа: «В потоке истории» изданная в 1999 году, в которой последовательно изложена роль истории в судьбе нашего государства. В данном труде изложены неоспоримые свидетельства по преемственности поколений и сохранности исторической памяти народа. Эти понятия и термины формируют историческое самосознание и легли в основу, которой входит воспитание нынешней молодежи к уважению старшего поколения и повышению роли казахстанского патриотизма

Ключевые слова: Нурсултан Абишевич Назарбаев, историческое сознание, статья, тезисы, модернизация общественного сознания.

Түйіндеме. Мақалада Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің тарихи еңбектері қазақстандықтардың тарихи санасының қалыптасуы көзі ретінде қарастырылады. Тарихи еңбектердегі тәуелсіздіктен бастап қоғамдық сананың жаңғыруына дейінгі динамика қамтылған. Қазақстан Республикасы Президентінің ұлттың мәдени кодының, яғни тіл, руханилық, салт-дәстүр, мәдениет және тарихтың сақталуын қамтамасыз ететін бүгінгі заманның басты бағыттары мен құндылықтары қамтылған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласының мәні танылған.

Н.Ә.Назарбаевтың 1999 жылы жарияланған «Тарих толқынында» жаһандық тарихи еңбек болып табылады, бұл еңбекте тарихтың ел тағдырындағы рөлі мен Қазақстан тарихының генезисі нақты және анық көрсетілген.

Мақалада халықтың тарихи жадының қайта қалыптасуы мен сақталуы, оның қатысы тайға таңба басқандай айқын ұсынады. Бұл ұғымдар қазақстандық патриотизм рухында қазіргі жастарды тәрбиелеудің негізгі көзі ретінде қарастыруға болады.

Түйінді сөздер: Қазақстан Республикасының Президенті, тарихи сана, сөз сөйлеу, баяндамалар, жүйелендіру, қоғамдық сананың жаңғыруы.

Abstract. The article considers the historical works of the First President of the Republic of Kazakhstan as a source of formation of the historical consciousness of Kazakhstan people. The dynamics of historical works from the beginning of independence to the modernization of public consciousness is traced. The significance of the programmatic article of the President of the Republic of Kazakhstan «Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity» («Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»), is shown, where the main guidelines and values of our time are formulated, which should ensure the preservation of the cultural code of the nation: the language, spirituality, traditions, culture and, of course, history.

The most global historical work of N.A. Nazarbayev is «In the history mainstream», published in 1999. It clearly shows the role of history in the future of the country and the genesis of the history of Kazakhstan.

The article emphasizes the restoration and preservation of the historical memory of the people, their involvement in it. These concepts form historical self-awareness, the basis of which is education of modern youth in the spirit of Kazakhstan patriotism.

Keywords: President of the Republic of Kazakhstan, historical consciousness, speeches, reports, systematization, modernization of public consciousness.

Благодаря стремлению казахстанского народа к самостоятельности, а также благодаря наличию Лидера, способного провести свой народ через все испытания, свершилось обретение суверенной независимости и поступательный прогресс в развитии общества. В Республике Казахстан созданы институты построения современного демократического государства. В стране на конституционной основе обеспечены права и свободы граждан, реализована свобода слова, совести и вероисповедания.

На всем постсоветском пространстве только нашей стране удалось сохранить надежность проводимой политики Первого Президента, межнациональное единение всех этносов проживающих в нашей стране, миролюбивую политику ко всем государствам. Мы осуществили переход от старой тоталитарной системы к формированию демократического гражданского общества, проводится

модернизация общественно-политической жизни страны. Мы стали свидетелями возрождения историко - культурного наследия наших предков, активно развивается творческий потенциал казахстанцев. Все основные положительные результаты деятельности казахстанского народа, сплотились вокруг единой великой цели «построение успешного Казахстана» на мировой арене.

Необходимо отметить что за всеми успехами и достижениями стоит конкретная историческая личность – это Лидер нации Н.А. Назарбаев, которому удалось сформировать и обозначить национальную идею и весь период находясь «у руля» уверенно повести страну к построению независимого, процветающего и политически стабильного Казахстана с присущим ему либеральным строем, национальным единством, мощными демократическими институтами, социальной справедливостью и экономическим благосостоянием всего населения[1].

Вся история Казахстана органично переплетается с историей народов мира и народами жившими на евразийском континенте, цивилизациями кочевников, истории тюрков и стран центрально азиатского региона. При этом надо отметить что предмет «История Казахстана» состоялся как учебная дисциплина общегосударственного масштаба, заметно повысилась ее значимость в современной казахстанской общеобразовательной системе [2].

На заре нашей независимости можно отметить выступление в декабре 1996 года Первого Президента на торжественном собрании, посвященному пятилетней годовщине независимости Республики Казахстан «Независимость Казахстана: уроки истории и современность», в своей статье Президент озвучил историю от Тюркского каганата, являющего основателем зарождения нашей страны до периода получения независимости и признания нашего государства всем мировым сообществом. «Дыхание истории за плечами нашего поколения - это не поэтическая метафора. Это высокая ответственность перед миллионами наших предков, перед великими правителями и батырами Степи, перед блестящей плеядой уникально одаренных государственных деятелей первой трети нынешнего столетия и прежде всего, перед народом, который после долгих лет вновь обрел свое место среди независимых государств» [2].

В 1997 году Президент Н.А. Назарбаев выступает с презентацией к участниками заседания Ассамблеи народов Казахстана на тему: «Историческая память, национальное согласие и демократические реформы - гражданский выбор народа Казахстана» [3]. Важность этого доклада заключалась в том, что Указом Президента 1997 год был официально объявлен «Годом общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий» [4].

Н.А. Назарбаев в марте 1998 года организовал встречу с творческими и научными кругами страны, где он выступил со специальным докладом по своей оценке и внесения вклада в образование государства исторических персонажей и личностей, которую сыграли в истории казахов представители правящей элиты казахского ханства- ханы и султаны[5].

По нашему мнению, основополагающие сюжеты исторического развития казахского народа изложены в книге Н.А. Назарбаева «В потоке истории», изданной в 1999 году[6]. Данная книга является основным историческим трудом Первого Президента, где наиболее полно отражено его восприятие, значение и роль истории в формировании общественного сознания казахов. В книге рассмотрены оригинальные материалы по истории образования государств не только на территории современного Казахстана, но и всего континента Евразии, современную

интерпретацию истории стран Центральной Азии, озвучены исторические этапы «развития духовности». После опубликования данной книги в стране прошли широкие обсуждения научной общественностью, свидетельствам тому являются материалы из Архива Президента Республики Казахстан. Ярким примером востребованности данной книги является ее перевод на многие языки народов мира - на украинском и кыргызском в 1999 г., на монгольском и туркменском – в 2000 г., румынском и таджикском - в 2001 г., на турецком и иранском - в 2002 г., белорусском и узбекском в 2003 г. а также китайском в 2005 г.[7].

В конце 2012 г. Президент Республики Казахстан озвучил Послание - народу Казахстана - «Стратегия «Казахстан-2050» Новый политический курс состоявшегося государства» [8]. Наше государство досрочно выполнило программу развития до 2030 года, взяв курс на реализацию новой Стратегии «Казахстан-2050», активно приступило к диверсификации экономики, развитию транзитного потенциала, а также реализации инициатив в сфере духовной и культурной модернизации. В этом Послании ясно доведены до страны вопросы содержания исторического сознания казахстанцев и напрямую поставлена задача о необходимости проведения работы по формированию исторического и общественного сознания граждан нашей страны.

Самым актуальным и интересным на тот период времени стало интервью с Н.А. Назарбаевым, которое взяло агентство «Хабар» в августе 2014 г. по посещению Карагандинского региона, а также публикации статьи «Размышления у подножия Улытау» в газете «Казахстанская правда». В этой статье Лидер Нации обратил внимание на вопросы национальной истории, самоидентичности казахов, исторической символике и историческим фактам. При этом место, где проходило это интервью, сохранена в исторической памяти казахов, на что обратил внимание и сам Н.А. Назарбаев, рассказав о некоторых исторических событиях, связанных с этими памятными местами [9].

12 сентября 2015 г. в столице Казахстана Н.А. Назарбаев выступил с докладом на собрании, посвященному 550-летию образования Казахского ханства[10]. Основной упор доклада-презентации было посвящено историческому значению формирования и дальнейшего процветания Казахского ханства, как основополагающей платформы в развитии государственности на территории Казахстана. При этом он отметил значительный прогресс в исследовании национальной истории с периода обретения нашей независимости.

В 2004 году была создана уникальная государственная программа «Мәдени мұра», направленная на восстановление историко-культурных памятников и объектов на территории современного Казахстана. В программе заложены основы по изучению, охране, использованием и пропагандой культурного наследия страны, преемственностью развития и возрождения историко-культурных традиций, предусмотрены меры по созданию целостной системы изучения культурного наследия казахов, в том числе и современной национальной культуры, фольклора, традиций и обычаев, обобщению многовекового опыта национальной литературы и письменности, по реставрации памятников древности а также развитию материально- технической базы культурного наследия. Программа «Мәдени мұра» («Культурное наследие») – предназначена для достижения позитивных и культурных сдвигов в общественном сознании, ее модернизации, и в этом смысле она имеет важное идеологическое, общегосударственное значение. Владение культурным наследием - это основа исторической памяти народа, без которой не

будет восприятие истинного патриотизма. Это особенно важно для понимания обществом и воспитанию молодого поколения казахстанцев.

В 2013 году в стране утверждена программа «Халық тарих толқынында», позволившая нам системно собрать и изучить документы из ведущих мировых архивов, посвященных истории нашей страны. Это очень серьезный по своей содержательности и масштабности программный документ. С реализацией этого проекта выведет наш «Независимый Казахстан» на совершенно качественно новый уровень жизни, он адресован прежде всего молодому поколению казахстанцев. В данном документе озвучены духовные ценности современного Казахстана, а также актуальные проблемы, сталкивающиеся в обществе.

Лидером нации были сформулированы главные ориентиры и ценности нашего времени, которые должны обеспечить сохранение культурного кода нации: языка, духовности, традиций, культуры и истории. На основе вышеизложенного необходимо создать новую мировоззренческую модель, где отразилась уникальная история нашего народа – с горестями и бедами приходившие на нашу страну, а также незабываемыми и ярчайшими периодами возрождения и процветания.

Статья Первого Президента дает исчерпывающие ответы на целый ряд вопросов, которые давно беспокоят всех казахстанцев относительно «духовности» нашего общества и самого понятия «национальной идеи». В своей статье он обращается к молодёжи, говоря о сохранении своего генетического кода и идентичности. Проще говоря, сохранить свою национальную культуру, родной язык и исторические корни.

В последние годы мы являемся свидетелями случаев вторжения в жизнь государства с навязыванием системы ценностей, разрушающей устоявшуюся культурную среду. Политика подкрепленная идеологией становится мощным инструментом и оружием давления, в результате которого гибнут и превращаются в руины ранее экономически развитые государства. Для противостояния негативному внешнему влиянию, каждое государство ищет свои способы «национального иммунитета». В Республике Казахстан разработана собственная стратегия, где ставка делается на осмысление истории страны и традиционных духовных ценностей казахстанского народа.

Благодаря дальновидной политике и опыту Первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева в ноябре 2018 года была опубликована его статья «Семь граней Великой степи», где он грамотно и на системной основе выстроил баланс между социально-экономическим и духовным развитием Казахстана[12].

За годы независимости были сформированы основы новейшей казахстанской исторической науки, изучен и переработан большой объем исторического наследия славных предков. В связи с проведением юбилейной даты «550-летия Казахского ханства» расширился вклад соседних регионов по строительству нашего государства. Все эти достижения были применены в образовательной среде, в культурном аспекте, национальной литературе и искусстве. Работа Президента «Семь граней Великой степи» становится еще одним рубежом в этом большом процессе. Размышляя над историей, Н.А. Назарбаев обращает внимание на собственное прошлое. Оценить роль и значение Великой степи в формировании глобальной истории. Знать историю своих предков - это основа духовности каждого человека. Без этого невозможно хвалиться крупными успехами и достижениями государства[13].

Модернизация общественного сознания является основным фактором модернизации всего образования, в том числе и военного. Становится мощным проводником по единению гражданского общества и армии, является мощным толчком по развитию профессиональных навыков в армейской среде, лидерских качеств, быть патриотом своей родины.

Список литературы

- 1) Лидер и независимость / М.Б. Касымбеков. - Алматы, 2010. - 200 с.
- 2) Мажитов С.Ф. Историческая наука Казахстана: современное состояние и тенденции развития: Монография / С.Ф. Мажитов. - Алматы, 2013. - 328 с.
- 3) Назарбаев Н.А. Историческая память, национальное согласие и демократические реформы - гражданский выбор народа Казахстана. - Алматы: Казахстан. 1997. - 72 с. 77.
- 4) Указ Президента Республики Казахстан от 30 декабря 1996 года № 3299 «Об объявлении 1997 года Годом общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий» // Эстет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. [Электрон. ресурс]. (дата: 29.09.2015).
- 5) Стенограмма встречи [Президента] Республики Казахстан Назарбаева Н.А. с творческой и научной интеллигенцией. - 17 марта 1998 г. // Архив Президента Республики Казахстан Ф. 5-Н, Оп. 1, Д. 8635.-Л. 1-66.
- 6) Назарбаев Н.А. В потоке истории. - Алматы: Атамура, 1999. - 296 с.
- 7) Труды Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева в фондах Музея Первого Президента Республики Казахстан: Каталог / жалпы редакциясын басқарған. А.С. Сағынғали, Б.Г. Мухамеджанов, К.К. Ақтаева. - Астана: Казахстан Республикасы Тунғыш Президентінің Музейі, 2010. - 42 б.
- 8) Послание Президента Республики Казахстан-Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана. Стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства. - 14 декабря 2012 г. //
- 9) Размышления у подножия Улытау // Казахстанская правда. - 26 августа 2014 г., № 165 (27786), С. 1-2.
- 10) Выступление Президента Казахстана Н. Назарбаева на торжественном собрании, посвященном 550-летию Казахского ханства // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. [Электрон.ресурс].(дата обращения: 12.09.2015).
- 11) Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Казахстанская правда. - 2017. - 13 апреля
- 12) Назарбаев Н.А. Семь граней Великой степи // Казахстанская правда. 21 ноября 2018 года. - № 223. - С. 1-2
- 13) Сыдыков Е. Созидательная история Великой степи // Казахстанская правда. - 26 ноября 2018 года. - № 226. - С. 1-2

ӘӨЖ: 4414**ҚР КОНСТИТУЦИЯСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МЕМЛЕКЕТ****Құқықтану мамандығы 1 курс Тохтар Азизат Естиарқызы
Ғылыми жетекшісі: Курманалиева Н.С.
Халықаралық Тараз Инновациялық Институты
Заң факультеті**

Мақалада жалпы Конституциялық құқық — адам, мемлекет пен қоғамның өз тіршілік әрекетін құруына өте қажетті оған лайықты басты ережелерді көрсетеді. Мемлекеттік билікті жүзеге асырумен байланысты пайда болатын қоғамдық қатынастар конституциялық құқықтың пәнін құрайды. Біздің елімізде әркім Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңнамаларын сақтауға, басқа тұлғалардың құқықтары мен еркіндіктерін, ар-ожданы мен абыройын қастерлеуге міндетті екендігін айқын жазылған. Аталған талаптар сақталмаған жағдайда оны бұзушыларға мемлекеттік органдардың алдында (полиция, прокуратура, сот) жауап беруге тура келеді. Конституциялық құқық қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуге бағытталған әдістер мен тәсілдер арқылы реттейді.

В статье показаны общие конституционные права - основные правила, которые очень важны для личности, государства и общества в построении своей жизни. Возникает в связи с выполнением государственной квалификации. В нашей стране написано, что аким обязан соблюдать новые положения Конституции Республики Казахстан, уважать достоинство других людей, свободу и достоинство. В нашей стране четко сказано, что каждый обязан соблюдать Конституцию и законы Республики Казахстан, уважать права и свободы, совесть и достоинство других. В случае несоблюдения этих требований нарушителям придется отвечать перед государственными органами (полиция, прокуратура, суд). Конституционное право регулирует общественные отношения посредством методов и подходов, направленных на правовое регулирование.

The article shows the general constitutional rights - the basic rules that are very important for the individual, the state and society in building their lives. Occurs in connection with the implementation of state qualifications. It is written in our country that the akim is obliged to comply with the new provisions of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, respect the dignity of other people, freedom and dignity. In our country it is clearly stated that everyone is obliged to observe the Constitution and laws of the Republic of Kazakhstan, respect the rights and freedoms, conscience and dignity of others. In case of non-observance of these requirements, violators will have to answer before state bodies (police, prosecutor's office, court). Constitutional law regulates public relations through methods and approaches aimed at legal regulation.

Осыдан 20 жыл бұрын - 1995 жылдың 30 тамызында жас мемлекетіміздің болашаққа нық қадамымен қабылданған Конституция— тәуелсіз, егемен мемлекеттің конституциялық және құқықтық дамуының жаңа дәрежесіне жол ашқан маңызды мемлекеттік құжат болды. Бұл құжат қазақ бұқарасының демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекет құруға жаңа жол ашып, бейбітшілік пен ұлтаралық достастық, татулықты қамтамасыз ететін, халқымыз үшін бейбіт заманды қалыптастыра отырып қабылдады. Конституция мемлекетімізді демократиялық, құқықтық, бейбіт және зайырлы мемлекет ретінде орнықтырумен қатар мемлекеттің басты мақсаттарына сүйене отырып Қазақстан мемлекетінің ең жоғары құндылығы – адам, адам өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп белгіледі. Сонымен қатар Конституция еліміздің тарихи қалыптасуына, әлеуметтік дамуына және де салт-дәстүрінің ерекшеліктеріне байланысты қазақ елінің приоритеттерін қолдай отырып қабылданды. Осы қағидаларды ескере отырып, әлемдегі бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына кіру мақсатында, ұлттың ұлы идеясын ұстанып отырған мемлекетіміздің өмірінде, құқықтық мемлекетті құру жолында саяси реформалар ерекше орын алады. Қазіргі кезде аса дамыған елдерде құқықтық мемлекет принциптерінің іске асуына көз жеткізіп жатырмыз. Бүгінгі бейбіт заманда құқықтық мемлекет — үнемі даму үстіндегі құбылыс болып табылады. Қоғамда болып жатқан әр түрлі процестерге үңіле отырып, жақсы қасиеттерді бойына қабылдап, қоғамның дамуында болып жатқан жағдайларға сай келетін жаңа мазмұндармен толығып жатыр. Құқықтық жүйенің фундаменті, мемлекеттің негізгі құқықтық құжаты. Қазақстан Республикасының Конституциясы барлық қоғам, құқық салаларының заңдық базасы, ал оның нормалары басқа нормалар үшін— жетекші фундаменттік қағида. Егемен Қазақстанның тарихында орын алған 1993 жылғы Конституциямен қоса, бұл 1995 жылғы Конституция да саяси реформалардың жалпыұлттық бағдарламасын іске асырудың, еліміздің құқықтық кеңістігінде терең өзгерістер жасаудың заңды нәтижесі болып табылды.

1995 жылы қабылданған Конституция еліміздің экономикалық, әлеуметтік табыстарға жетуіне, саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуіне, қазақстандық әрбір отбасының әл-ауқатының артуы мен өмір сүруі деңгейінің өсуіне, Қазақстанның демократиялық дамудың жаңа кезеңіне аяқ басуына берік тұғыр жасап берді. Олай болса, Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамызда қабылданған Конституциясы құқықтық мемлекетті қалыптастыру мен қоғамды демократияландыру жолындағы тарихи маңызды белес болды. Әрі мемлекетіміздің жаңа экономикалық бағытта дамуының құқықтық негізін қалаған, жалпы адамзаттық құндылықтарды, негіздерді таныған, шынайы конституционализмнің орнығуын жалғастырған Негізгі Заң болып табылды.

Мемлекет дамуының жаңа дәуірінде әлеуметтік әділ мемлекет орнықтыру бағыты қуатты серпінге ие бола отырып, Конституцияның мемлекеттілік құрылыс саласындағы ережелер мен нормаларының қолданылуының тиімділігін арттыру, адамның және азаматтың әлеуметтік құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беру жөніндегі жұмыстарының қарқынын жеделдетуді талап етеді. Осы тұрғыда, билік органдарының, азаматтық қоғам институттарының және азаматтардың ең басты міндеті қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылықты, ел Конституциясының ережелері мен нормаларын құрметтеу жағдайында жұмыс жасауы өте маңызды. Конституцияда көрініс тапқан, бекітілген құндылықтар мен адам толыққанды игерген нақты құндылықтар сәйкес келгенде ғана әлеуметтік теңдік орнайды. Адамның құқықтары

мен бостандықтар мазмұны заңда көрініс табу арқылы оның практикада қолданылуын анықтайды.

Конституциялық Кеңестің қорытынды шешімдерінде құқықтардың немесе бостандықтардың нақты бір түрінің конституциялық құқық деңгейіне жеткізілуі және Конституцияда оның кепілділігінің жариялануы мемлекеттің осы құқықтар мен бостандықтарды өзі құрайтын жүйелер мен құрылымдар арқылы жүзеге асыруды қамтамасыз етуді міндетіне алғандығын білдіреді, деп бірнеше рет түсіндірілген болатын.

Мемлекет үшін адамға, оның материалдық жағынан әл-ауқаты болуына қамқорлық жасаудан аса маңызды міндет жоқ. Мемлекет адамның лайықты өмір сүру үшін қолынан келген барлық жағдайды жасауға міндетті. Ел Конституциясында әлеуметтік мемлекет құрудың мәні дегеніміз мемлекеттің қажетті экономикалық, әлеуметтік және құқықтық жағдайлар жасай отырып, неке мен отбасы, ана мен әке және бала, азаматтардың денсаулығы және білімі, олардың әлеуметтік қамсыздандырылуы сияқты мәселелердің өкімет тарапынан қорғалуын қамтамасыз ететініне кепілдік беретінімен түсіндіріледі.

Республиканың Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Кез келген экономикалық жетістіктер мен геосаяси жеңістер, әрбір адамның әл-ауқатының артуына әкелмесе, оның үлкен мәні де, құны да болмайды» деген еді. Елбасы әрқашан, тіпті экономикалық дағдарыс күшіне мініп тұрған жылдарда да жүргізіп жатқан саясатының басты бағыттарының бірі қазақстан халқының әл-ауқатын көтеру мәселесі болғаны қазақстан халқына аян.

Конституция адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын бекітіп, еліміздің азаматтарының құқық алдындағы теңдігін қамтамасыз етті, бұлар сөзсіз қазақстандықтардың әл-ауқатын арттыру және тұрмыс сапасын жақсарту үшін қолайлы жағдай жасайды. Неке мен отбасы, ана мен баланы қорғау, сондай-ақ ата-ананың конституциялық міндеттерін орындау конституциялық мәні бар құндылықтар мен мақсаттарға жатады.

Мысалы, қазақ қоғамының ерекшеліктерін білетін Ш.Уәлиханов қазақтардың әдет құқығы туралы бірсыпыра еңбектерді жазды. Қазақ құқығының мәселелерін ол кең шеңберде қарады, яғни тарихи дамуында және өзіне замандас уақыт жағынан. Ол қазақ әдет құқығын, мұсылман құқығын, ресейлік заңдарын терең біліп, оларды салыстырып, жақсы және жаман жақтарын көрсетті. Қазақстанның құқық ғылымы үшін Ш.Уәлихановтың қазақ құқық тарихы туралы, оның әлеуметтік мазмұны мен келешегі туралы айтқан пікірлерінің маңызы зор. Уәлихановтың пікірінше, «қазақ құқығы рулық құрылыс дәуірінде қалыптаса бастады және ұзақ тарихи дамудың нәтижесі болып шықты. Қазақстанның жерінде мекендеген, кейін қазақ халқының құрамына кірген рулар мен тайпалардың әлі монғолдардың шапқыншылығына дейін әдет-ғұрыптары мен «рулық құқықтары» болған. Бұларды Шынғысхан жоя алмады» деген ойшылымыз. Жалпы бізге дейін жүз жылдар бойы, мүмкін, мың жыл өмір сүрген әдеттік құқылық нормалар туралы Ш.Уәлиханов өзінің белгілі «Записка о судебной реформе» атты еңбегінде жан-жақтан талқылап жазған Қарап отырсақ, құқықтық жүйе, мемлекеттегі құқықтың орны туралы көптеген ойлар Батыс елдерде ғана емес, өз елімізде де дамыған. Ал мұндай идеялар тек қана теориялық деңгейде емес, тәжірибелік деңгейге де жеткені қазіргі уақытта көрініс тауып отыр.

Бүгін біз Қазақстан Республикасы тәуелсіздікті ала отырып, құқықтық мемлекет қалыптастыру ниетіне беріктігін көрсетуде деп айталамыз. Осыған орай Ел басшымыз Н.Ә. Назарбаев отанымызда толық демократияға бет алған жолымыздағы

шешуге тиісті бірінші міндетіміз — шынайы құқықтық мемлекет құру қажет деп белгілейді. Оның ойынша: «Бұл мемлекетте мемлекеттік құрылымдар, саяси процестің басқа барлық субъектілері де, барлық азаматтар да заңдарға ғана сәйкес еңбек етіп, өмір сүруге тиісті. Бұл арада халықты заңдарға өз ықтиярымен бағынуды мойындамайтын, олардың сақталуы мемлекеттің мәжбүрлеуін қамтамасыз етілетін мемлекет бола алмайтынын баса көрсеткен жөн. Сондықтан да құқықтық мемлекет қоғам мен халықтың құқықтық санасының жоғарлығымен сипатталады» Зерттеушілер құқықтық мемлекет негізгі принциптеріне, біріншіден, қоғам ішінде адамның өзінің құқықтары мен міндеттерін жатқызады. Құқықтық мемлекеттің қалыптасуы және қоғамдық өмірінің барлық салаларын табанды түрде демократияландыруымен тығыз байланысты. Бұл жолда мынадай нақты талаптар қажет: өркениетті заңдылық принципін сақтау, оларды нығайту және бұзбау, құқықты құрметтеу. Ол үшін қоғамның жалпы мәдениеттілігін, әсіресе құқықтық мәдениеттілігін көтеру қажет.

Осы тұрғыдан алғанда біздің мемлекетімізде атқарылатын жұмыстар жетерлік. Олардың ішінде ең негізгісі — ол 1995 жылы қабылданған Конституция. Ол қабылданғаннан кейін Қазақстан өзінің одан әрі даму жолын түпкілікті таңдап алды. Бүкіл халықтық референдумда қабылданған осы Негізгі Заң, шын мәнінде, қоғамдық келісімге айналды. Сол бойынша өкімет Қазақстанды демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекетке айналдыруды өзіне басты міндет етіп алды, ал азаматтар Конституцияны және еліміздің заңдарын бұлжытпай орындауға жауапкершілікті өз мойындарына қабыл етті. Осындай өзара міндеткерлік қоғам мемлекеттің одан әрі нәтижелі дамуына тиянақты негіз қалыптастырады және біздің болашаққа сеніммен қарауымызға мүмкіндік береді.

Қазақстан заңнамасы үшін көптеген құқықтық салалары тіптен жаңа болғанына көзіміз жетуде. Біздің мемлекетіміз тәуелсіздік алғаннан бері көптеген заң актілерін талдау арқылы негізге көшіп, оны кеңістік заңдармен салыстырғанда өзгеше әлеуметтік-саяси жүйеге негізделуі көрінеді. Құқықтық жолды таңдаған қандайда да бір мемлекет болмасын, оның басты көрсеткіші заңдылықты мойындау, заңды қатаң ұстауды талап етеді. Біздің қоғамымызда құқықтық бағдар халықтың сайланған Парламенттің қабылдаған заңдары арқылы қалыптасады және сол арқылы бар мемлекеттік істер жүзеге асады. Сондықтан Парламент заң шығарушы қызметін жетілдіру керек. Заң шығарушы қызмет парламенттік депутаттың қызметтілігі мен кәсібилігі, біліктілігінен тікелей тәуелді. Парламенттік қызметіне ашықтық пен сабақтастық қажет деген пікірмен келісуге болады. Жалпы, әділ бәсекелестік сайлау принциптері негізінде қалыптастырылған парламенттік қызмет құқықтық мемлекеттің белгісі болып табылады.

Қазақстандағы құқықтық мемлекет құру жолында кейінгі уақытта тәуелсіз мемлекетіміздің барлық салаларын қамтитын көп заңдар, заңнамалық актілер, заңдық күші бар Президентік жарлықтар қабылданғаны туралы айтылған болатын. Еліміздің Конституциясында құқықтық мемлекет құру стратегиясы күн тәртібіне қойылғаны да белгілі.

Пайдаланған әдебиттер:

1. ҚР-ң Конституциясы 1995 ж. 30 тамыз
2. ҚР Қылмыстық процестік кодексі 04.07.2014 ж.
3. ҚР Азаматтық іс жүргізу кодексі 31.10.2015 ж.
4. ҚР Әкімшілік құқықбұзушылықтар туралы кодексі 05.07.2014 ж.

5. Өміржанов Е. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық.- Алматы: Жеті Жарғы, 2015.176б <http://ecat.tigu.kz/>
6. Сапарғалиев, Ғ., Ибраева, А.Мемлекет және құқық теориясы : Оқулық. . - 2-ші бас. - Астана: Фолиант, 2011. - 356 б. - (Кәсіптік білім). - ISBN 978-601-271-034-2.
7. Өміржанов, Е Мемлекет және құқық теориясы : Оқулық. . - Алматы: Жеті жарғы, 2015. - 176 б. - ISBN 978-601-288-100-4 <http://rmebrk.kz>.
8. Матузов, Н.И., Малько, А.В. Мемлекет және құқық теориясы: Оқулық. - Алматы: АйСан-Пресс, 2013. - 583б. -ISBN 978-601-80304-3-7 <http://rmebrk.kz>.
9. Мұсатаев, С. Ш. Қазақстанның саяси ойы: оқу құралы / С. Ш. Мұсатаев. — Алматы : Казахский национальный университет им. аль-Фараби, 2014. — 290 с. — ISBN 978-601-04- 0733-6. — Текст : электронный // Электронно-библиотечная система IPR BOOKS : [сайт]. — URL:<http://www.iprbookshop.ru>
10. Мазарчук, Д. В. История политических и правовых учений: ответы на экзаменационные вопросы / Д. В. Мазарчук. — Минск : ТетраСистемс, Тетралит, 2014. — 128 с. — ISBN 978- 985-7067-91-6. — Текст : электронный // Электронно-библиотечная система IPR BOOKS : [сайт]. — URL: <http://www.iprbookshop.ru>
11. Антология мировой политической мысли: В 5 т. -Т. I: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. Т. II: Зарубежная политическая мысль: XX в. Т. III: Политическая мысль в России: Вторая половина XIX – XX вв. Т.
12. Аль-Фараби. Афоризмы государственного деятеля // Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алматы 2011г.

ӘӨЖ 340.12

**АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ:
ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МІНДЕТТЕМЕЛЕР.**

А.Асқарбекқызы

**Халықаралық Тараз инновациялық институты, Желтоқсан 69 «Б»,
«Заң» факультеті, «Мемлекеттік-құқықтық пәндер» кафедрасының
з.ғ.м.,**

Аға оқытушысы

Жыргалбекқызы Анара

**Халықаралық Тараз инновациялық институты, Желтоқсан 69 «Б»,
«Заң» факультеті, «Мемлекеттік-құқықтық пәндер» кафедрасының
з.ғ.м., оқытушысы**

Түйіндеме: Ұсынылған мақала адам құқықтары мен бостандықтарын дамытудың мынадай проблемаларын қарастырады: бірыңғай терминологияның және терминдерді біріздендірілген түсіндірудің болмауы; адам құқықтарын реттеудің ұлттық ерекшеліктерін жоғалтқанға дейін еуропалық стандарттарды абсолюттандырау; кейбіреулердің құқықтары мен бостандықтарын оларды басқалардың іске асыруының негізгі шарты ретінде шектеу. Бұл құқықтарды қорғаудың бейбітшілікті, даму мен демократияны сақтау үшін де маңызы зор. Сондықтан адам құқықтарын құрметтеу халықаралық құқық пен сыртқы саясаттың ажырамас бөлігіне айналды.

Резюме: Представленная статья рассматривает такие проблемы развития прав и свобод человека как: отсутствие единой терминологии и унифицированных толкований терминов; абсолютизация европейских стандартов до утраты национальных особенностей регулирования прав человека; ограничение прав и свобод одних в качестве основополагающего условия реализации их другими. Так же значение защиты этих прав для сохранения мира, развития и демократии. Поэтому уважение прав человека стало неотъемлемой частью международного права и внешней политики.

Resume: Submitted article about such problems of development of human rights and freedoms as: the lack of a uniform terminology and the same interpretations of the term; and the absolutization of European standards with the loss of national specific regulation of human rights; and restriction of rights and freedoms as a fundamental conditions of exist its for other. Also the importance of protecting these rights for the preservation of peace, development and democracy. Therefore, respect for human rights has become an integral part of international law and foreign policy.

Түйінді сөздер: Адам құқықтарын халықаралық қорғау, адам құқықтары бойынша біріздендірілген терминдерді түсіндіру, адам құқықтарының еуропалық стандарттары, ұлттық бірегейлілік, құқықтар мен бостандықтарды шектеу.

Ключевые слова: Международная защита прав человека, толкование унифицированных терминов по правам человека, европейские стандарты прав человека, национальная самоидентичность, ограничение прав и свобод.

Keywords: Human rights of the international protection of human rights, human rights on unified terms interpretation of the human rights, European standards of human rights, national self-identity, rights and freedoms restriction of the rights and freedoms.

Жиырма бірінші ғасырдағы мәдени айырмашылықтар негізінде тұжырымдамаларды дамытудың өзектілігі мен адам құқықтарына қатысты зерттеулерді жүзеге асыру күшейе түсуде. Қазіргі әлемде адам құқықтарының даму проблемаларына заңгерлер, әлеуметтанушылар, философтар, саясаттанушылар және гуманитарлық ғылымдардың басқа өкілдері көп көңіл бөледі.

Қазақстан Республикасының заңнамасы адам құқықтарын еркін демократиялық қоғам құру үшін қажетті іргелі қағидаттар ретінде таниды, қорғайды және көтермелейді. Адам құқықтары жөніндегі қолданыстағы шарттардың көпшілігін ратификациялау және олардың ұлттық заңнама шеңберінде тікелей қолданылуын қамтамасыз ету мемлекеттің міндеті, сондай-ақ олардың өз міндеттемелерін сақтауы және орындауы жөніндегі қажетті шара болып табылады. 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы (Конституция) және Республиканың бірқатар заңдары адам құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық стандарттарға толық сәйкес келеді, сондай-ақ заң шығарушы биліктің адам құқықтарын сақтауға негізделген елдің демократиялық дамуын қолдауға деген шешімін растайды.

Ұзақ уақыт бойы адамның құқықтары мен бостандықтарын реттеу және қорғау мемлекеттің ерекше бақылауында болды және оның егемендігіне бағынады ([1] Незабитовский В.А. Собрание сочинений. – К., 1884. 109-110 б.). БҰҰ Жарғысының қабылдануымен және оның негізінде адам құқықтары саласындағы көптеген халықаралық келісімшарттардың негізінде адам құқықтары мен бостандықтарын реттеу және қорғау жағдайы түбегейлі өзгерді және мемлекеттік егемендік пен ұлттық заңнаманы мемлекеттің халықаралық міндеттемелерімен үйлестіру проблемасын тудырды.

Жеке қауіпсіздік институтын халықаралық реттеудің тарихи тәжірибесін бағалай отырып, тиісті халықаралық құқықтық институттың дамуы ұлттық құқықтық жүйелерге тән процестерді және құқықтар мен бостандықтарды қорғаудың ішкі механизмінің тиімділік дәрежесін көрсететінін ескеру қажет.

Бастапқыда ұлттық заңнамаға басымдық берілді: Сан-Францискода өткен конференцияда БҰҰ Жарғысын әзірлеу кезінде де бұл ереже мен адам құқықтары мен оның негізгі бостандықтарын тікелей қорғау әр мемлекеттің ішкі ісі болып табылады, сондықтан адам құқықтарын құрметтеуді көтермелеу және дамыту қажеттілігі бар. Бұл ұсыныс БҰҰ Жарғысында қабылданды және жазылды (1-баптың 3-тармағы). Адам құқықтарын қамтамасыз ету мен қорғауда ішкі құқықтың басымдығы көптеген мемлекеттердің ұлттық заңнамасында да бар. Мысалы, ұқсас норма Қазақстан Республикасы Конституциясының 74-бабында 1-тармағында бекітілген: "Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес емес деп танылған заңдар мен халықаралық шарттарға қол қойылмайды не, тиісінше, бекітілмейді және күшіне енгізілмейді". Конституциялық нормада мемлекетшілік кепілдіктерге басымдық беріледі, өйткені әрбір адамның адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі мемлекетаралық органдарға жүгінуге құқығы бар. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Конституциясының 74-бабында 2-тармағында мұндай құқық адамның осындай құқығы болғандықтан емес, мемлекет бұл мәселе бойынша өзінің мемлекеттік еркін білдіргендіктен туындайды: "Конституциялық емес деп танылған, оның ішінде адамның және азаматтың

Конституцияда баянды етілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп танылған заңдар мен өзге де құқықтық актілердің күші жойылады және қолданылуға жатпайды". Демек, егер Қазақстан Республикасы мұндай шарт жасаспаса, онда нақты адамның мемлекетаралық органдарға жүгіну құқығы туындамайды.

Мемлекеттік кепілдіктердің басымдылығы конституциялық құқық тұрғысынан мемлекет құрылған сәттен бастап егемендікке ие болатындығымен анықталады, ол осы мемлекетті өз аумағында және одан тыс жерлерде басқа ерік-жігерден тәуелсіз етеді.

Егемендік мемлекетке сыртқы саясатта және халықаралық қызметте еркіндік береді. Тіпті мемлекеттің пайда болуы басқа мемлекеттердің еркіне де, халықаралық құқыққа да байланысты емес. Мемлекеттің құрылуы құрылтай құжатын – Конституцияның құрылуымен қатар жүреді, ол барлық басқа құқық көздерінің арасында ең жоғары заңды күшке ие және олар үшін құқықтық негіз болып табылады. Бұл туралы Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының 2-бөлігінде: "Конституцияның ең жоғары заңды күші бар және республиканың бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады" делінген. Конституция негізінде Конституциялық Заңдар, заңдар және басқа да нормативтік құқықтық актілер қабылданады. Ал Конституцияның 12-бабының 2-бөлігінде "Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады" делінген. Адам құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық. Олар тікелей әрекет етеді, заң шығарушы, атқарушы және жергілікті өзін-өзі басқару органдары қызметінің мәні мен мазмұнын анықтайды. Қазақстан Республикасы өз аумағының шегінде және оның юрисдикциясындағы барлық адамдарды Адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтейді және қамтамасыз етеді. Конституцияның 14-бабының 2-бөлігі "Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды" деп жариялайды. Мемлекеттік кепілдіктер туралы осындай нормалар Қазақстан Республикасы Конституциясының 25-бабында да бар.

Адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету бойынша мемлекет қызметінің мәнін сипаттай отырып, проф. А.Б. Венгеров "құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз етудегі, жеке адам мен мемлекет арасындағы өзара сыйластық және өзара байланысты қатынастарды ұйымдастырудағы мемлекеттің негізгі стратегиялық міндеті заңдылық режимін құру және құқықтық тәртіпті сақтау болып табылады" ([2] Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. – М.: Юриспруденция, 2000. 505-б.). Мемлекеттік реттеу мен қорғаудың басымдығы мен басымдылығы туралы халықаралық шарттарды егеменді мемлекеттердің өздері ерікті және тең құқықты негізде келісу арқылы жасайтындығын куәландырады. Сонымен қатар, тиісті халықаралық шарттар белгілі бір міндеттерді жүктейді және тиісті кепілдіктерді мемлекеттің органдарына емес (ұйымдық кепілдіктер туралы айтатын болсақ), бірақ тұтастай мемлекетке белгілейді. Мысалы, 1948 жылғы 10 желтоқсандағы адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының кіріспесінде ол "барлық халықтар мен барлық мемлекеттер ұмтылуы керек міндет ретінде" деп жарияланды. 1966 жылғы 16 желтоқсандағы экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы екінші халықаралық

пактінің бабында "осы Пактіге қатысушы әрбір мемлекет жеке тәртіппен және халықаралық көмек пен ынтымақтастық тәртібімен, атап айтқанда экономикалық және техникалық салаларда, қолда бар ресурстардың ең жоғары шегінде, атап айтқанда, заңнамалық шаралар қабылдауды қоса алғанда, осы Пактіде танылатын құқықтардың барлық тиісті тәсілдермен біртіндеп толық жүзеге асырылуын қамтамасыз ету үшін шаралар қабылдауға міндеттенеді. Осы Пактіге қатысушы мемлекеттер осы Пактіде жарияланған құқықтардың жүзеге асырылуына кепілдік беруге міндеттенеді...». Мұндай кепілдіктер мемлекеттерге 1966 жылғы 16 желтоқсандағы Азаматтық және саяси құқықтар туралы екінші халықаралық пактінің ережелерімен жүктеледі, жоғарыда келтірілген мысалдардан көрініп тұрғандай, халықаралық шарттарда әмбебап сипаттағы осындай тәсіл мемлекеттердің аймақтық шарттарында да таралды. Атап айтқанда, Тәуелсіз

Мемлекеттер Достастығының адам құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы Конвенциясының 2 – бабында Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттер "өздерінің юрисдикциясындағы әрбір адамға осы Конвенцияда жазылған құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз етеді" деп белгіленген. Осылайша, біртіндеп, қазіргі әлемде адам құқықтары мен бостандықтарының толықтығы мен кепілділігі мәселесі жаһандық маңызға ие болды. Әлемдік қоғамдастықтың азаматтардың әлеуметтік және құқықтық қорғалуы мәселелерінде бірыңғай ережелер әзірлеуге ұмтылатыны, адам отбасының барлық мүшелеріне тән қадір-қасиетті тануға ықпал ететін бірыңғай стандарттар мен рәсімдерді біріздендіруге, қабылдауға тырысқаны таңқаларлық емес. Алайда, мұндай бірыңғай стандарттар орташа және ымыраға айналған жоқ. Батыс Еуропаның қаржы-экономикалық және саяси ықпалына байланысты оның адам құқықтарының моделі ондаған халықаралық құқықтық актілерге енгізілді. Ресми теңдіктің еуропалық идеялары тек еуропалық ғана емес, сонымен бірге жаһандық болып саналады. Оның негізгі мәні әрбір азаматтың туғаннан бастап тең құқылығы мен бостандығына келіп тіреледі. Декларация жеке адамның бостандығын, сөз бостандығын, сендіру бостандығын, сондай-ақ қысымшылыққа қарсы тұру құқығын және адамның бірқатар табиғи құқықтарын нығайтты және бүкіл әлемде адам құқықтарының қалыптасуына үлкен әсер етті. Француз декларациясын ЮНЕСКО 2003 жылы "Әлем жады" тізіліміне енгізді ([3] Original Declaration of the Rights of Man and of the Citizen (1789-1791). UNESCO Memory of the World Programme).

Адам құқықтары белгілі бір уақытша қалыптасу, мемлекеттің немесе мемлекеттер тобының тарихи дамуы құбылысы екенін атап өткен жөн. Мысалы, ежелгі дәуірде адамның негізгі құқықтарын (бостандық, теңдік, қауіпсіздік және т.б.) кесіп өткен құлдық институты. Басқа мемлекеттер мен аймақтардың құқықтық тәжірибесін елемейтін қазіргі халықаралық құқықтағы мұндай сәйкессіздік бүкіл әлемде үлкен аландаушылық тудырады. Қатаң европоцентризм, тек заманауи еуропалық құндылықтар тұрақты ақиқат, стандарт, мызғымас тұрақты деп жарияланады, ол сынға да, нақты түсіндіруге де жатпайды. Үндістан мен Қытай ғалымдары нақты мысалдармен дәлелдеп отырғандай, Батыс әлемінің көптеген үкіметтік емес ұйымдары (Адам құқықтары жөніндегі ұйымдар мен қозғалыстар) және ұлттықтан жоғары сот органдары (Гаага соты, Халықаралық қылмыстық сот, еуропалық Әділет соты, Еуропалық адам құқықтары соты), сондай-ақ басқа да халықаралық институттар негізінен батыстық либералды және неолибералды құндылықтар мен адам құқықтары туралы идеяларды білдіреді және басқа аймақтар халықтарының тарихи құндылықтары мен мәдениетін елемейді ([4] International

Aspects of the Arab Human Rights Movement. Harvard, 2000. P. 17-32; Kennedy D. The International Human Rights Movement: Part of the Problem? // Harvard Human Rights Journal. 2002. Vol. 15. P. 104-116). Осылайша, халықаралық құқықта егемендік теңдік қағидатынан ауытқу орын алады және адамның өзін халықаралық құқықтың субъектісі ретінде тануға және оны "гуманитарлық араласу" акциялары арқылы қорғауға әрекет жасау арқылы адам құқықтары мен бостандықтарын Ұлттық реттеу және қорғау мәселелері бойынша мемлекеттік егемендікті бұзу мүмкіндігіне алғышарттар жасалады. Айта кету керек, бұл халықтың мәдениеті және оның мәдени құндылықтары, ол дүниетанымдық негізді және ұлттық құқықтық сананы анықтайды (салыстыру үшін: құрметті қарттарды салт – дәстүрлі өлтіру, ол үшін жаңа орынға қысқы көшу ауыр және өлімге әкеледі – бұл кісі өлтіру деп танылады, бірақ өлімге әкелетін ауруы бар адамдар үшін эвтаназияны қазіргі заманғы қолдану – бұл іс жүзінде кісі өлтіру емес, дегенмен көбінесе үнемдеу оның ресми себебі болып табылады, бірақ "эвтаназия" термині қарапайым кісі өлтіруді жоққа шығарады.

Осылайша, сөз тіркестерін түсіндіру олардың бұзылуына дейін құқықтарды қорғауға мүмкіндік береді. Қолданыстағы терминдерді нақты анықтау және біржақты түсіну болмаған жағдайда, біз балалар еңбегін пайдалануға қарсы шын жүректен дауыс береміз, балаларды өз қабілеттеріне сәйкес келмейтін жұмыстарды елестетеміз (біреу қайыр сұрайды, біреу дүкендердегі немесе нарықтағы ересектерге көмектеседі, сондай-ақ көшеде жарнама тарататын балалар жиі кездеседі), ал Еуропалық сот практикасы, біз үшін күтпеген жерден, мұндай қанауды көреді. Балалардың үй міндеттерін, мысалы, ыдыс жууды орындауы. Нәтижесінде, бірыңғай жеңістерге қарағанда көбірек сұрақтар туындайды. Көрсетілген проблемалардан басқа: халықаралық шарттарда бар терминдер үшін барабар терминология мен Бірыңғай түсіндірудің болмауы, сондай-ақ ұлттық бірегейлікті сақтау және еуропалық стандарттардың прокрустово төсегінде бүкіл әлемдік құқықтық мәдениетті теңестіру "құқықтар мен бостандықтар" ұғымдарын шектеу мәселесі бірінші орынға шығады. "Біреуінің құқығы екіншісінің құқығы басталатын жерде аяқталады" – бұл керемет формула іс жүзінде, өкінішке орай, деструктивті толықтырумен толықты: "сонда екіншісінің құқығы шексіз болады". Осылайша, өз пікірін еркін білдіру құқығына және голландиялық педофилдердің көзқарастарын насихаттауға нұқсан келтірмеу үшін балалардың қауіпсіз, сау балалық шаққа (және жалпы балалық шаққа) құқығы және ата-аналардың өз балаларын дәстүрлі мораль мен мораль қағидаттарына сәйкес тәрбиелеу құқығы Норвегияның тәжірибесінен көрініп отырғандай, тіпті практикалық қолдану да кезінде баланың жынысын анықтау құжаттық емес, жынысты өз бетінше таңдау құқығын береді. Бір жынысты ерлі-зайыптылардың құқықтарына нұқсан келтіруден қорқу "ана" және "әке" сөздерінің заңды лексикасынан шығарылуына әкеледі (олардың орнына "ата-ана 1" және "ата-ана 2" туу туралы куәлікке енгізіледі, ал әжелер мен аталардың орнына, тиісінше, "ата-ана А немесе В").

Бір жынысты ерлі – зайыптылар асырап алған балалардың құқықтарын қорғаудағы келесі қадам (мұндай балаларда кемшілік сезімін болдырмас үшін) – қарапайым отбасыларда да "ана" және "әке" сөздерін қолдануға тыйым салу. Әрине, халықаралық шарттарға қол қоя отырып, мемлекет тиісті халықаралық міндеттемелерді де өз мойнына алады, оларды іске асыру басында айтылғандай, ішкі мемлекеттік құралдар мен әдістермен жүзеге асырылады. Жағдай өте қиын, әсіресе "гуманитарлық интервенциялардың" "жеке демократиялық емес үкіметтердің адам құқықтарын қорғаудағы" соңғы актілеріне байланысты. Қорғау грамотасы сияқты

"адам құқықтары мен бостандықтары" деген ардақты сөздер пайда болатын барлық актілерге құлшыныспен қол қоюға болмайды. Шоғырлану мен қайта ойлау уақыты келді. Соңғы оқиғалар Қазақстанды бірқатар маңызды проблемаларды шешу қажеттілігінің алдына қояды. Ең алдымен, адам құқықтарын заңдық реттеумен байланысты проблемалар, өйткені Қазақстанның басқа мемлекеттермен және халықаралық ұйымдармен өзара іс-қимылға қосылуы осы жағдайларда қандай да бір түрде құқықтық реттеуге негізделуге және халықаралық және ұлттық құқықтық құралдармен ресімделуге тиіс. Халықаралық шарттарды ратификациялау кезінде қандай да бір құқықтық институттарды түсіну туралы мәлімдеме жасау керек, мазмұны түсініксіз немесе екіұштылықпен түсіндірілуі мүмкін қандай да бір халықаралық құжаттарға қол қоюдан бас тартудан қорықпау керек. Ұлттық құқықтық дәстүрдің тұжырымдары мен есебін нақтылау ұстанымын дәйекті және нақты ұстану. Тек осындай тәсіл ғана бір мезгілде Қазақстан Республикасының азаматтарын қорғауға және өзінің халықаралық міндеттемелерін бұзбауға мүмкіндік береді. Айта кету керек, істің мүддесі үшін бір Тараптың шешім қабылдау, билікті пайдалану құқығы екінші Тараптың актіге шағымдану, оны қайта қарауды, күшін жоюды талап ету құқығымен теңестірілуі керек. Егер құқықтық нормалар азаматтардың қандай да бір субъективті құқығын белгілесе, бірақ ол тиісті құқықтық қорғаумен қамтамасыз етілмесе, онда мұндай нормалар көбінесе декларативті болып табылады. Азаматтардың жеке құқықтарына кепілдік берудің үйлестірілген жүйесін құру – құқықтық мемлекеттің қалыптасуының қажетті шарты.

Қорытындылай келе, адам құқықтарын мемлекеттік қорғауды дамытудың негізгі бағыттары жаңа нормативтік актілерді қабылдауды, қолданыстағы заңнаманы жақсартуды ғана емес, сонымен бірге осы заңнаманы іске асыруға арналған барлық тетіктерді реформалауды да қамтитынын атап өткен жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысы 1945 ж.
2. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт 1966 ж.
3. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті 1966 ж.
4. 1995 жылғы Адам құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы ТМД конвенциясы.
5. Незабитовский В.А. Собрание сочинений. – К., 1884.
6. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. – М., 2000.

ФИЛОЛОГИЯ**ӘОЖ 796.013.567****ЕРКІН КҮРЕС, ЕРЕКШЕЛПІ, ӘДІСТЕРІ, БАҒЫТТАРЫ****Танаев К. Т.****Халықаралық Тараз Инновациялық институты, «Шығармашылық мамандықтар» факультеті, «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының п.ғ.м.,аға оқытушысы****Абдыхайранов У. А.****Халықаралық Тараз Инновациялық институты, «Шығармашылық мамандықтар» факультеті, «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының аға оқытушысы**

Кілт сөз: қабілеттерін, икемділік, күш, ептілік, техникалық, тактикалық, іс-әрекет, қозғалыс.

Ключевое слово: способности, гибкость, сила, ловкость, технические, тактические, действия, движения.

Keyword: abilities, flexibility, strength, agility, technical, tactical, actions, movements.

Түйін

Балуан үшін ептілік пен икемділік маңызды болып ерекшеленді. Балуандар бұл кемшілікті басқа, жақсы дамытқан әдістерінің қасиеттермен, әсіресе күшпен жеңеді. Дегенмен, жақсы дамыған икемділік күшті, ептілік пен икемділіктің әдістердің техникалық дағдылардың үлкен әсермен көрсетуге мүмкіндік береді.

Резюме

Ловкость и гибкость были важны для борца. Борцы преодолевают этот недостаток другими, хорошо развитыми качествами, особенно силой. Однако хорошо развитая гибкость позволяет проявить силу, ловкость и гибкость под большим влиянием технических навыков.

Summary

Agility and flexibility were important for a wrestler. Wrestlers overcome this disadvantage with other, well-developed qualities, especially strength. However, well-developed flexibility allows you to show strength, agility and flexibility under the great influence of technical skills.

Күш қабілеттерін дамыту әр түрлі спорт түрлерінен жаттығуларын балуандарды даярлаудың түсіруін және дамытуды құралдарының жоғарғы жаттығу түрлері болып табылады. Олардың арасында ең танымалы күрестің әдістері бар спорттық жаттығулар, бұл кілемде жұмыс істеуден ажыратылып қана қоймай, жаттығулардың мүлдем басқа түрінде жетілдіруге мүмкіндік береді. Балуандарды дайындаудағы жиі пайдаланатын қосалқы спорт түрлерінен жүгірулер, жүзу, таудағы жаттығулар жатады, сондықтан залдағы сабақтардың шарттары жаттығуға

ойын немесе жүгіру қосуға мүмкіндік бермейді әсіресе қыс айларында [1]. Бұл жағдайда жалпы дамыту жаттығуларының, эстафеталардың, ойындардың кейбір кешендерін пайдалануға болады. Мысалы, балуандар керілген арқанға дейінгі белгілі бір қашықтықты жүріп өтіп, оған тартылуда жарысты көрсетеді. Икемділік пен күш еркін күресте икемділік пен күш дамытуы. Күрестің ерекшелігіне байланысты жаттығуларда балуандардың жүктеме бүкіл денеге түсіру қажет. Күшті және серпімді буындар, қан тамырлары және лимфа жүйесі болмаса, балуан жеңе алмайды, сондықтан құлау және өзін-өзі сақтандыру техникасы мұқият өңделеді. Тыныс алу жүйесі мен жалпы төзімділік қашықтыққа жүгіру және ашық ойындар арқылы дамиды, жұлақ ойын ережелері бойынша баскетбол әсіресе танымал. Техникалық әрекеттер манекенде толтырылған қуыршақ, содан кейін серіктеспен жұмыс істейді. Жаттығу кезінде әр әдіске дұрыс орындалуы жасалады. Ептілік-күресшілер неғұрлым көп қимыл жасаса, соғұрлым оның бір әдіс әрекеттен екінші әдіс әрекетіне ауысуы оңай, ептілігі соғұрлым жоғары болады. Балуан үшін ептілік пен икемділік маңызды болып ерекшеленді. Балуандар бұл кемшілікті басқа, жақсы дамытқан әдістерінің қасиеттермен, әсіресе күшпен жеңеді.

Дегенмен, жақсы дамыған икемділік күшті, ептілік пен икемділіктің әдістердің техникалық дағдылардың үлкен әсермен көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл балуанның жаттығу кезіндегі орындалған әдістерінің тактикалық мүмкіндіктерін жоғарлатады. Икемділіктің жоғарлығын дамытатын әдістердің жаттығуларды жаттығулардың барлық уақытында қолдануға болады. Сендіру және ынталандыру әдістерімен қатар маңызды рөл атқарады. Жаттықтырушы кішкентай немесе үлкен болғанына қарамастан, кез-келген әдіске жауап беруі керек. Бір балуан қатаң ұсыныс жасай алады немесе сабақтан шеттетілуі мүмкін, ал екіншісіне ескерту жасау жеткілікті. Балуан үшін ептілік маңызды болып ерекшеленді өз күштерін қайта бағалауға бейім басқа балуан теріс, менмендікке, өзіне деген сенімділікке әкелуі мүмкін.

Жаттықтырушы мен балуандар спортқа жат көзқарастарға қарсы шешілмейтін күрес жүргізуге, спорттық кестенің бұзылуына, күнделікті өмірде, үй-жағдайында, мектепте және құбылыстарға төзбеуге шақырылады. Күш снарядтарда штангалар, сондай-ақ жаттығу кезінде дамиды [2]. Гимнастикалық қабырғаға жақын турникетте жаттығулар жасау, бұрылыстар жасау ұсынылады: жамбас арнайы төзімділікті дамытады. Төзімділік үлкен рөл атқарады. Жоғары білікті балуандарды көпжылдық даярлау тұжырымдамасы жаттықтырушы шешетін міндеттер кезеңдері педагогикалық білім, жаттықтырушының дағдылары мен дағдылары балуан үшін түпкі нәтиже жылдар саны базалық дайындық

- Балуандардың жан-жақты дене дайындығына қол жеткізу.

- Күрес негіздерін оқыту.

- Күрестің белгілі бір түріне қызығушылық пен сүйіспеншілікті қалыптастыру және сақтау.

- Балалар мен жасөспірімдердің дене дамуы динамикасының жас ерекшеліктерін білу және балуандарды жан-жақты дене шынықтыру әдістемесін меңгеру.

- Спорттық қарсыласу негіздеріне оқыту әдістемесін меңгеру(операциялардың базалық жиынтығы)

- Күрестің белгілі бір түрінің мектебін игеру 2-5 балуандардың таңдалған күрес түріне қызығушылығы. Тереңдетіп жетілдіру

- Корона шабуылдарының жеке арсеналын анықтау және бекіту.

- Комбинациялық күреске дәм беру.
- Әртүрлі қарсыластармен күресу тактикасының тұрақты дағдыларын қалыптастыру.
- Спорт министрлігінің баспасөз қызметінде уәждемені қалыптастыру.
- Спорттық күрестің қозғалыс құрамын іске асыру тетіктерін білу іс-қимыл, комбинация, байламдары үйрену.
- Елдің болашағы бар балуандарының қатарына кіру 2-5 жеке мүмкіндіктерді іске асыру спорттық қызметті аяқтауға әкелетін үрдістерді білу
- Жарыстарға қатысу тактикасының дағдыларын қалыптастыру.
- Ең жоғары дайындық жағдайында жылдың басты жарыстарына (төрт жылдық) келу.
- Жоғары нәтижелерге қол жеткізуге уәждемені қалыптастыру. Спорттық қызметті ауыртпалықсыз аяқтауға дайындық
- Балуандарды даралау теориясын терең түсіну.
- Дайындық жағдайының өзгеру заңдылықтарын және оны түзету жолдарын білу.
- Мотивацияның ерекшеліктерін білу және оларды жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін қолдана білу.

Өмірге философиялық көзқарас, еркін күрес қабілеті студенттердің басқа іс-шаралармен байланысты қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін білу, ірі халықаралық жарыстарда жетістікке жету. Әдетте, спорттық іс-әрекеттің әртүрлі түрлерінде жаттығулардың өзіндік бағыты, үрдістері мен құралдары бар [3]. Егер біз күрес пен коньки тебу, ауыр атлетика және шахматтағы жаттығу процесінің жалпы мазмұнын алыпсатарлықпен салыстыратын болсақ, онда олардың бір-бірімен араласпайтыны бірден айқын болады. Мұндай ұқсастық, егер ол өзекті болса, әртүрлі стильдегі балуандардың жаттығуларында кездеседі: "еркін күресшілер", "дзюдошылар", "самбистер", бірақ бұл күрес пен мәнерлеп сырғанау арасындағы сияқты байқалмайды. Сонымен қатар, ғылыми-әдістемелік спорт әдебиетінің авторлары барлық спорт түрлеріндегі жаттығу процесі екі негізгі бөліктен тұрады: жалпы функционалды дайындық және мамандандырылған техникалық және тактикалық дайындық. Осы ортақ пікірге сүйене отырып, біз одан әрі жасаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер

1.Күресші-студенттердің физиологиялық көрсеткіштерінің динамикалық өзгерісі мен оқытудың кредиттік жүйесі жағдайында дене шынықтыру сабақтарын өткізу ерекшеліктері : Магистрлік диссертация. / Алматы, 2013. - 80 б.<http://rmebrk.kz/search/resources> Сыдықжанов, Б.Қ.

2.Қазақ ұлттық ойындары [Электрондық ресурс]: Ғылыми / - 184 МБ.- Алматы: "Балауса" баспасы, 2013.- 96 б.<https://www.iprbookshop.ru/69126.html> Төтенәй Б.

3.Восточное боевое единоборство – спортивная дисциплина Кобудо. Примерные программы спортивной подготовки для детско-юношеских спортивных школ (книга). 2013, Валентик В.Г., Ким Т.К., Кузьменко Г.А., Кузнецов А.Н., Кузнецова О.А., Прометей, <https://www.iprbookshop.ru/18560.html>

УДК: 37.037

АДАМНЫҢ ЖАС ДАМУЫНЫҢ ӘРТҮРЛІ КЕЗЕҢДЕРІНДЕГІ НЕГІЗГІ СИПАТТАМАЛАРЫ

Джекенов П.С.

Халықаралық Тараз Инновациялық институты «Шығармашылық мамандықтар» факультеті, «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының құрметті спорт қайраткері, доценті.

Касымова А.Д.

Халықаралық Тараз Инновациялық институты «Шығармашылық мамандықтар» факультеті, «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының п.ғ.м., аға оқытушысы

Кілт сөздері : Танымдық процестер, психикалық процестері, дағдыларын, игеру, тәжірибе, эмоция, тұлға.

Ключевые слова: Познавательные процессы, психические процессы, овладение навыками, опытом, эмоциями, личностью.

Keyword: Cognitive processes, mental processes, skills, acquisition, experience, emotions, personality.

Түін

Бұл мақалада адамның жас дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі негізгі сипаттамалары, танымдық процестердің ерекшеліктері зерттелген.

Резюме

В данной статье изучены основные характеристики человека на разных этапах его возрастного развития, особенности познавательных процессов.

Resume

This article examines the main characteristics of a person at different stages of his age development, the features of cognitive processes.

Мектепке дейінгі жаста барлық танымдық психикалық процестердің одан әрі қарқынды дамуы жүреді.

Танымдық процестер - адамның объективті шындықты бейнелеуінің субъективті формалары. Адамға әлем туралы және өзі туралы білім беретін осы формалардың негізгі түрлері-сезім, қабылдау, есте сақтау, қиял, ойлаудың психикалық процестері;

Осы жас кезеңінің алғашқы кезеңдерінде адамның сенсорлық тәжірибе жинауымен байланысты психикалық процестердің дамуы басым болады.

Сезімдер-бұл айқын объективті сипатқа ие және салыстырмалы түрде үлкен тұрақтылықпен сипатталатын эмоционалды тәжірибенің ерекше түрі(мысалы, Отанға деген сүйіспеншілік сезімі);

Психикалық танымдық процестердің бұл санатына сезім мен қабылдау жатады. Содан кейін жоғары психикалық процестердің дамуындағы өзгерістер байқалады: еркін есте сақтау, сөйлеу, ойлау және т.б. осы жастағы барлық психикалық танымдық процестердің дамуының негізгі факторы ойын болып табылады [1].

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың танымдық саласын дамытудың басты ерекшелігі - психикалық танымдық процестердің жоғары деңгейге ауысуы. Бұл, ең алдымен, көптеген психикалық процестердің ерікті сипатына көшуде көрінеді. Орта жастағы баланың эмоционалды дамуы оның өмір салтының өзгеруімен және әлеуметтік шеңберінің кеңеюімен тікелей байланысты: ол мектепте оқи бастайды.

Эмоциялар-адамның ішкі және сыртқы ынталандырулардың әсеріне субъективті реакциясы (мысалы, қуаныш немесе қорқыныш), олардың тікелей тәжірибе түрінде маңыздылығын көрсетеді.

Құрдастар тобымен әлеуметтік қарым-қатынас жасау дағдыларын игеру және достар табу қабілеті осы жас кезеңіндегі дамудың маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Құрдастарымен қарым-қатынастың дамуы эмоционалды орталықсыздандыру қабілетінің пайда болуымен сипатталатын эмоционалды дамудың жаңа (тұлғааралық) кезеңін білдіреді. Орта жастағы баланың маңызды сатып алуының бірі-баланың мінез-құлқын моральдық ойлармен, парыздармен, альтруистік көзқарастармен ынталандыру қабілеті.

Мотивтер-адамның белсенділігін тудыратын мотивтер. Мотивтерге қажеттіліктер мен инстинкттер, жетектер мен эмоциялар, көзқарастар мен идеалдар жатады [2].

Мінез-құлқ-адамның психикалық әлеміндегі әсерін көрсету мен бағалауға байланысты қарапайым және күрделі іс-әрекеттер, әрекеттер мен әрекеттер түріндегі жауап беру жүйесі, оның қайнар көзі оның айналасындағы шындық және өзі болып табылады.

Мектепке түсуге байланысты баланың жетекші іс-әрекеті оқу іс-әрекетіне айналатындықтан, жасөспірімдердегі психикалық танымдық процестер құрылымындағы ең маңызды өзгерістер зияткерлік салада байқалады. Логикалық ойлау дағдылары қалыптасады, содан кейін теориялық ойлау, логикалық жад дамиды. Шығармашылық қабілеттер белсенді дамып, ойлау стилінде көрінетін жеке іс-әрекет стилі қалыптасады.

Эмоционалды сфераның дамуы тез жүреді, жасөспірім үшін (11 жастан 14 жасқа дейін) көңіл-күй мен тәжірибенің күрт өзгеруі, қозғыштықтың жоғарылауы, импульсивтілік, полярлық сезімдердің ауқымы өте үлкен. Жас кезінде мазмұны бойынша оқушының өмірлік жоспарына, болашақтағы ниетіне, дүниетанымына және өзін-өзі анықтауына байланысты мотивтер бірінші орынға қойылады. Құрылымында мотивациялық сала мотивтердің қатарлылығымен емес, олардың иерархиялық құрылымымен, жетекші әлеуметтік маңызы бар және жеке тұлға үшін құнды мотивтерге негізделген әртүрлі мотивациялық тенденцияларға бағынудың белгілі бір жүйесінің болуымен сипаттала бастайды. Құрдастарымен қарым-қатынас жасауға деген ұмтылыс жасөспірім мен жасөспірімге тән, сондықтан ол жасөспірімдердің топтасу реакциясы деп аталды. Жыныстық жетілуге байланысты қарама-қарсы жынысқа деген қызығушылық пайда болады, ол ұлдар мен қыздар арасында сапалы әр түрлі сипатқа ие. Жасөспірім кезіндегі әлемді, оның мүмкіндіктерін, өзін-өзі тануға деген ұмтылыс хобби немесе хобби реакциясы деп аталады.

Ерте ересек кезеңдегі танымдық психикалық процестердің дамуы біркелкі емес гетерохромды. Жоғары психикалық процестердің немесе интеллектуалды сипаттамалардың дамуы ересек адамның бүкіл кезеңінде жалғасады. Сонымен қатар, 25 жылдың басында психофизиологиялық функциялардың дамуын тоқтатқан кезде

зияткерлік даму тоқтамайды, бірақ көптеген жылдарға созылады. Ерте ересек кезеңінде адам эмоциялардың жаңа кешенін бастан кешіреді: ата-ана қарым-қатынасының эмоциялары, олар: баламен қарым-қатынастың қуанышы, сүйіспеншілік пен өзара сенім сезімі, баланың қажеттіліктеріне сезімталдық, балаға деген қызығушылық сезімі және оған таңдану [3].

Қажеттілік-ағзаның, жеке тұлғаның, субъектінің, адамдардың қоғамдастығының өмірлік белсенділігін сақтау үшін қажет нәрсенің қажеттілігі немесе болмауы; ішкі белсенділікті ынталандыру.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1.Костихина Н.М.Акмеология физической культуры и спорта. – М., 2005.
- 2.Основы общей и прикладной акмеологии / Под ред. А.А.Деркача. – М., 1995.
3. Проблемы общей акмеологии . – СПб.: СПб ун-т, 2000. – 154 с.
- 4.Теоретические и прикладные проблемы акмеологии / под ред. Ю.А.Шаранова. – СПб.: СПб и ПиА, 10010- 205 с.

ӘОЖ 796.323.2

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАСҚАРУ ӘДІСТЕРІ

Джекенов П.С.

**Халықаралық Тараз Инновациялық институты «Шығармашылық мамандықтар» факультеті, «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының –
құрметті спорт қайраткері, доценті**

Джекенов Е.С.

**Халықаралық Тараз Инновациялық институты «Шығармашылық мамандықтар» факультеті, «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының
аға оқытушысы**

Кілт сөздері : Әдіс, Ұйымдастырушылық, Әлеуметтік-психологиялық, Экономикалық әсер ету әдістері

Ключевые слова: Методы организационного, социально-психологического, экономического воздействия

Keyword: Methods, methods of organizational, socio-psychological, and economic impact

Түін

Бұл мақалада дене шынықтырудағы экономикалық басқару әдістері мен оларды пайдалану ерекшеліктері зерттелген.

Резюме

В данной статье изучены методы экономического управления в физической культуре и особенности их использования.

Resume

This article examines the methods of economic management in physical culture and the features of their use.

Әдіс-мақсатқа жету немесе мәселені шешу үшін қандай-да бір қызмет саласындағы әдістер мен әрекеттердің әдісі немесе жиынтығы

Басқарудағы әдістер сұраққа жауап береді:

"Мақсатқа жетуді қалай қамтамасыз етуге болады?"»

Ұйымдастырушылық, әкімшілік және құқықтық әдістер-тікелей әсер ету әдістері, өйткені оларды қолдану нәтижесін болжау оңай

Әлеуметтік-психологиялық және экономикалық әдістер-жанама әсер ету әдістері, өйткені уақыт пен мөлшердің нәтижесін анықтау қиын

Дене шынықтыру және спорт саласында қолдануға болатын экономикалық басқару әдістерінің ішінде мыналарды бөліп көрсету қажет:

1. Экономикалық әсер ету әдістері.
2. Орталықтандырылған жоспарлау әдісі.
3. Несиелеу әдісі.
4. Шаруашылық есептеу әдісі.

Экономикалық әсер ету әдістері объективті экономикалық мүдделерді іске асыруға бағытталған. Мұндағы материалдық әсер 3 формада болады:

- қоғамдық;
- ұжымдық;
- жеке.

Қоғамдық формаға ең алдымен моральдық ынталандыру жатады. Ұжымдық және жеке мүдделерге экономикалық әсер ету әдістері оң бағытта (материалдық ынталандыру) және теріс (материалдық Санкциялар) болуы мүмкін [1].

Материалдық ынталандыруға мыналар жатады: сыйлықақы, жалақы және т.б. материалдық санкцияларға: айыппұлдар, сыйлықақылардан айыру, қаржыландыруды тоқтату және т. б. экономикалық ықпал ету әдістері біздің саладағы келісімшарттық жұмыс жүйесіне көшу кезінде кеңінен қолданылады.

Орталықтандырылған жоспарлау әдісі:

- еліміздің өңірлері бойынша спорт және дене шынықтыру түрлерін дамытудың бағыттары мен мақсаттарын айқындау;

- Еңбек және қаржы ресурстарын дұрыс бөлу;
- ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін енгізу;
- жоспарлы тапсырмалардың орындалуы мен өткізілуін бақылау.

Бұл әдістің өзіне тән ерекшелігі - директивалық, яғни белгіленген көрсеткіштер мен нормативтерді (Мемлекеттік тапсырыс) орындау міндеттілігі. Сондықтан бұл әдіс кейде әкімшілік әдіспен шатастырылады [2].

Несие-қаражат қалыптастырудың ең ірі көзі. Несиелеуді басқарудың экономикалық әдісі ретінде қолдану қарыз қаражатындағы шарттарды орталықтандырылған түрде белгілеуді қамтиды. Айта кету керек, дене шынықтыру және спорт саласындағы басқарудың бұл экономикалық әдісі өте сирек қолданылады (20% дейін). Кредитті өзіндік балансы (банктегі шоты) бар және белгіленген тәртіппен меншікті айналым қаражаты берілген шаруашылық есептегі және жалға берілетін ұйымдар пайдалана алады.

Несиелеу әдісі дене шынықтыру қозғалысында аз қолданылады, бірақ бұл прогрессивті экономикалық әдіс. Оның негізгі принциптері:

1. Қайтару (егер қаражат қайтарылмаса, онда бұл қаржыландыру).

2. Қайтару жеделдігі (яғни мерзімінде қайтару).

3. Мақсаттылық (спорт ғимараттарын салу, спорт жабдықтарын сатып алу).

4. Материалдық қамтамасыз ету (кредит спорт ғимаратының кепілімен және өніммен қамтамасыз етіледі).

5. Қайталау (жаңа несиелер бұрын берілгендерді өтеген және оларды пайдаланғаны үшін пайыз төлеген жағдайда беріледі).

Экономикалық есептеу (ең тиімді) - бұл жоспарды орындау жағдайында спорттық ұйымдардың белгілі бір экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз ететін экономикалық басқару әдісі. Ол міндетті өзін-өзі қамтамасыз етуді, рентабельділікті, қызмет нәтижелерінің материалдық ынталандырумен байланысын анықтайды. Негізгі бес қағидатсыз экономикалық есептеудің болуы мүмкін емес:

1. Жоспарлық.

2. Мүліктік жауапкершілік (материалдық).

3. Шаруашылық дербестігі.

4. Қызметкерлерді материалдық ынталандыру.

5. Өзін-өзі ақтауға және өзін-өзі қаржыландыруға.

Өзін-өзі есептеу толық және ішінара (ішкі). Толық экономикалық есеп сыртқы және ішкі ұйымдармен шарттар мен кез-келген міндеттемелерді орындай алатын және банкте өзінің қаржылық шоты бар ұйым ғана қамтамасыз ете алады.

Шаруашылық есепте үш моделі бар. Алғашқы екі модель өз атауын жалақының екі формасынан алды.

Бірінші модель. Жалақы қоры шаруашылық есептегі кіріске қосылады және осылайша оған кепілдік беріледі, ал материалдық ынталандыру қоры қалдық пайдадан құралады.

Екінші модель. Жалақыға материалдық шығындар шегерілгеннен кейін, бюджетпен және жоғары тұрған ұйымдармен есеп айырысқаннан кейін, несиелер бойынша пайыздар төленгеннен кейін, әлеуметтік даму қорлары құрылғаннан кейін түсім қалады.

Үшінші модель. Бұл жалдау. Бұл өзін-өзі есептеудің ең перспективалы моделі. Жалдау Тәуелсіздіктің жоғары деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Мұнда жалақы түпкілікті нәтижеден, сондай-ақ барлық төлемдерді төлегеннен кейін төленеді. Бұл өзін-өзі есептеу моделі жалдаудың үш түрін қамтиды:

- мүлікті жалға алу (ұйымдар, спорт ғимараттары);

- шаруашылықшілік жалға алу (жалға алу);

- отбасылық немесе жеке жалдау.

Осы үш түрдің барлығы дене шынықтыру және спорт саласында қолданыла алады. Экономикадағы басқарудың жаңа формасына (жалға алу) көшпес бұрын, жоғары тұрған органның келісімін алу қажет [3].

Жалға берушінің жалға алушымен қарым-қатынасы жалға беру шартымен реттеледі. Онда жылдар бойынша абсолюттік сомада жалдау ақысының мөлшері, амортизациялық аударымдар, жөндеу қорының қаражаты, сондай-ақ жалға берушінің орталықтандырылған қорлары мен резервтеріне, яғни жоғары тұрған ұйымдарға аударымдар белгіленеді. Жалға алуға сәтті өтудің мысалы – Мәскеудегі "Спартак" орталық оқу-спорт комбинаты.

Бірінші және екінші нысандары барлық шаруашылық есеп қорлар, экономикалық ынталандыру қатаң нормаланады.

Өзін-өзі есептеудің үшінші моделін пайдаланған кезде өндірісті дамыту және әлеуметтік даму қорларының мөлшерін дербес анықтау құқығы беріледі.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Круглова Т.Э. Спортивный менеджмент: учебно-методическое пособие / Т.Э. Круглова: СПб ГУФК им. П.Ф. Лесгафта. - СПб.: (б.и.), 2006.
2. Переверзин И.И. Менеджмент спортивной организации / И.И. Переверзин. - М.: «СпортАкадем Пресс», 2002. - 244 с.
3. Починкин А.В. Менеджмент в сфере физической культуры и спорта / А.В. Починкин. - М.: Советский спорт, 2010. - 264 с.
4. Веснин В.Г. Менеджмент: учебник. - 4-е изд., перераб. и доп. /В. Г. Веснин. - М.: Проспект, 2012. - 616 с.
5. Виханский О.С. Менеджмент / О.С. Виханский, А.И. Наумов. - М.: Гардарики, 2002. - 528 с.

ӘОЖ 796.323.2

ӘЛЕМДЕГІ БАСКЕТБОЛДЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ.**Мусабеков С.Ә****Халықаралық Тараз Инновациялық институты «Шығармашылық мамандықтар» факультеті, «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының – оқытушысы****Мейрбеков Т.Қ.****Халықаралық Тараз Инновациялық институты «Шығармашылық мамандықтар» факультеті, «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының оқытушысы****Түін**

Бұл мақалада әлемдегі баскетболдың даму тенденциясы мен сандық және сапалық тұрғыдан дамытуға болжам жасауы зерттелген.

Резюме

В данной статье изучены тенденции и прогноз развития баскетбола в мире как с количественной, так и с качественной точки зрения.

Resume

This article examines the trends and forecast of the development of basketball in the world both from a quantitative and qualitative point of view.

Кілт сөздері : шабуыл, қорғаныс, тактика, техника**Ключевые слова:** атака, защита, тактика, техника**Keyword:** attack, defense, tactics, technique

Соңғы жылдардағы халықаралық жарыстарда жүргізілген бақылаулар сараптамасы осы спорт түрін сандық және сапалық тұрғыдан дамытуға болжам жасаудың сенімділігін жеткілікті деңгейде білуге мүмкіндік береді[1].

Олимпиада ойындарында, әлем және Еуропа чемпионаттарында жоғарғы орындарды талассыз иеленетін жоғары білікті мамандардың үнемі санын көбейту, бұл командалардың шабуыл және қорғаныс әрекеттерінің тұрақтылығын, белсенділігін, ықпалдылығын, тәсілдік-тактикалық көрсеткіштерді теңестіру, олардың арасындағы бәсекелестікті күрт өсіру;

-жарыс әрекетінің дене және психикалық қысымын біршама көтеру;

-шабуыл ойындарында да, сондай-ақ қорғаныста да белсенді шабуыл сипатымен байланысты нағыз жауапты ойындарда елеулі кемшіліктер көрсетпейтін, әлемнің ең күшті командалары ойыншыларының тәсілдік-тактикалық шеберлігін, шабуыл мен қорғаныстың үйлесімділігін, атлетизмге, ойша елестетуге, дәлдік пен тұрақтылыққа бағытталуын тоқтаусыз дамыту;

-шабуылдағы дара шеберліктің шапшаң өсуі, ол амалдар мен финттерді орындаудағы жеңілдік, бірізділік, мәжбүрліксіз орындауда, қимылдың шапшаңдығы мен жылдамдығының өсуінде, өзгеріс ауқымын кеңейту мен қимыл ойын дағдыларын басқаруда, тығыз қорғаныс арқылы, тез доп беруде, алдап өтуде, дриблингте, өте алыс нүктеден торға доп салуда және топ жарып күшті доп берудегі тиімді әдістердің сан алуандығынан көрінеді;

-қорғаныстағы ойынның әсерлілігі мен сапасын арттыру ең алдымен қарсыласының диспетчері, мергенімен арақашықтығын қысқартуға ерекше тығыз бақылаумен (бірақ артық, фолсыз) алаңның өзіне тиесілі бөлігі бойынша тығыз, жеке қорғанысты белсенді пайдаланумен добы бар қауіпті орталық ойыншысына және қалқанға өтуге қарсы кезеңдегі зейінді шоғырландырумен байланысты;

- қорғанушы команданың қорғанысты жүзеге асыруға доп үшін немесе алаңның әрбір бөлігіндегі орын үшін қарқынды күрес жүргізуге, ойын бастамасын өз қолына алуға, допты қарсыласына еркін бақылау мен алуға мүмкіндік бермеуге, допты ойнату мен бақылауға, алдын-ала қарастырылған айла-шарғыны іске асыруға тырысуы;

- қорғаушының шабуылшымен жылдамдық-күш әдістерін одан ары жетілдіруі, қауіпсіздену амалдарын байыту, ойыншылардың алаң түкпірінде және өз қалқанының түбінде шабуылшыларды қатаң бақылауды әмбебап білуі, жеке және аймақтық жүйе принциптерін үйлестіруі;

- дайындық операцияларын аяқтау жоғарғы жылдамдық пен жоғарғы шапшаңдықта шабуылшылардың өзара әрекетін тиімді пайдалану негізінде барлық бес баскетболшының айлакерлігі мен қозғалғыштығын арттыру;

- ойластырылған айла-шарғылық ойынды ойын алаңы ендігімен және барлық команданың басым қайта шабуылына үнемі ұмтылуымен (әсіресе қарсыласының нәтижелі топ жаруына жауап ретінде) үйлестіре білуі;

- алдын-ала білетін айла-шарғының өте қатаң түрлері мен схемасын бағындыру, ойыншының жан-жақты тактикалық ойлауына, оның туындаған ойын жағдайын алдын ала болжамдау және оны жедел әрі тиімді шешуге тез амал табуға негізделген жылдам айлалы ойынға өту;

- орталық және шеткі шабуылшылардың ойын аяласының ауқымын дұрыс кеңейту, бұл әрбір баскетболшыға өзінің шеберлігін, шығармашылық бастамашылдығын және барынша әмбебаптығын көрсетуге мүмкіндік береді, команда ойындарының тактикалық иілгіштігін ұлғайтуға көмектеседі, оның

ойыншыларының өзара ауысуын қамтамасыз етеді, көп күндік қысымдық турнирлер мен бір матч барысында ұжымды басқарудың тиімділігін арттыру;

- жоғарғы топтағы ойыншылардың жеке қабілеттері мен атлеттік сапаларын, олардың тұрақтылығы мен сенімділігін команда мүддесі үшін жан-жақты, тиімді пайдалану;

- жақсы атлетикалық дайындыққа негізделген ойыншылардың жылдамдық-күш төзімділігін қызметтік мүмкіндік деңгейін түбегейлі арттыру, ол командалардың ұзақ, психологиялық қысым түсіретін жарыстарда табанды және сенімді ойын көрсетуін қамтамасыз етеді;

- экстремальды жарыс жағдайларында жауапты шешім қабылдауға өзіндік қабілеті бар жағдайлық лидерді, қорғаныс пен шабуыл лидеріне команда лидерінің қызметтерін тиімді әрі тұрақты орындауға денелік, тәсілдік-тактикалық және психологиялық дайындалған жас, ұзын бойлы ойыншыларды команда құрамына ендіру;

- күшті команда ойыншыларының сондай-ақ артқы сызық ойыншыларының орташа ұзындығын біршама арттыру, бойдың 202-203 см деңгейінде және орташа жасының 24-25 жас аралығында орташа тұрақтауы, бойы 200-202 см шеткі шабуылшы қорғаушының бойы 204-207 см екінші орталық-шеткі қозғалғыш шабуылшының қалқан астында және алаң түкпірінде, қалқанға арқасымен немесе бетімен қарап тұрып, жақсы секіргіштігімен торға шабуыл жасауға батыл өту шапшаңдығы және әмбебаптығымен, үйлесімді дене дамуы мен дене бітімі жүрістен қарсыластың доп тастауына әсері қарсылық білдіріп шешімді және нәтижелі күресе білуімен ерекшеленетін қуатты шеткі шабуылшының шапшаң әмбебап атлетикалық жылдам әрі айлалы ойындарын көбейту[2].

Қорғаныс пен шабуылдағы үмітті сәттер де назар аудартады.

-үлкен жылдамдықта және тығыз бақылау жағдайында доп беруді, айналып өтуді, дриблингті ойша меңгеру;

-алыс және өте алыс қашықтықтан секіріп, дәл доп салу;

-қысқарған қашықтыққа тең қорғаныс әрекеттері;

-түрлі өрнекті қимылдармен шабуыл әдістерінің бағытын, мазмұнын және сипатын шебер жасыру;

-қарсыласының дербес қателіктері есебінен қалқаннан торға айлалы шабуылмен өтіп, үш және төрт ұпайлық жағдай тудыруды тиімді пайдалану;

-қорғаныстағы ұзын бойлы ойыншының дер кезінде және шапшаң секіруі-торға түсетіндей етіп, секірген допты торға қарай тастау;

-допты кезеңдеп көз бақылауынан жоғалтумен прессингте (бетпе-бет) допсыз қарсыласын қатаң бақылау (бұл сәтте добы бар шабуылшыны әріптестері тығыз бақылауға алуы тиіс);

-допты аз сермеу құлашымен бүкіл алаң арқылы бір қолмен күшті әрі тез беру көмегімен шапшаң доп асаруды орындау;

-ойынның қимыл дағдыларының ырғағы мен екпінін мәжбүрлемей, еркін басқару;

-мергенге қарсы күрестің сәтті амалдары – алға созылған аяқ жағынан дриблинг аяқталған соң оған тез жақындап, оған қалқанға немесе доп тастауға «қадамдауға» жол бермей, допқа белсенді әсер ету;

-қалқанға бетімен тұрып орындалатын шабуыл және ойнатқыш әдістерді арттырумен орталық ойыншының ойын әрекетінің қорын кеңейті [3].

Пайдаланған әдебиеттер

1. Ляликова Н. Н. Баскетбол: игра и обучение : учеб. пособие [для студентов всех спец. техн. вузов, преподавателей и тренеров по баскетболу] /Н.Н. Ляликова; М-во высш. образования и науки Рос. Федерации, Ом. гос. техн. ун-т. - Омск : Изд-во ОмГТУ, 2004. - 107 с.;
2. Фрейзер У. Баскетбол /Уолт "Клайд" Фрейзер, Алекс Сэчер; [пер. с англ. Р.А. Цфасмана]. - Москва : АСТ Астрель, 2006. - XIV, 383 с.;
3. Шустиков Г. С. Особенности тренировочного процесса в школьном баскетболе: учебное пособие /Г. С. Шустиков. - Москва :Наталис, 2011. - 44, [3]с.
- 4.Есқалиев М.З. Дене шынықтыру сабақтарында 10-11 жастағы оқушыларды баскетбол ойыны техникасына үйретуді оңтайландыру. Алматы, - 2010

ӘОЖ 37.035.6**ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКАНЫҢ ЖАТТЫҒУЛАРЫНЫҢ ЖАЛПЫ
ЖӘНЕ ЖЕКЕ ҚАУІПСІЗДІК ШАРАЛАРЫ****Уразова Г.М.**

Халықаралық Тараз Инновациялық институты «Шығармашылық мамандықтар» факультеті «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының п.ғ.м., аға оқытушысы

Бекбергенова М.Н.

Халықаралық Тараз Инновациялық институты «Шығармашылық мамандықтар» факультеті «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының п.ғ.м., аға оқытушысы

Түін

Бұл мақалада жеңіл атлетиканың жаттығуларының жалпы және жеке қауіпсіздік шаралары зерттелген.

Резюме

В данной статье изучены общие и индивидуальные меры безопасности при занятиях легкой атлетикой.

Resume

This article examines general and individual safety measures in athletics.

Кілт сөздері: жеңіл атлетика, лақтыру, жаттығу, ұйымдастыру, қауіпсіздік

Ключевые слова: легкая атлетика, метание, тренировка, организация, безопасность

Keywords: athletics, throwing, training, organization, safety

Жаттығуға алдын-ала дайындықсыз (барлық организмнің немесе белгілі бір оның бөліктерін әзірлеусіз) оны бастамаңыз. Жаттығу түрлерін орынды және жағдайын зейін салып қараңыз және егер кедергі болса, онда оларды жойыңыз. Жаттығуды зерттеңіз, оны өзіңіздің мүмкіндігіңізбен өлшеңіз және егер

мүмкіндігіңіз қалып жатса, онда жаттығуды жоғары деңгейде орындау үшін оның өте жеңіл түрін тандаңыз (мысалы, егер штангімен отыруда сіз үшін тек 100 кг. болып, ал 150 кг. қойсаңыз – мұнда жарақат алу мүмкіндігіңіз бар). Спорттық қызметтің барлық ұзақтығында өзіңіздің әрекеттеріңізді байқаңыз, әсіресе қажу сатысы басталғанда және техникасы бойынша жаңа, қиын жаттығуларды үйренуге сіз көшкенде сақтықпен орындаңыз [1].

Қауіпсіздіктің жеке шаралары.

Лақтыру. Жеңіл атлетикада лақтырыстар өзіне ерекше назарды қажет етеді. Лақтыруды орындау кезінде келесідей талаптарды қарсылықсыз орындау қажет:

- алаңда бөтен адамдар болмауы қажет;
- лақтыру алаңында лақтырушы бағыты бойынша арқасымен тұруы немесе жүрмеуі қажет;
- лақтырушының лақтыру қолы жағынан бөтен адамдарға тұруға болмайды (егер солақай болса, онда оң жағынан және керісінше);
- топпен лақтыру кезінде – саппен (гранат, доп), егер барлығы оң қолмен лақтырса, оңнан солға қарай кезекпен-кезек лақтыру;
- егер сол қолмен лақтырушы болса, онда олар сол жақ қанатқа тұрады және барлығынан кейін кезекпен-кезек сол жақтан оңға лақтырады. Сапта соңғысы лақтырғаннан кейін барлығы снарядтарына барады.

Есте сақтаңыз. Лақтыру – жеңіл атлетикада ең қауіпті түрлері, денсаулыққа зиянды келтіру көзқарасымен, соның ішінде басқа спортшыға зияны тию қауіпімен ерекше назарды қажет етеді. Жарақат алудың алдын-алу жөнінде айтып, жарақаттар негізінен жаттығушылардың жайбарақаттығына байланысты болады, бірақ ескеру қажет сәттер де бар. Жарақаттардың пайда болуының бірнеше топтары бар, оларды білу, алдын-алу қажетті шараларын жүргізуге көмектеседі [2]:

1. сабақты жүргізудің дұрыс емес әдістемесі, жаттығулардың жүктемесін және қиындығын жоғарылатумен біртіндеушілік және кезектілік принципін сақтаумен; жастық және жыныстық ерекшеліктердің жеткіліксіз есебі; жекешелену принципін сақтамау; сақтандырудың жеткіліксіздігі немесе толық жоқтығы; орындалатын лақтыру әрекетіне дене дайындығынан жеткіліксіздігі және т.с.с.

2. сабақты ұйымдастыруда жетіспеушіліктер, сабақты өткізу орындарында қарсы қозғалыстардың орын алуы, бір топта жаттығушылардың ең үлкен мөлшері, оқытушысыз сабақтар жүргізу.

3. сабақ өткізу орнының, жабдықтардың, құралдардың, спортшылардың киімдері мен аяқ киімдерінің қанағаттанарлық жағдайының болуы.

4. медициналық бақылау ережелерін бұзу, дәрігердің рұқсатынсыз сабақтарға кіру, жас, жыныс, дене дайындығы есебінсіз топтар бойынша дұрыс емес бөлу, жарақат, ауру немесе ұзақ үзілістен кейін сабақты алдын-ала бастауы, жеке гигиеналық ережелерді сақтамау.

5. Қатты жел, төмен температура және жоғары ылғалдылық кезінде жеңіл атлетикалық жаттығуларды орындау алдында қыздыруға жұмсалған уақытты ұлғайту қажет (қыздыру анағұрлым белсенді болуы тиіс).

6. Лақтыру сабақтарын өткізу кезінде лақтыру аймағында болуға, және аймақты кесіп өтуге болмайды. Лақтыру аймағының жанында бола отырып, лақтыру объектісінің ұшу бағытына қарай бұрылуға болмайды.

7. Еркін лақтыруды жүргізуге тыйым салынады, итеруге және лақтыруға арналған спорттық инвентарьді, оның ішінде қазіргі уақытта пайдаланылмайтын инвентарьды қараусыз қалдыруға тыйым салынады.

8. Лақтыруға арналған спорттық инвентарды сақтау және тасымалдау үшін арнайы төсемдер болуы тиіс.

9. Жеңіл атлетикамен айналысатындар осы қауіпсіздік ережелерін білуі және қатаң орындауы керек.

10. Граната, диск, найза, балға лақтырмас бұрын, лақтыру бағытында адамдардың бар-жоғын білу керек.

11. Лақтыруға арналған снарядтарды бір-біріне қолмен беру немесе домалату керек. Снарядты лақтырып беруге болмайды.

12. Саусақтардың өзегін жерге тигізбеу үшін өзегін төмен түсірілген қолдармен ұстамаңыз.

13. Ядро аяғыңызға құлап кетпес үшін "аяқтар бірге" тұрып, ядроны ұстамаңыз.

14. Лақтыру, жүгіру және секіру бойынша сабақтар өткізілетін орындарды кесіп өтуге болмайды.

15. Лақтыру жаттығуларында әсіресе абай болыңыз. Топтық сабақтар өтіп жатқан кезінде лақтырушының оң жағында тұрмаңыз, снарядты әкелуге рұқсатсыз бармеңыз

16. Ылғалды ауа-райында лақтырмас бұрын, снарядтарды (диск, ядро, балға, граната) құрғатыңыз.

17.Сабақтан кейін:

-спорттық керек-жарақтарды жинап, орнына қою;

-киім шешетін бөлмедегі тәртіп ережелерін бұзбау;

-өзін нашар сезінген жағдайда мұғалімді хабардар ету, медпунктке бару қажет

18. Тырма мен күректерді сабақ орындарында қалдыруға болмайды. Тырма тістерін төмен қаратып, аяқ киімді (шиповканы) төмен қаратып қойыңыз.

19. жаттығулар мен жарыстар кезінде спортшылармен тәртіпті және орнатылған ережелерді бұзу.

Жаттығу процесі мен жарыстарды өткізу үшін тиімді жағдайды құру, жаттықтырушы жағынан тұрақты бақылау және өзіндік бақылау, сабақтарда барлық ережелер мен тәртіпті сақтау жарақатсыз және басқа да бұзушылықсыз жеңіл атлетикамен айналысу үшін негіз болып табылады [3].

Пайдаланған әдебиеттер

1. Жилкин А.И., Кузьмин В.С., Сидорчук Е.В. Легкая атлетика: учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений. – М.: изд-во «Академия». 2003.

2. Жилкин А.И., Кузьмин В.С., Сидорчук Е.В. Легкая атлетика: учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений. 2-е издание. М.: изд-во «Академия». 2005.

3. Подготовка юных легкоатлетов. М.: Терра-Спорт. 2000.

ӘӨЖ: 811.512.122

АДАМИ КАПИТАЛ ЖӘНЕ ТІЛ МӘСЕЛЕСІ

Белботаев Алмасбек Батанұлы

Халықаралық Тараз инновациялық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, А.Йасауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университетінің академиялық профессоры

Аңдатпа: Мақала ««Адами капитал және тіл мәселесі» деп аталынады.

Мақалада жастарға білім берудің озық жүйесін құру және аудармадағы терминология мәселесін тұрақтандыру сияқты ғылыми, оқу-ағарту салаларындағы аса маңызды жайларға мақала авторының өзіндік көзқарасы айтылады.

Кілтті сөздер: білім беру ісі, жолдау, озық жүйе құру мәселесі, термин, терминология, аудармадағы терминология, ұлттық тіл, ұлттық тілді дамыту, мемлекеттік тіл.

Аннотация: Статья называется «Человеческий капитал и проблемы языка».

В статье рассматривается свое мнение автора касательно создания передовой системы образования и стабилизации проблем терминологии при переводе, и научным, просветительским аспектам.

Ключевые слова: послание, процесс образование, проблема о создание передовой системы, термин, терминология, терминология при переводе, национальный язык, развитие национального языка, государственный язык.

Abstract: The title of the article is «Human capital and language problems».

The article considers the personal opinion of an author regarding building of an advanced system of education and stabilization of problems of terminology in translation; and important scientific, educational aspects.

Keywords: education, message, the problem of building of an advanced system of education, term, terminology, terminology in translation, national language, development of national language, state language.

Біз өз мақаламызда айтар мәселемізді Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» деп аталынатын Қазақстан халқына арнаған Жолдауына байланыстыра айтқымыз келіп отыр. Онда еліміздің әл-ахуалын, әлеуметтік, экономика-лық, құқықтық және саяси жағдайларын жақсартуға және дамытуға бағытталған он бағыттан тұратын маңызды міндеттерге басымдық берілген болатын. Айталық, өзіміз білім беру саласының қызметкері болғандықтан да бізге жолдаудағы *адами капиталдың* жаңа сала-сына қатысты көптеген мәселелері қамтылған *жетінші бағыт*, яғни *жетінші міндет* көп ой салғаны рас. Сондықтанда осы жайға орай тіл мәселесіне байланысты 3 (үш) бағыттағы тақырып бойынша қысқаша өз ойымызды айтсақ дейміз. Олар:

1. «Білім беру ісінде өзіміздің озық жүйемізді құру» мәселесі жайында;
2. «Аудармаларды негіздеу тәсілдерін қайта қарау» немесе қазақ тіліндегі сөздер мен жалпы «терминология» ұғымын тұрақтандырудың негіздемесі жайында;
3. Жаһандану кезеңіндегі ұлттық тіліміздің жағдайы және оны қорғау жолдары туралы.

1. Андап қараған жанға бұл бағыт бізге жан-жағымызды бағдарлай қарауымызды, оны ақыл таразысына салып, бағамдауымызды, осы уақытқа дейінгі атқарған, не атқармаған істерімізді түгелдеп, оны ойталқыға салып, екшеп, елеп қарауымызды талап етеді екен. Мұнда Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың сөзімен айтқанда: *«Адами капитал – жаңғыру негізі. Білім берудің жаңа сапасы. Барлық жастағы азаматтарды қамтитын білім беру ісінде өзіміздің озық жүйемізді құруды жеделдету қажет. Білім беру бағдарламаларының негізгі басымдығы өзгерістерге үнемі бейім болуы және жаңа білімді меңгеру қабілетін дамыту болуға тиіс»*, – деп, атап көрсеткен [1]. Демек біз өз ісімізде, яғни білім беру ісінде осы айтылған – *өзіміздің озық жүйемізді құруымыз* қажет.

Бұл жерде айтпағымыз – әрине, «озық жүйе» бізде тәжірибелі оқытушының (не пән мұғалімінің) пәнді оқытудағы әдіс-тәсілі дұрыс таңдалған әрі соған сай дұрыс ұйымдастырылып өткізілген жағдайдағы дәрісі болса керек. Бұл үдеріс жүргізілетін дәрістердің бәрінде бірдей болуы шартты емес. Бірақ толық болмағанымен де сабақтардың тақырыбына, мазмұнына қарай оқыту әдіс-тәсілдері оқытушы тәжірибесі мен біліміне, білігіне сай құбылып отыратындығы анық. Мұнда мақсат тек біреу болмақ, ол – қалайда, оқытудың қандай тәсілімен не жолымен болса да өткізілетін сабақтың тақырыбы мен мазмұнын білімгер санасына жеткізу және оны ұғындыра білу. Сонда ғана ол сабақты өз мақсатына жетті деуге болады.

Менің білуімше, оқытушының сан қырлылығының («сегіз қырлы, бір сырлылығы») да ашылатын шағы осы кез болса керек: ол – суретші де, ол әнші – де, ол – әсерлі әңгімешіл де, ол – тарихшы, ол – актер да т.т. Қысқасы, білімгердің есін баурап, оның жанын жаулап, өтілген сабақтағы білім нәрін құюы керек.

Егер жоғарғы оқу орындарында оқылатын пәндердің бәрін бірдей «қызықты пәндер» қатарына жатқызсақ, әрине, өтірік айтқан болар едік. Олардың ішінде кей шәкірттер үшін «іш пыстырарлығы» да, «миға қонуы қиыны» да бары рас. Бірақ пән мұғалімі – маман педагог үшін бұндай «кедергінің» білінбей кететіндігі тағы рас. Неге? – Себебі, маман педагогтың бұл істе - білім беру ісінде «өзіндік озық жүйесі (оқыту әдістемесі)» бар. Болмаған жағдайда жас маман не маман иесі осы пән бойынша тәжірибе жинап, «өзіндік озық жүйесін» құруы қажет болады.

2. Жетінші тапсырмада айтқан бір сөзінде Елбасы тіл мәселесіне байланысты: *«Қазақстандықтардың болашағы – қазақ, орыс және ағылшын тілдерін еркін меңгеруінде. Орыс тілді мектептер үшін қазақ тілін оқытудың жаңа әдістемесі әзірленіп, еңгізілуде. Егер біз қазақ тілі гұмырлы болсын десек, оны жөнсіз терминологиямен қиындатпай, қазіргі заманға лайықтауымыз қажет. ... Аудармаларды негіздеу тәсілдерін қайта қарас-тырып, терминология тұрғысынан қазақ тілін халықаралық деңгейге жақындату керек. Латын әліпбиіне көшу бұл мәселені реттеуге мүмкіндік береді»* [1], - дейді.

Осы бір жердегі Елбасымыздың: *«Егер біз қазақ тілі гұмырлы болсын десек, оны жөнсіз терминологиямен қиындатпай, қазіргі заманға лайықтауымыз қажет. ... Аудармаларды негіздеу тәсілдерін қайта қарастырып, терминология тұрғысынан қазақ тілін халықаралық деңгейге жақындату керек»*, - деген сөздерін қайталай оқып, ондағы айтылмақ болған мән-жайға үңілер болсақ, біраз мәселеге қанығарымыз анық.

Анығында, мұнда айтылғандардың бәрі дұрыс. Дегенмен, терминология мәселесін тануда қазақ тілінің абызы, тіл білімі ғалымдарының ақсақалы, академик Қайдар Әбдуәли Туғанбайұлының *«Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас»*, - деп аталынатын (Алматы: Рауан, 1993) ғылыми-теориялық әрі танымдық еңбегін

басшылыққа алғанымыз дұрыс болатын сияқты. Өйткені, мұнда тіл білімінің абызы ұлттық тіліміздің даму кезеңдеріндегі іс-тәжірибелерді жинақтай келе және бұл мәселедегі маман иелерінің ғылыми ой-пікірлерін қорыта келе, сондай-ақ өзінің ұлт тіліне деген отансүйгіштік ұстанымын алға қоя отырып, мемлекеттік мәртебеге ие болып отырған қазақ тілінің төрт құбыласының тең болуы үшін оған тірек болар үш тағанының – 1) **жазу-сызуы** (ұрпақ арасын жалғастырар алтын көпірі), 2) **ономастикасы** (жер бетіндегі ескерткіші) және 3) **терминологиясының** (оның баю, жаңару көзі) – болуы керектігін, сондай-ақ, қазақ терминологиясын танып-білудің 11 (он бір) баптан тұратын **принциптерін** (*терминдерді танып-білудің бағыт-бағдарлары* десек те болар – А.Б.) нақтылап, белгілеп көрсеткен болатын [2].

Тағы бір айтпай кетуге болмайтын жайт – бүгінгі жаһандану заманында ғылым мен ғылыми технологияның қарқындап дамуы – жалпы тіл білімінде оның жаңа ғылыми бағыттары мен салаларының туып дамуына ықпал жасады. Бұған дәлел – ХХ ғасырдың соңына қарай тек жалпы тіл білімінде (басқа ғылым түрлерін атамағанның өзінде) соңғы жылдары – *компьютерлік лингвистика, статистикалық лингвистика, лингвистикалық статистика, инженерлік лингвистика, этнолингвистика, психоллингвистика, когнитивтік лингвистика, корпуслық лингвистика* – деген сияқты тіл білімінің жаңа сала-бағыттарының пайда болуы және бұларға қатысты көптеген терминдік атаулар мен ұғымдардың, тіркестердің пайда болып, көптеп қолданыла бастауы соның анық дәлелі бола алады. Ал аттары аталынған бұл тіл білімі салаларының қалай туып, пайда болуы, дамуы, тіліміздегі қызметі бір бөлек сөз болатын жай. Тек мысал үшін айтар болсақ, бұлардың ішіндегі ең алғашқы пайда болғаны – *статистикалық лингвистика* болды да кейін ол *лингвистикалық статистика* деп аталынды ...

Жалпы тіл білімінің бұл саласы бойынша қысқаша айтсақ, тілімізде сөздің қолданылуында болсын, не айтылуында болсын, әдебилігі мен ауызекі тілділігінде болсын, т.б. жайларда сөйлеу тілімізде не тіл білімі жайлы зерттеу әдебиеттер мен мақалаларда тіліміздегі сөздер қолданысына қатысты – «*жиі*», «*жиілік*», «*сирек*», «*аз*», «*көп*», «*мол*» деген сияқты сөздер, «*аздық етеді*», «*аз қолданылады*», «*көптік етеді*», «*көп қолданылады*», «*жиі кездеседі*», «*жиі қолданады*», «*сирек кездеседі*», «*сирек қолданады*», «*тең шама*», «*көп рет*», «*көп ретте*», т.б. – деген сияқты шама, мөлшерлікті көрсететін не білдіретін сөздер мен тіркестер кездесіп келді, әрі әлі күнге дейін қолданылып та жүр. Сондай-ақ бұлардың мәнін нақты санмен көрсетуге тырысушылар да болды.

Кезінде И.А.Бодуэн де Куртенэ, А.М.Пешковский, М.Н.Петерсон, В.Д.Поливанов, В.В.Винаградов т.б. белгілі тілші ғалымдар жалпы тіл білімінде тілді зерттеуде сандық деректерге жүгінудің қажеттілігіне қатты көңіл бөлді. Мәселен, Ф.П.Филин өзінің бір еңбегінде: «Ғылымның бір-ақ мақсаты болады, ол әлі ашылмаған шындықты ашу немесе соның ашылуына ықпал жасау, сөйтіп сонымен қоғамға қызмет ету. Алға қойған мұндай мақсатқа әртүрлі жолмен жетуге болады. Соның ішінде зерттеудің дәлдігі мен объективтілігін қамтамасыз ететін тәсіл ғана ең дұрысы болмақ. Дәлдік пен объективтілікке тырысу қазіргі ғылымның туы. Мұның өзі тіл білімін де қамтып отыр, - деп, жазды. Ал ғалым В.Н.Головин болса, ол тілге сандық сипаттың тән екендігін, сондықтан тілші ғалымдардың көпшілігі-ақ тілдік фактілерді баяндағанда сандық ұғымдарға жүгінетінін айтады [3].

Бір кездері тіл біліміндегі жаңа бағыттардың бірі болып саналған **лингвистикалық статистика** бағытына қатысты алғашқы кезде: *жиілік сөздік, алфавитті жиілік сөздік, инженерлік лингвистика, кері алфавитті жиілік сөздік,*

кибернетика, кибернетикалық әдіс, компьютер, лингвостатистикалық әдіс, лингвистикалық статистика (лингвостатистика), математикалық әдіс, математикалық лингвистика (матлингвистика), машиналық аударма, машиналық қор, машиналық сөздік, сөз, сөзформа, сөзқолданыс, статистикалық әдіс, статистикалық лингвистика (статоллингвистика), тілді автоматтандыру, тіл статистикасы, электронды есептеуіш машина (ЭЕМ – ЭВМ) – деген сияқты көптеген лингвостатистикалық терминдік атаулар пайда болған болса, кейін бұл айтылғандардан басқа терминдермен қатар - компьютерлік лингвистика, инженерлік лингвистика, корпуслық лингвистика, ұлттық корпус, мәтіндер корпусы, когнитивтік лингвистика т.б. тіл білімінің жаңа салалары пайда болып, дамып жатыр. Сонымен қатар бұлардың әрқайсысы өздеріне байланысты қаншама жаңа терминдік ұғымдағы атауларды тудырып, олардың осы күндері тілімізде қолданылып жүргендігін де білдірсе керек [4, 5]. Әрине, олардың тілімізде қолданыс тауып, сөздік қорымызға қосылатыны әрі сөздік құрамымызды байыта түсетіні даусыз.

Қысқасы, қорыта айтқанда, «Білім беру ісінде өзіміздің озық жүйемізді құру» мәселесі де, «Аудармаларды негіздеу тәсілдерін қайта қарау» да, сондай-ақ қазақ тіліндегі сөздер мен жалпы «терминология» жайын пысықтап тұрақтандыру негіздемесін жасау да – бұлардың қай-қайсысы да күн тәртібінде тұрған өте маңызды мәселелер. Әсіресе, біздің ойымызша, аударма мәселесіндегі терминдерге деген жауапкершілік – ғылымның әр саласы мамандарының мойнында деп ойлаймыз. «Тауық сойса да қасапшы сойсын» деген мақалдың байыбына бара алсақ, бұл сөзімізге дау жоқ. Оның үстіне мемлекеттік тіліміздің толыққанды бола алмай, өз тұғырына қона алмай отырғандығында да «ғылыми тілдің өз үлесінің бары» рас.

Ал «Жаһандану кезеңіндегі ұлттық тіліміздің жағдайы және оны қорғау жолдары» туралы тақырыбындағы мәселені келесі бір мақалада сөз етуді жөн санадық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» - Мемлекет басшысының Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2018. 10 қаңтар. – «Арай» жастар газеті, 11.01.2018 жыл. № 2 (637).
2. Қайдар Ә.Т. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы: Рауан, 1993. – 43 б.
3. Ермоленко Г.В. Лингвистическая статистика. – Алма-Ата, 1970. – 156 с.
4. Айтбайұлы Ө., Бұланбаева Ж. Компьютер терминдерінің сөздігі. – Алматы, 2006. – 156 б.
5. Белботаев А.Б. Қазақ тіл біліміндегі лингвистикалық статистика және оның терминологиясы жайында. – Сөзтаным. – Алматы, 2002. - № 2. с.

УДК 1

**КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ КАК ОСНОВА ПОЛНОЦЕННОГО
ОБРАЗОВАНИЯ****Муслимова Гульмира Сансызбаевна****Название организации- Международный Таразский инновационный институт
(МТИИ),****Город, страна- Тараз, Казахстан****Контактные телефоны- 87766559000****Электронный адрес (e-mail) — muslimova_gulmira@mail.ru****Курманбекова Айгуль Саукымбековна,****Название организации- Международный Таразский инновационный институт
(МТИИ),****Город, страна- Тараз, Казахстан****Ученая степень-кандидат педагогических наук,****Контактные телефоны- 87017421324****Электронный адрес (e-mail) — a.aig_70@mail.ru****ORCID- 0000-0002-2428-9107**

Аннотация Критическое мышление помогает человеку определить собственные приоритеты в личной и профессиональной жизни. Предполагает принятие индивидуальной ответственности за сделанный выбор, повышает уровень индивидуальной культуры работы с информацией, формирует умение анализировать и делать самостоятельные выводы, прогнозировать последствия своих решений и отвечать за них, позволяет развивать культуру диалога в совместной деятельности.

Актуальность данной темы обусловлена потребностью общества в личности, обладающей определёнными качествами мышления. Эта потребность основана как раз на развитии тенденции продвижения страны к свободному обществу, которому соответствует свободная творческая личность. Свобода мышления подразумевает именно его критическую направленность.

Одно из главных требований к условиям реализации общеобразовательных программ – проектирование учителем личностно ориентированного урока. Основными условиями построения такого урока считаются приоритет индивидуальности, вариативность и открытость. Основным приоритетом развития образования сегодня становится его личностно-ориентированная направленность. Поэтому критическое мышление должно быть стратегической основой для постоянного образования людей.

Ключевые слова: критическое мышление, образование, стратегическая основа.

Аңдатпа Сыни тұрғыдан ойлау адамға жеке және кәсіби өмірдегі өз басымдықтарын анықтауға көмектеседі. Бұл жасалған таңдау үшін жеке жауапкершілікті қабылдауды, ақпаратпен жұмыс істеудің жеке мәдениетінің деңгейін арттырады, тәуелсіз қорытынды жасау және талдау қабілетін қалыптастырады, шешімдерінің салдарын болжайды және оларға жауап береді, бірлескен іс-әрекетте диалог мәдениетін дамытуға мүмкіндік береді.

Бұл тақырыптың өзектілігі белгілі бір ойлау қасиеттері бар адамға қоғамның қажеттілігіне байланысты. Бұл қажеттілік елдің еркін шығармашылық тұлғаға сәйкес

келетін еркін қоғамға көшу тенденциясын дамытуға негізделген. Ойлау еркіндігі оның сыни бағытын білдіреді.

Жалпы білім беру бағдарламаларын жүзеге асырудың негізгі талаптарының бірі – мұғалімнің жеке тұлғаға бағытталған сабақты жобалауы. Мұндай сабақты құрудың негізгі шарттары-даралықтың, өзгермеліліктің және ашықтықтың басымдығы. Бүгінгі таңда білім беруді дамытудың негізгі басымдығы оның жеке тұлғаға бағытталған бағыты болып табылады. Сондықтан сыни тұрғыдан ойлау адамдардың тұрақты білім алуына стратегиялық негіз болуы керек.

Кілтті сөздер: сыни ойлау, білім беру, стратегиялық негіз.

AnnotationCritical thinking helps a person determine their own priorities in personal and professional life. It increases the perception of personal responsibility for the choices made, the level of personal culture of working with information, forms the ability to draw independent conclusions and analyze, predict the consequences of decisions and respond to them, and allows you to develop a culture of dialogue in joint activities.

The relevance of this topic depends on the needs of society for a person with certain thinking qualities. This need is based on the development of the country's tendency to move to a free society that corresponds to a free creative personality. Freedom of thought implies its critical direction.

One of the main requirements for the implementation of general education programs is the teacher's design of an individual – oriented lesson. The main conditions for creating such a lesson are the priority of individuality, variability and openness. Today, the main priority of the development of education is its individual orientation. Therefore, critical thinking should be the strategic basis for people's sustainable education.

Key words: critical thinking, education, strategic basis.

В современном обществе увеличивается объем новой информации, тем самым резко сокращают долю знаний, получаемых человеком в период школьного образования по отношению к информации, необходимой ему для полноценной деятельности в изменяющемся обществе. Предположения ученых по поводу , того, что 30% видов деятельности , которые будут востребованы, сегодня их нет, а те , которые сейчас есть , существенно изменятся. В связи с этим людям будут нужны абсолютно новые знания и навыки. Критическое мышление должно стать стратегической основой для постоянного образования людей, а учитель становится важным звеном в этом процессе: он может или способствовать, или препятствовать ему. Современных учеников очень трудно мотивировать к познавательной деятельности, к поиску пути к цели, информации и коммуникации. Происходит это потому, что дети часто испытывают серьезные затруднения в восприятии учебного материала по всем школьным предметам. Причина этого - в недостаточно высоком уровне развития мышления и, прежде всего, критического.

Перед учителем начальных классов встает задача не просто ознакомить учащихся с правилами и приемами решения каких либо задач, а, в первую очередь, научить их ориентироваться в масштабно имеющейся информации, отличать верную версию от неверной, находить причины ошибок, т.е. развивать критическое мышление. Эта задача, и раньше стоящая перед нами, в последние годы приобрела особую актуальность. Ученик . умеющий критически мыслить , способен на:

- поднимать и формулировать жизненно важные вопросы и проблемы;
- собирать, оценивать и эффективно интерпретировать относящуюся к делу информацию;

- признавать и оценивать допущения, скрытые смыслы и практические последствия;
- решая сложные проблемы, аргументировать свою точку зрения.

Критически мыслящий ученик способен и стремится оценивать разные утверждения и делать объективные суждения на основе хорошо обоснованных доказательств, способен видеть упущения в аргументах и не поддаваться утверждениям, не имеющим достаточных оснований. Критически мыслить возникает тогда, когда появляется потребность проверять достоверность суждений, высказываемых людьми – или нами самими, или другими.

Научиться мыслить критически означает:

- во-первых, следовать правилам логики,
- во-вторых, также учитывать ряд следующих общих психологических моментов:
 - задавайтесь вопросами, интересуйтесь;
 - корректно определите или переформулируйте проблему;
 - отличайте факты от мнений;
 - исследуйте факты, доказательства и надежность их источников;
 - анализируйте идеи, предложения, традиции и предубеждения;
 - не упрощайте настолько, чтобы утратить сущность;
 - учитывайте другие объяснения;
 - занимайте критическую позицию (перспективу);
 - мыслите нестандартно, нешаблонно.

Если мы спрашиваем себя: «Как это произошло? Почему это так, а не иначе? Что здесь не так?», мы, тем самым, выходим на путь к правильному определению проблемы.

Навыки исследования, используемые в критическом мышлении:

- наблюдать – значит, видеть и замечать кого-либо/ что-либо;
- описывать – значит, говорить как что-либо/ кто-либо выглядит;
- сравнивать – значит, сопоставлять сходства и различия между людьми или вещами; оценивать что-либо и соизмерять с другими вещами;
- определять – значит, показывать или доказывать существование кого-либо/чего-либо; узнавать кого-либо/что-либо как конкретную личность/вещь;
- ассоциировать – значит, умственно делать связи между людьми или вещами; соединять людей или вещи по принципу их взаимодействия;
- заключать – значит, делать выводы на основе имеющейся информации или фактов; косвенно предлагать истинность чего-либо;
- прогнозировать значит предполагать, что произойдет в будущем; предсказывать что-либо;
- применять, применить что-либо значит использовать в соответствии; извлекать практическую пользу из чего-либо.

Перечень характерного поведения.

Что люди делают:

1. проверяют, имеется ли необходимая информация;
2. соотносят ситуацию с собственными убеждениями;
3. задаются вопросом о возможных результатах;
4. анализируют различные способы действия, и при каких условиях недостатки и ограничения могут быть устранены;
5. коллективно обсуждают способы действия;
6. решают, какие способы являются наилучшими и что необходимо для этого сделать.

Нужно специально заботиться о том, чтобы создавать и укреплять познавательную мотивацию учащихся. Стойкая мотивация создает неоценимые преимущества, так как разрешает человеку, который встретил препятствия при решении задачи, время от времени переключать свою деятельность на другие объекты, не выпуская из вида основную задачу. Такое переключение выступает и как предупредительная мера, предохраняющая человека от переутомления, и как способ временной концентрации внимания на побочных (относительно исходной задачи) особенностях ситуации, среди которых может содержаться выход.

Например, на уроках математики можно применить этот метод в таком случае. «Что такое диаметр?» спрашивает преподаватель. Учащийся отвечает: «Диаметр – это линия, которая проходит через круг». Преподаватель рисует на доске круг и пересекает его волнистой линией. «Итак, это диаметр?». Учащийся замечает ошибку, сознает свое упущение и исправляется:

«Диаметр – это прямая линия, которая проходит через круг». На этот раз преподаватель рисует хорду. Учащийся снова замечает ошибку и исправляется и т.д. В итоге:

«Диаметр – это отрезок, проходящий через центр». Таким образом, у учащегося вырабатывается убеждение, что он самостоятельно нашел правильный ответ. То есть человек словно бы самостоятельно проходит путь исследования проблемы или задачи.

При спорах, чтении, обсуждении, возражении и обмен мнениями с другими людьми, мы уточняем и углубляем свою собственную позицию. Педагогу, который хочет научить критически мыслить ученика, всегда старается использовать на своих занятиях всевозможные виды разноуровневой, парной и групповой работы, включая проведение дебатов и дискуссий, а также различные виды публикаций письменных работ учащихся. Также педагог должен уделить большое внимание выработке качеств, необходимых для продуктивного обмена мнениями: терпимости, умению слушать других, ответственности за собственную точку зрения. Таким образом, педагогам удастся значительно приблизить учебный процесс к реальной жизни, протекающей за стенами классной комнаты. Педагог создает условия, способствующие критическому мышлению:

- задает вопрос и только потом называет учащегося, который на него будет отвечать;
- дает учащемуся время для обдумывания вопроса, который вы ему задали;
- задает один вопрос за один раз;
- дает возможность всем учащимся отвечать на вопросы (т.е. не выделяйте учащихся, которым вы предпочитаете их задавать);
- перефразирует вопрос, который вы задали, если чувствуете, что у учащегося возникли трудности с ответом;
- избегает вопросов с ответами «да» и «нет»;
- задает вопросы, требующие разнообразных мыслительных умений: на сравнение, сопоставление, выявление общего/ различного;
- задает интересные вопросы;
- задает вопросы, которые помогают учащимся прояснить или расширить их ответы;
- задает вопросы, которые заставляют учащихся задуматься над ответом, данным другим учащимся, чтобы они могли расширить, дополнить ответ другого;

- создает в классе атмосферу, когда учащиеся могут отвечать, не боясь быть высмеянными.

К примеру, задания на развитие критического мышления

Уровень 1. Запоминание фактов

Понимание

Вспомните... Сравните... Выберите... Найдите контекст... Определите...

Продемонстрируйте...

Назовите... Передайте своими словами...

Уровень 2. Применение

Как бы вы использовали... Какие примеры можете найти... Примените факты, чтобы...

Как бы вы сейчас решили..., используя то, чему сейчас научились...

Анализ

Почему вы думаете...?

Какие доказательства можно найти? Какие идеи подтверждают...?

Какое заключение можно вывести...? Какие выводы можно сделать...?

Уровень 3. Оценивание

Как вы могли бы определить...? Как бы вы обосновали...?

Какие данные были использованы, чтобы прийти к этому заключению?

Какие доказательства можно найти? Творчество

Как вы думаете, почему...? Придумайте...

Предложите альтернативу... Основываясь на том, что знаете, как бы вы объяснили...?

Преподаватель, приступая к изучению темы, предвидит «тонкие» места и не словами предупреждает об опасности совершить ошибку, а создает ситуацию, в которой ученик вынужден быть особенно внимателен, а если все же «промахнется», то сможет вспомнить о своей «промашке», верно выполнив подобное задание.

Также можно организовать работу так, чтобы ошибка открывала новый нюанс, заставляла по-новому взглянуть на уже, казалось бы, изученное, еще раз вызвать к нему живой интерес. Это, конечно, в случае, если за ошибку не наказывают, если её выявление – игра без отрицательных эмоций, живое обсуждение вопросов, в которых и ученик чувствует себя компетентным. Такой процесс постепенно вырабатывает у учащихся потребность контролировать свои действия (и не только в математике), умение выявлять и устранять свои ошибки. Без такого умения нет математической культуры.

Задание «Найди ошибки»

Цель задания: развитие критического мышления, самоконтроля, внимания, умения обосновать свою точку зрения.

При составлении заданий используется картотека типичных ошибок. Такие задания полезно использовать при проведении повторительно-обобщающих уроков. Ценным является то, что в ходе такой работы обогащается культура мышления учащегося, общая культура, развивается интеллект. Оценка деятельности учащегося и самооценка сближаются на основе тезиса: не то ценно, что ошибок не совершил, а то, что сумел найти причину ошибки и устранить её.

Задачи – основное средство развития математического мышления учащихся. Речь идет не об упражнениях тренировочного характера, а о нестандартных задачах, поиск решения которых, как и нестандартные решения традиционных задач, является важнейшим слагаемым на пути развития

способностей учащихся. Порой у учащихся проявляется страх перед трудностями, неумение преодолевать их самостоятельно. В таком случае нужна задача, которая, кажется на первый взгляд простой, а на деле требует нестандартного подхода. При совместном поиске решения задачи все разнообразные ответы детей выслушиваются, проговариваются, при необходимости записываются. Затем, когда начинается анализ, решение задачи, то можно прийти к совершенно другому ответу или выводу. Задача лишь тогда вызывает интерес и активность учащихся, когда в ней имеется элемент неожиданности. Такой прием приучает детей думать и рассуждать, не делать скоропалительных выводов. Опорные вопросы помогают слабоуспевающим детям. Преподаватель учит детей в ходе эвристической беседы умениям выражать свою точку зрения, давать самооценку.

Арифметический способ решения задач является одним из лучших средств развития самостоятельного творческого мышления учащихся. Арифметическим способом решить задачу труднее, и эффект алгебраического способа ощутим. Такое сравнение служит мотивом обучения алгебраическому методу. При обучении составлению уравнений по условию задачи необходимо рассматривать возможность составления разных уравнений по одному и тому же условию, сравнив полученные уравнения, выяснить, какое уравнение выгоднее и почему. После того, как учащиеся познакомятся с решением систем уравнений, полезно вернуться к этим задачам и решить их с помощью системы двух уравнений с двумя неизвестными.

Решение задач различными способами предоставляет большие возможности для совершенствования обучения математике. При решении задач только одним способом, единственная цель у учащихся – найти правильный ответ. Если же требуется применить при этом несколько способов, то они стараются отыскать наиболее оригинальное, красивое, экономичное решение.

Все это активизирует учебную деятельность, прививает интерес к предмету, развивает критическое мышление учащихся.

Литература

1. Клустер Д. Что такое критическое мышление. Еженедельник "Русский язык" издательского дома "Первое сентября". N 29, 2002.
2. Тягло А.В., Воропай Т.С. Критическое мышление: Проблема мирового образования XXI века. Харьков, 1999.
3. Горькова С.А. Актуальные проблемы развития критического мышления при изучении математики. – Харьков, 2003.
4. Епишева О.Б., Крупич В.И. Учить школьников учиться математике. М.: Просвещение, 1990. – 128 с.
5. Зак А.З. Как определить уровень развития мышления школьника. М.: Знание, 1982.
6. Авдоница Г. Формирование независимости мышления в ходе решения задач. // Математика №18, 2006, с. 17.

МРНТИ: 27.01.45

**ФОРМИРОВАНИЕ И СТАНОВЛЕНИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ
У УЧАЩИХСЯ НА ПРИМЕРЕ ПРЕДМЕТА " МАТЕМАТИКА " В
НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ.**

**БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕГІ "МАТЕМАТИКА" ПӘНІ МЫСАЛЫНДА
ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ОЙЛАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ
ҚАЛЫПТАСТЫРУ.**

**FORMATION AND FORMATION OF CRITICAL THINKING AMONG
STUDENTS ON THE EXAMPLE OF THE SUBJECT "MATHEMATICS" IN
ELEMENTARY SCHOOL.**

Курманбекова Айгуль Саукымбековна,

**Название организации- Международный Таразский инновационный институт
(МТИИ),**

Город, страна- Тараз, Казахстан

Ученая степень-кандидат педагогических наук,

Контактные телефоны- 87017421324

Электронный адрес (e-mail) — a.aig_70@mail.ru

ORCID- 0000-0002-2428-9107

Муслимова Гульмира Сансызбаевна

**Название организации- Международный Таразский инновационный институт
(МТИИ),**

Город, страна- Тараз, Казахстан

Контактные телефоны- 87766559000

Электронный адрес (e-mail) — muslimova_gulmira@mail.ru

Құрманбекова Айгүл Саукымбекқызы,

**Ұйымның атауы-Халықаралық Тараз Инновациялық институты (ТМИ),
Қала, Ел-Тараз, Қазақстан**

Ғылыми дәрежесі-педагогика ғылымдарының кандидаты,

Байланыс телефондары - 87017421324

Электрондық мекенжайы (e — mail) - a.aig_70@mail.ru

ORCID- 0000-0002-2428-9107

Муслимова Гүлмира Сансызбайқызы

**Ұйымның атауы-Халықаралық Тараз Инновациялық институты (ТМИ),
Қала, Ел-Тараз, Қазақстан**

Байланыс телефоны - 87766559000

Электрондық мекенжайы (e — mail) - muslimova_gulmira@mail.ru

Kurmanbekova Aigul Saukymbekovna,

**The name of the organization is the International Taraz Innovation Institute (MTII),
City, country- Taraz, Kazakhstan**

Academic degree -Candidate of Pedagogical Sciences,

Contact phone numbers- 87017421324

Email address (e-mail) — a.aig_70@mail.ru

ORCID- 0000-0002-2428-9107

Muslimova Gulmira Sansyzbaevna

**The name of the organization is the International Taraz Innovation Institute (MTII),
City, country- Taraz, Kazakhstan**

Contact phone numbers - 87766559000
Email address (e-mail) — muslimova_gulmira@mail.ru

Аннотация Вопрос о том, кому необходимо критическое мышление, кажется простым и понятным, если критическое мышление рассматривается как вид мышления, который помогает нашим ученикам мыслить лучше, чтобы они могли лучше учиться и более эффективно решать свои проблемы в школе и за ее пределами. Принято считать, что мышление наших школьников часто бывает неадекватным и ошибочным. Научившись мыслить лучше, учащиеся будут лучше подготовлены к решению жизненных проблем как в школе, так и за ее пределами. Однако авторы считают, что это касается не только учеников. Сложность и быстро меняющаяся природа современного мира способствуют тому, что даже взрослые могут быть не уверены в своих убеждениях и действиях. Очень часто мы обнаруживаем, что то, во что верят или делают взрослые, основано на ошибочном мышлении, и последствия часто дорого обходятся людям или сообществу и обществу. По этой причине мы считаем, что для каждого члена сообщества и общества очень важно научиться думать лучше, чтобы они стали более способными реагировать на вызовы и открывать новые возможности. Если критическое мышление - это инструмент, который помогает нам в этом, то он должен понадобиться каждому и научиться им пользоваться [1, 5-13].

Ключевые слова: Критическое мышление, математика, профессиональные навыки, статистическая выборка

Аннотация Сын тұрғысынан ойлау кімге қажет деген сұрақ, сыни тұрғыдан ойлау біздің оқушыларға жақсы ойлауға көмектесетін ойлаудың түрі ретінде қарастырылғанда, тура және түсінікті болып көрінеді, сондықтан олар мектепте және мектептен тыс уақытта жақсы оқып, өз проблемаларын тиімді шеше алады. Біздің мектеп оқушыларының ойлауы көбінесе талапқа сай емес және қате екендігі жалпы қабылданған. Жақсырақ ойлауды үйрену арқылы оқушылар өмірде кездесетін қиындықтарды мектепте де, одан тыс жерлерде де шеше алады. Алайда авторлар бұл тек студенттерге ғана қатысты емес деп санайды. Қазіргі әлемнің күрделілігі мен тез өзгеретін табиғаты ересектерді де өздерінің сенімдері мен әрекеттеріне деген сенімсіздік сезімін тудырады. Көбінесе біз ересектердің сенетін немесе істейтін әрекеттері дұрыс емес ойлауға негізделгенін байқаймыз. және оның салдары көбіне жеке адамдарға немесе қауымдастықтар мен қоғамдарға қымбатқа түседі. Осы себепті, біз қоғамдастықтың және қоғамның әрбір мүшесі үшін қиыншылықтарға жауап беріп, жаңа мүмкіндіктер ашуға қабілетті болу үшін жақсы ойлауды үйрену өте маңызды деп санаймыз. Егер сыни тұрғыдан ойлау бізге осыған көмектесетін құрал болса, бәріне қажет болып, оны қалай қолдануды үйрену керек [1, 5-13].

Түйінді сөздер: Сыни тұрғыдан ойлау, математика, кәсіби шеберлік, статистикалық іріктеу

Annotation The question of who needs critical thinking seems straightforward and straightforward when critical thinking is viewed as a type of thinking that helps our students think better so they can learn better and deal more effectively with their problems in and out of school. It is generally accepted that the thinking of our schoolchildren is often inadequate and erroneous. By learning to think better, students will be better equipped to deal with life's challenges both at school and outside. However, the authors believe that this applies not only to students. The complexity and rapidly changing nature of the modern world makes even adults feel insecure about their beliefs and actions. Very often

we find that what adults believe or do is based on faulty thinking. and the consequences are often costly to individuals or communities and societies. For this reason, we believe that it is very important for every member of the community and society to learn to think better so that they become more capable of responding to challenges and opening up new opportunities. If critical thinking is a tool that helps us in this, then everyone should need it and learn how to use it [1, 5-13].

Keywords: Critical thinking, mathematics, professional skills, statistical sampling

В литературе корпус работ по критическому мышлению основан на предположениях о том, что мы, люди, можем думать лучше или хуже, и что все мы можем более полно развивать свой ум, узнав, как улучшить качество нашего мышления. Критическое мышление задумывалось как вид мышления, который во многом отличается от спонтанного мышления. Одно из основных различий заключается в том, что, когда мы занимаемся критическим мышлением, мы осознаем, что человеческое мышление подвержено ошибкам. Мы осознаем нашу естественную склонность ошибаться в своих мыслях, поэтому мы хотим предотвратить это или противодействовать этому. Критическое мышление в широком смысле - это мышление, которое предупреждает и направляет нас к проверке качества нашего мышления, а также мышления других, чтобы мы стали более уверены в том, делаем ли мы правильный выбор, во что верить и что делать. В строгом смысле слова когда мы занимаемся критическим мышлением, мы хотим научиться отличать хорошее мышление от ошибочного, а также определить, что сделало его хорошим или ошибочным. С помощью критического мышления мы хотим улучшить наши мыслительные способности, чтобы мы могли реагировать на проблемы и возможности таким образом, чтобы способствовать нашему индивидуальному и коллективному благополучию и росту [2].

Большая часть работы по критическому мышлению предупреждает нас об обычных источниках ошибочного мышления и предлагает способы преодолеть нашу естественную склонность к ошибкам в том, как мы думаем. В частности, есть два хорошо известных объяснения ошибочной природы человеческого мышления. Один из них - «Четыре идола истины» Фрэнсиса Бэкона, а другой - «Ограниченная рациональность» Герберта Саймона. Независимо от нашего возраста, пола, этнической принадлежности, культуры, национальности, жизненного опыта или уровня образования мы более или менее подвержены возникновению того или иного ошибочного мышления. Быстрый обзор этих источников, описанных в двух отчетах, может лучше объяснить, почему научиться критически относиться к качеству мышления своего и других людей должно интересовать не только школьников начальной школы, но и всех [3, 1861-1874].

Фрэнсис Бэкон использовал «четыре идола истины», чтобы обозначить четыре потенциальных источника ошибочного мышления, которое, как правило, есть у всех людей. Он предупредил своих читателей, что это ограничения, которые люди должны стремиться преодолеть или компенсировать. В Идолах племени покрывают ограничения и тенденции, общие для человеческой природы. Например, мы склонны очень полагаться на наши чувства, чтобы придать значение миру и нашему опыту, но наши чувства по своей природе имеют свои ограничения и их легко обмануть. А идола пещеры связаны с системой убеждений и мировоззрением, которые мы принимаем в результате нашего индивидуального взаимодействия с конкретной средой, в которой мы выросли. Бэкон объяснил, что каждый из нас

живет в своем собственном мире, как бы заключенном в пещере, не имея надежных знаний о том, что существует за ее пределами. С нашей собственной системой взглядов мы склонны видеть вещи не такими, какие они есть, а сформированы нашими индивидуальными и культурными особенностями и особенностями. В идолах рынка представляют собой все виды неисправного мышления, которые вызваны семантической проблемой слов, используемых в повседневном языке. Бэкон заметил, что повседневные слова часто двусмысленны, расплывчаты и вводят в заблуждение; следовательно запутывать и извращать наше суждение. Мы часто сбиваемся с толку, когда думаем о словах, значения которых неясны или редко разделяются. В идолах театра относятся ко всем видам догм, которые были созданы с мало или вообще не касается истины или реальности, но, как представляются, авторитетными и могут глубоко влиять на народы возражают в избытки догматизма и отрицания. Бэкон отверг эту догматическую истину как вымысел сценических пьес, отвлекающих зрителей от того, что есть, на иллюзорные миры [4, 1857-1874].

Согласно описанию Герберта Саймона склонной к ошибкам природы человеческого мышления, человеческая рациональность неизбежно ограничена. Это показывает нам, что наши повседневные рассуждения могут казаться рациональными, но на самом деле они подвержены ошибкам, потому что мы рациональны только в рамках нашего упрощенного ментального представления мира [5]. Саймон объясняет, что человеческая рациональность ограничена, потому что человеческая рациональность ограничена внутренними характеристиками человеческого восприятия и познания, особенно когда от людей требуется делать обоснованный выбор в условиях значительной неопределенности и сложности. Из-за сложности окружающей среды, которая выходит за рамки возможностей обработки информации людьми как лицами, принимающими решения, в большинстве ситуаций принятия решений люди редко могут рассмотреть все возможные альтернативы. или быть уверенным в последствиях принятия каждой из доступных альтернатив. Чтобы справиться с этим ограничением, люди создают упрощенные мысленные представления реальных ситуаций, чтобы справиться с ними. Однако то, что направляет эти представления, - это их предварительные знания, информация, закодированная в схемы, сценарии, фреймы и тому подобное, которые направляют их когнитивное функционирование. Следовательно, их решения и действия рациональны только в отношении тех упрощенных мысленных представлений о мире, которые они создали, но, конечно, не в отношении некоторого объективного изображения полной сложности самой среды выполнения задач. Этими представлениями руководствуются их предварительные знания, информация, закодированная в схемах, сценариях, фреймах и т. д., которые направляют их когнитивное функционирование. Следовательно, их решения и действия рациональны только в отношении тех упрощенных мысленных представлений о мире, которые они создали, но, конечно, не в отношении некоторого объективного изображения полной сложности самой среды выполнения задач. Этими представлениями руководствуются их предварительные знания, информация, закодированная в схемах, сценариях, фреймах и т. д., которые направляют их когнитивное функционирование. Следовательно, их решения и действия рациональны только в отношении тех упрощенных мысленных представлений о мире, которые они создали, но, конечно, не в отношении некоторого объективного изображения полной сложности самой среды выполнения задач [6, 16-38].

Если мы ценим точки зрения Бэкона и Саймона, и если мы хотим улучшить нашу способность реагировать на проблемы и возможности, чтобы мы могли лучше способствовать повышению качества нашей жизни, очевидно, что было бы ошибкой относиться к критическому мышлению как к чему-то только для учащихся. учиться в школе. Понимая, что качество нашего мышления имеет прямое влияние на качество нашей жизни, мы должны видеть ценность целенаправленных усилий, направленных на то, чтобы раздвинуть границы нашей ограниченной рациональности, преодолеть или противодействовать нашим идолам истины [7].

Принято считать, что в литературе нет единого определения, которое может полностью охватить сложность этой конструкции. Тем не менее, для эффективного преподавания и обучения критическому мышлению важно, чтобы учителя и ученики могли идентифицировать его и отличать от других видов мышления. Из предыдущего обсуждения мы можем примерно отличить критическое мышление от других видов мышления по его функциональным характеристикам. Иными словами, он служит для того, чтобы сознательно направить мышление на исследование качества мышления как своего, так и других, чтобы сделать правильный выбор, во что верить и что делать. Эта функциональная характеристика отражена в широко цитируемом определении критического мышления, предложенном Эннисом "Критическое мышление примерно означает разумное и рефлексивное мышление, сосредоточенное на принятии решения, во что верить или делать ».

Однако, используя эту функциональную характеристику, можно лишь приблизительно отличить критическое мышление от других видов мышления, например, интуитивного мышления, мечтания, ассоциативного мышления, предложения мнений или суждений без предоставления веских причин или оправданий - ни одно из них не попадает в категорию критическое мышление. Используя эту функциональную характеристику, все еще нельзя конкретно отличить критическое мышление от группы других типов мышления, которые тесно с ним связаны, например, концепции метапознания, решения проблем, принятия решений, рефлексивного мышления и мышления более высокого уровня. . Чтобы более точно отличать критическое мышление от других родственных типов мышления, более полезны три характеристики, описанные в определении критического мышления Мэтью Липманом. Эти три характеристики определяют требования к тому, как должно действовать критическое мышление, чтобы гарантировать, что процесс мышления будет давать хорошо аргументированное суждение о том, следует ли принимать или отвергать определенные убеждения или действия. Обзор ряда современных теоретиков критического мышления обсуждение каждого из них предполагает, что три требования не только индивидуально обоснованы, но и взаимосвязаны.

Липман определяет критическое мышление как «умелое, ответственное мышление, которое способствует правильному суждению, потому что оно:

1. опирается на критерии
2. является самокорректирующимся
3. чувствительно к контексту

Исходя из этого определения, первым критерием критического мышления является то, что оно опирается на внешние критерии и стандарты для оценки обоснованности собственных и других утверждений определенных убеждений и действий. Во-вторых, он требует от мыслителя ответственности за самокоррекцию, когда обнаруживается, что определенная часть его или ее рассуждений не

соответствует критериям и стандартам разумности. В-третьих, критерии и стандарты, используемые для облегчения суждения о разумности, должны иметь универсальную нормативную силу, но в то же время должны быть чувствительны к конкретному контексту, в котором выносятся суждения.

Без выполнения первого требования суждение о достоинствах определенных убеждений и действий, порожаемых мыслительным процессом, будет произвольным, недисциплинированным, ненадежным и, следовательно, не может быть оправдано. Процесс мышления, который может включать решение проблем, принятие решений, рефлексивное мышление, метапознание или мышление более высокого уровня, не может быть квалифицирован как критическое мышление, если он не использует внешние критерии и стандарты для облегчения суждения о достоинствах определенных убеждений и действий. Как утверждает Пол, ответственное критическое мышление требует, чтобы человек не просто участвовал в умственных процессах, но требует, чтобы он «хорошо выполнял эти умственные процессы, то есть в соответствии с соответствующими стандартами и критериями».

Без выполнения второго требования суждение о достоинствах определенных убеждений и действий, вызванных мыслительным процессом, не будет точным. Когда ошибки выявляются, но не исправляются в процессе мышления, суждение, полученное в результате процесса мышления, неизбежно будет ошибочным. Кроме того, по словам Ричарда Пола, это можно назвать критическим мышлением со слабым чувством, только если мыслитель сам исправляет только те нейтральные, процедурные или технические ошибки, но не те, которые возникают из его или ее глубоко укоренившегося эгоцентрического мышления, чувств и желания. Критические мыслители с сильным здравым смыслом стремятся выявлять и самостоятельно исправлять оба типа ошибок мышления.

Без выполнения третьего требования суждение о достоинствах определенных убеждений и действий, вытекающих из процесса мышления, не может быть правильным, потому что используемые критерии и стандарты рассматриваются как абсолютные, независимо от того, являются ли они подходящими и отвечающими цели и потребности конкретного контекста. Включая требование о применении критериев и стандартов, имеющих универсальную нормативную силу и чувствительных к конкретному контексту, вынесенное суждение может избежать догматических, абсолютистских ошибок мышления, а также ошибок субъективного, релятивистского мышления. Как утверждает Burbules N, человек, который хочет сделать обоснованное суждение о своих убеждениях и действиях, должен решить практическую проблему в конкретном социальном контексте, в котором этот человек связан с другими людьми. [8, 384].

Эти три критериальных характеристики делают критическое мышление уникальным, потому что, как говорит Lipman, «оно одновременно использует критерии и может быть оценено путем обращения к критериям» [9, 316]. Несоблюдение любого из трех требований означает, что мыслительный процесс не будет достаточно адекватным, чтобы его можно было квалифицировать как критическое мышление. Используя эти три критериальных характеристики в дополнение к функциональной характеристике, учителя и ученики должны иметь больше возможностей отличать критическое мышление от группы других типов мышления, которые тесно с ним связаны. Они также должны научиться лучше понимать, действительно ли они учат и учат критическому мышлению.

Принято считать, что критическое мышление не может работать, если оно не опирается на некоторые профессиональные способности и навыки, которые могут гарантировать компетентность. Следовательно, многие стандартные программы критического мышления сосредоточены на развитии мыслительных способностей и навыков учащихся. Однако разногласия возникают не только в обосновании того вида мыслительных способностей и навыков, которым следует обучать в программе критического мышления или оценивать при оценке критического мышления, но также и в обосновании подхода, основанного на использовании только навыков, как такового. Критики программ критического мышления, основанных только на навыках, утверждают, что помимо наличия определенных необходимых способностей и навыков для критического мышления, для достижения критического мышления необходимы также определенные желаемые склонности. Пока что, споры возникают на концептуальном уровне в отношении того, как следует понимать установки критического мышления, а также на практическом уровне того, как обучать и оценивать их. В этом разделе анализируется, как теоретики, исследователи и ученые решают эти вопросы.

Успешное развитие критического мышления предполагает определение этого понятия в контексте начального математического образования, его содержания и особенностей возраста учащихся, входящих в данный тип обучения. Исходя из этого и принимая во внимание определения критического мышления другими авторами, мы определили критическое мышление как сложную интеллектуальную деятельность, которая подчеркивает следующие навыки: формулирование проблемы, переформулирование проблемы, оценка, чувствительность к проблеме.

Переформулировка задачи включает: а) лингвистическую переформулировку математической задачи; б) делать выводы на основе выявления связей и отношений в содержании задачи, объясненных четкими аргументами; в) выявление взаимосвязей между терминами задачи и поворот познавательного пути в противоположном направлении.

Чувствительность к проблемам подразумевает: а) оценку реальности ситуации в проблеме и ее решения, а также учет обстоятельств, при которых было дано задание; б) выявление и обнаружение скрытой и неявной информации в формулировке, отказ от быстрых выводов, чувствительность к обнаружению способа решения проблемы; с) способность выявлять несоответствия и противоречия в формулировке проблемы и требованиях к ней, определять избыточные и неполные результирующие данные, возникающие из реальности данной ситуации, и обнаруживать подводные камни в формулировке проблемы

Некоторые из них основаны на поиске универсального метода, который приведет к его развитию, такого как метод обсуждения или обучение через решение проблем. Другие основывают развитие критического мышления на обучении школьников осваивать определенные навыки критического мышления, правилам правильного логического мышления и так далее. Следует отметить, что подход к развитию критического мышления, «ориентированный на принятие правил, процедур и навыков логического мышления, не рекомендуется, потому что учащиеся этого возраста не могут приобретать знания посредством дедукции или использовать строгие логические процедуры в мышлении, оценке. и обучение .

Большинство учителей начальных классов думают о решении задач, одном из четырех навыков математики, когда дети исследуют проблемы реального мира или решают открытые задачи. Однако математические рассуждения, четвертый навык в учебной программе математики, часто упускаются из виду учителями начальных классов, но очень хорошо сочетаются с творческим и критическим мышлением.

Математическое мышление, которое создает новые знания и понимание в математике и тестах и подтверждает предположения или решения

Развитие «все более изощренной способности к логическому мышлению и действиям»

В нашем исследовании с учителями начальных классов и учениками мы сосредоточили внимание на трех основных аргументах:

1. Анализируя
2. Обобщение
3. Обоснование

Эти действия не только охватывают почти все другие действия, перечисленные в определении рассуждения в учебной программе, но и точно соответствуют идеям творческого и критического мышления.

«Творческое мышление подразумевает, что школьники учатся генерировать и применять новые идеи в определенных контекстах». В математике творческое мышление возникает, когда учащиеся обобщают. Обобщение включает в себя определение общих свойств или шаблонов в более чем одном случае и передачу правила для описания общего свойства, шаблона или отношения.

Для обобщения учащимся необходимо сначала проанализировать проблему, чтобы заметить одинаковые или разные вещи, отметить вещи, которые остаются такими же, и вещи, которые меняются, или заказать примеры, чтобы заметить закономерности. Выражение общего свойства или наблюдаемого паттерна носит обобщающий характер.

Вы можете использовать открытую задачу, например: «Прямоугольник имеет периметр 24 метра. Какой может быть его площадь? Найдите как можно больше разных прямоугольников ». Наряду с вопросами и подсказками, позволяющими выявить понимание учащимися площади, периметра, прямоугольников и квадратов по мере того, как они разрабатывают ряд примеров, соответствующих ограничению, вы также можете использовать аналитические и обобщающие подсказки.

Например, «Что вы заметили в области различных прямоугольников?» И ученик может сказать: «Они разные». Затем вы предложите им записать свое наблюдение как гипотезу или правило и попросить их проверить его, спросив: «Интересно, происходит ли это с другими прямоугольниками с заданным периметром? Что, если бы это было 40 метров? »

В качестве альтернативы вы можете спросить другую подсказку для анализа: «Интересно, есть ли закономерность. Как мы можем заказать ваши примеры, чтобы увидеть, есть ли закономерность?» Учащиеся, которые систематизируют их по длине или площади, затем заметят и выразят обобщение, например, «чем ближе стороны друг к другу, тем больше площадь». Разные ученики заметят и выразят эту взаимосвязь между площадью и периметром по-разному, например, «квадрат -

самый большой» или используют термины длина, ширина, периметр и площадь в своем обобщении.

Открытые задания вместе с общими подсказками позволяют учащимся открыть для себя ряд свойств в виде числа, геометрии и размеров.

Точно так же "Что еще принадлежит?" и "Что не принадлежит?" Задачи также требуют, чтобы учащиеся проанализировали числа или формы, чтобы определить общее свойство, например общие факторы или общее геометрическое свойство. Школьникам необходимо не только использовать свои знания, но и выразить общее свойство с помощью рисунков, слов или символов. Задания о моделях и моделях роста также предоставляют учащимся возможность обобщать и мыслить творчески. Иногда эти задания также призывают учащихся использовать навыки визуализации [10, 158].

Например, когда ученики пытаются вычислить, сколько спичек нужно, чтобы сделать 5, 8 или 100 соединенных квадратов. Для решения этой задачи мы ищем школьников, чтобы они составили правило, часть начальной учебной программы по математике.

Когда учащиеся строят предположения об общих свойствах или отношениях, у них возникает непростой вопрос: «Почему ваше правило работает?» Это включает в себя оправдание и, следовательно, критическое мышление.

«Критическое мышление вовлекает учащихся в умение распознавать или развивать аргументы». В математике учащиеся используют логические аргументы, когда их поощряют проверять предположения и обосновывать их. Они используют примеры для проверки или опровержения утверждений и используют логические аргументы, чтобы убедить других. Сложные подсказки, такие как «Откуда ты знаешь?» «Это работает для всех случаев?» и «Убедите меня» побуждают школьника проверять или опровергать, то есть доказывать или опровергать предположения.

"Это правда? Обоснуйте »задачи могут быть легко разработаны классными учителями. Они особенно полезны для борьбы с распространенными заблуждениями во многих областях учебной программы.

Исследование проводилось в 2020/2021 учебном году на выборке из 30 учащихся третьих классов начальной школы (в возрасте 9,5–10,4 лет) в городе Кызыл-Орда. Выборка имела характеристики случайной, стратифицированной и групповой выборки. В качестве экспериментальной группы (N = 15) мы выбрали учащихся одного класса случайным образом, а в качестве контрольной группы (N = 15) учащиеся другого класса. В экспериментальной группе 68,29% школьников имели отличную общую успеваемость, 27,64% - очень хорошо, 2,44% - хорошо и 1,63% - неудовлетворительно. В контрольной группе 51,22% школьников имели общую успеваемость на отлично, 35,77% - очень хорошо, 11,38% - хорошо и 1,63% - неудовлетворительно.

Список литературы

1. Клустер Д. Что такое критическое мышление? // Критическое мышление и новые виды грамотности. М.: ЦГЛ, 2005. С. 5-13.

2. Лазырина Ольга Максимовна Технология критического мышления как основа формирования навыка работы с информацией // Высшее образование сегодня. 2015. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tehnologiya-kriticheskogo-myshleniya-kak-osnova-formirovaniya-navyka-raboty-s-informatsiey> (дата обращения: 02.03.2021).
3. Bacon, F. The Letters and the Life of Francis Bacon Including All His Occasional Works. Newly Collected and Set Forth in Chronological Order With a Commentary Biographical and Historical, by James Spedding. In 7 vols. London: Longman, Green, Longman, and Roberts, 1861-1874.
4. Bacon, F.; J. Spedding, R.L. Ellis and D.D. Heath (eds.). The Works. In 14 vols. London: Longman and co., 1857-1874.
5. Штомпф Гвидо «Проектное мышление» это не о размышлениях, а о действиях // ПУСС. 2012. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/proektnoe-myshlenie-eto-ne-o-razmyshleniyah-a-o-deystviyah> (дата обращения: 04.03.2021).
6. Simon G. Rationality as a process and product of thinking // THESIS.1993. Vyp.3. Pp. 16-38.
7. Ennis R. Critical thinking. — Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1996.
8. Burbules N. Globalization and Education: Critical Perspectives (Social Theory, Education and Cultural Change) / N. Burbules. - RoutledgeFalmer; 2000. - 384 p.
9. Lipman M. Thinking in education. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 316 p.
10. Асмолов А.Г., Бурменская Г.В., Володарская И.А. Формирование универсальных учебных действий в основной школе: от действия к мысли. Система заданий: пособие для учителя / под ред. А.Г. Асмолова. М.: Просвещение, 2011. 158 с.

МРНТИ: 27.01.45

**ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ РАБОТЫ ШКОЛЫ И РОДИТЕЛЕЙ ПО
СОЦИАЛИЗАЦИИ В СЕМЬЕ ЧЕРЕЗ СМИ****Ергешева Нулифар Абухатовна****Название организации- Международный Таразский инновационный институт
(МТИИ),****Город, страна- Тараз, Казахстан****Контактные телефон- 87079153515****Электронный адрес (e-mail) — ergesheva_nulifar@mail.ru****Аннотация**

В этой статье говорится о средствах массовой информации и их потенциале как агентов формирования и социализации вместе со школой и семьей в жизни детей. В этом образовательном обществе средства массовой информации не могли отсутствовать.

Ключевые слова: СМИ, социализатор, медиа-пространство, школа, администрация школ, медиа-образование/

Annotation

This article talks about the media and their potential as agents of formation and socialization, together with school and family, in the lives of children. In this educational society, the media could not be absent.

Keywords: media, socializer, media space, school, school administration, media education

Аннотация

Бұл мақалада БАҚ және олардың мектеп және отбасымен бірге балалардың өміріндегі қалыптасу және әлеуметтену агенттері ретіндегі мүмкіндіктері туралы айтылады. Бұл білім беру қоғамында БАҚ жоқ болуы мүмкін емес еді.

Түйін сөздер: БАҚ, әлеуметтендіруші, медиа-кеңістік, мектеп, мектеп әкімшілігі, медиа білім

Говорить о средствах массовой информации и образовании означает обратиться к области, которая, хотя и появилась недавно во всем мире, включает множество аспектов. Чтобы систематизировать некоторые аспекты, с которых можно подойти к предмету, мы решили разделить эту статью на три части [1].

Первый стремится исторически контекстуализировать сложные и трудные отношения, которые объединяют школу со СМИ. Связь, основанная на недоверии и определенной подозрительности, с которой школы часто смотрят на средства массовой информации, особенно на телевидение. Однако - в первой части делается попытка объяснить - СМИ занимают центральное место в жизни детей и влияют на то, как они воспринимают реальность и взаимодействуют с миром. Именно с этой актуальности мы начали говорить об образовательном потенциале СМИ.

Вторая часть пытается проиллюстрировать первоначальное предложение. Чтобы понять пространство, которое СМИ занимают в повседневной жизни детей, и иметь возможность более глубоко проанализировать их возможности как педагогов, мы подробно исследуем значение, которое СМИ, особенно телевидение, имеют для детей из популярных слоев общества. То, что они смотрят,

что они узнают и чего ожидают от телевидения у детей из экономически неблагополучных семей, поможет нам понять, почему они помещают на маленький экран желание учиться и мотивацию к обучению.

Третья часть в некотором роде восходит к началу. Он затрагивает отношения разногласий, которые школа все еще испытывает по отношению к СМИ. Несмотря на ту роль, которую они играют в жизни детей, нам напоминают, что их интеграция еще не стала реальностью.

Наконец, для этих отношений предлагается альтернатива: включение СМИ в качестве объекта изучения в то, что мы называем «медиаобразованием», которое учит студентов критически и рефлексивно анализировать медиатексты.

Включение средств массовой информации в школу, - включает документ, - также означает интеграцию, переоценку и отказ от повседневной культуры учащихся, в которой радио, газеты, журналы, кино и телевидение занимают, как мы уже сказали, фундаментальное место.

В последние десятилетия у школы сложились непростые отношения со СМИ. Между любовью и ужасом эта связь приблизилась к недоверию, обвинению и осуждению, чем к принятию и признанию. Однако средства массовой информации играют центральную роль в жизни детей и молодежи.

Являясь первым развлечением и основным источником информации, СМИ влияют и влияют на то, как дети воспринимают реальность и взаимодействуют с миром. Молодежная идентичность рисуется на пересечении письменного текста, электронного изображения и массовой культуры. Торговые центры, кафе, телевидение, музыкальные концерты и новые технологии изменяют восприятие детьми реальности, их отношение к знаниям и способ восприятия мира.

Несмотря на недоверие и дистанцию, которые школа часто выражает по отношению к популярной культуре, и несмотря на то, что это пространство полно противоречий, это также один из немногих сценариев, которые, по их собственному восприятию, принадлежат им и в которых они чувствуют себя. говорится о них. Популярная культура, понимаемая как культура, созданная средствами массовой информации, музыкой, кино и другими формами выражения, для многих мальчиков является тем местом, откуда они придают смысл своей собственной идентичности. Дети учатся говорить о себе по отношению к другим.

Связь между школой и массовой культурой (в которую мы особенно включаем СМИ) кажется, по крайней мере, сложной. Однако возможно ли, что школа переопределяет свои отношения с культурой и открывает новые пространства, в которых учащиеся учатся читать и примирять свои отношения с медиа-средой? Возможно ли, чтобы школа служила средством интерпретации культуры и взаимного расширения прав и возможностей? Возможно ли, что школа позволяет ученикам экспериментировать и определять, что значит быть культурными продюсерами, способными читать различные тексты и, действительно, создавать их? Наконец, зачем думать о средствах массовой информации, интегрированных в школу? Являются ли они образовательными?

Есть те, кто склонен говорить о первой грамотности, в первую очередь о книге и культуре печати, и о второй, которая открывает нам множество произведений, которые сегодня составляют аудиовизуальный и компьютерный мир. Эти изменения не означают замену одного способа чтения другим, а, скорее, сложную артикуляцию того и другого, чтения текстов и гипертекстов, со всеми последствиями непрерывности и разрывов. Именно благодаря этому множеству

произведений сегодня происходит формирование граждан, которые умеют читать книги и газеты, выпуски новостей, видеоигры, видеоклипы и компакт-диски.

Оценка СМИ также отвечает требованиям современного общества. В то время как дети из богатых классов вступают во взаимодействие с информационной и коммуникативной экосистемой из своего собственного дома, дети из популярных классов, чьи государственные школы (решающие пространства для доступа к новым формам знаний) не имеют подавляющего большинства минимальное взаимодействие с аудиовизуальной и компьютерной средой - они исключаются из новой рабочей и профессиональной области, которую предполагают средства массовой информации и технологическая культура [2].

Средства массовой информации - мы будем утверждать в этой статье - всегда являются образовательными, поскольку они влияют на то, что дети учатся, и на то, как они учатся. То есть об их знаниях и об их отношении к знаниям; о процессе, в котором смешиваются разум и эмоции, информация и представление.

Дети учатся у телевидения, хотя этот потенциал часто отрицается или игнорируется. С самого раннего возраста они склонны вспоминать свой зрительский опыт и черпать знания, в основном связанные с телевидением.

СМИ учат детей «содержанию» и «поведению» повседневной жизни.

Теперь, как эти отношения, которые дети строят со средствами массовой информации, работают? В какой степени учащиеся рассматривают средства массовой информации как источник обучения и образования? Именно эти отношения нам будет интересно изучить, чтобы понять, почему мы утверждаем, что средства массовой информации как фундаментальные агенты обучения и социализации занимают центральное место в жизни детей. В этом смысле в статье исследуется прежде всего то место, которое СМИ занимают в повседневной вселенной «дети из популярных слоев общества», те, кто живут в экономически неблагополучных семьях и чей единственный мост в мир - это зачастую маленький экран телевизора. Изучение связи, которую эти дети устанавливают со средствами массовой информации в целом и с телевидением в частности, позволит нам понять образовательный потенциал телевидения в современном обществе.

Средства массовой информации, а в последнее время и новые технологии изменили способ получения знаний, способ обучения, способ познания. Так обстоит дело, например, с нелинейным прочтением, предложенным на компакт-диске, или с новым представлением пространства, которое представляют видеоигры и самые современные телевизионные передачи.

Дети (и не только те, кто живет в экономически неблагополучных условиях) учатся у телевидения, даже не осознавая этого. С самого раннего возраста, даже в детском саду, дети используют словарный запас, образы и идеи, которые в значительной степени относятся к телевидению. Малыши создают многочисленные представления о мире из своего собственного телевизионного потребления.

Они также склонны удивлять взрослых, когда используют и включают в свой язык слова, которые они выучили с экрана, или когда они действуют в ситуациях так же, как это сделал телевизионный персонаж. Не менее удивительно то, что они знают о странах и городах, которые никогда не упоминались в их домах. Часто это обучение, которое явно не воспринимается как таковое.

Телевидение, безусловно, учит детей основным повседневным знаниям и практикам.

Мы проанализировали видное место, которое СМИ занимают как тренеры и социализаторы в повседневной жизни детей. Несмотря на это признание, связь школы и СМИ по-прежнему остается сложной.

Как уже отмечалось, на протяжении более тридцати лет преобладающим мнением преподавателей по отношению к СМИ было почти всегда недоверие. Традиционно средства массовой информации, в том числе кино, рассматривались интеллектуалами как негативное влияние, угрожающее культуре. Его «сила развращения» достигла прежде всего детей, на которых он оказал наибольшее воздействие. Педагогика не могла забыть, что кино зародилось на ярмарках, выросло на окраинах и развивалось без помощи культурных людей [3].

В течение долгого времени немало педагогов посвящали свои усилия защите от угрозы, исходящей от средств массовой информации для культуры. Действия, проводимые школой в этом контексте, были написаны с враждебной точки зрения и почти всегда отражали оборонительную позицию.

Эти апокалиптические заявления посеяли недоверие среди реципиентов, чьи суждения средств массовой информации в целом были осуждающими.

Наиболее частые обвинения были связаны, в первую очередь, с «популяризацией» знаний. В то время как культура и знания традиционно были символом различия и составляли привилегию, предназначенную для избранных групп, средства массовой информации (особенно телевидение) массово популяризировали знания и делали их доступными для людей из всех социальных слоев во всем мире.

Критика, однако, не ограничилась этой массификацией. Он также включал язык, который эти новые аудиовизуальные средства массовой информации предложили получателю. В то время как в целом слово было основой культуры, с момента появления кино язык изображения стал преобладать. Для многих такое навязывание означало культурную деградацию [4].

Такой взгляд на СМИ как на носитель «антикультуры» принес с собой два типа реакций между учителями и родителями. С одной стороны, СМИ можно было игнорировать, поскольку их неэтичный характер противоречил образовательной сущности школы, защитнику социальных ценностей. С другой стороны, растущее присутствие и популярность СМИ вынудили многие школы открыто выступать против них и активно противодействовать их негативному влиянию.

Таким образом, в течение многих лет школа предлагала «патерналистскую и защитную педагогику», основными целями которой было игнорирование СМИ из-за их негативного воздействия на детей или использование их в классе, чтобы разоблачить их дьявольскую силу, объясняя различия высокими культурными ценностями. предложения и таким образом защищая студентов.

Образование было ориентировано против СМИ. В средствах массовой информации нельзя было найти ничего положительного, и поэтому необходимо было защитить «наших детей и наши культурные ценности от наихудших эксцессов, порождаемых средствами массовой информации».

Медиаобразование включает в себя все формы изучения, обучения и преподавания на любом уровне и при любых обстоятельствах, историю, создание, использование и оценку средств массовой информации. Он также включает анализ места средств коммуникации в обществе, доступа к ним, их социального воздействия, последствий опосредованного общения, участия и изменений, которые они производят в способе восприятия мира.

Медиаобразование говорит о центральной роли, которую СМИ играют в жизни детей и молодежи. Развитие новых информационных и коммуникационных технологий привело к рассмотрению настоящей необходимости подготовки граждан, особенно молодежи, к тому, чтобы они могли критически относиться к этой медиа-среде [5].

Школа не может воспринимать СМИ как эпифеномен в процессе социализации детей. Средства массовой информации должны быть узаконены тем, чем они являются: агентами, влияющими на то, как дети понимают мир и относятся к нему. СМИ занимают привилегированное место в развлекательной деятельности малышей и в значительной степени ответственны за их приобщение к взрослой жизни. Вот почему мы говорим, что медиа-тренинг - это врата к культуре и пониманию мира.

Мы живем в обществе, в котором знания становятся все более опосредованными. Это подразумевает постепенное усиление зависимости от средств осмысления мира. Почти все, что мы знаем о Вселенной, приходит к нам через средства массовой информации, которые создают ее образ, с помощью которого мы строим свой.

Медиаобразование, то есть включение средств массовой информации в качестве объекта изучения и знаний в школу, предлагает научиться задавать себе вопросы о представлениях мира, передаваемых средствами массовой информации, чтобы понять, как мы воспринимаем реальность. и то, как СМИ понимают это для нас.

Иными словами, медиаобразование состоит из обучения анализу того, как СМИ конструируют мир и выступают в качестве посредников между Вселенной и нами.

Медиаобразование предлагает анализировать способ, которым медиакультура конструирует ценности и идентичность через репрезентации. Он также предлагает исследовать способ, которым СМИ создают образы Вселенной, чтобы стать основой, на которой они пытаются заставить аудиторию понять, на что похож мир и почему он работает именно так.

Эта педагогика стремится демистифицировать действие и процесс представления, чтобы учащиеся деконструировали мифическое представление о том, что изображения, звуки и тексты точно воспроизводят реальность. Как мы уже говорили, медиаобразование - это постоянный вопрос о том, как мы понимаем мир и как СМИ понимают его для нас. Медиаобразование стремится понять представление мира в средствах массовой информации, чтобы лучше подумать о нашем собственном местоположении в этом мире репрезентаций и в реальной вселенной. Он включает в себя анализ места «другого», чтобы определить «свое» собственное место.

Наконец, медиаобразование направлено на «переоценку детской культуры», их повседневного опыта, их жизни по соседству и их потребления средств массовой информации. Он предлагает знать, интегрировать и отказываться от своих предыдущих знаний, а также интересоваться тем, что учащиеся изучают в школе и, что немаловажно, за ее пределами.

Нельзя отрицать, что у студентов есть опыт или что этот опыт связан с процессом обучения. У учащихся есть воспоминания, семьи, религии, чувства, языки и культуры, которые дают им право голоса. Мы можем критически относиться к этому опыту и выходить за его рамки. Но мы не можем отрицать их. И в этом

процессе СМИ могут стать важным пространством для переоценки и принижения студенческой культуры [6, 121-124].

Диалог между школой и СМИ, безусловно, возможен. Действительно, необходимо найти место, которое СМИ могут занять в образовании, посредством обучения, которое анализирует их как объект изучения и знания. Школа не концентрирует ту сумму знаний и информации, которую ученик получает сегодня.

Основываясь на этих выводах, мы считаем, что необходимо четко сформулировать области образования и коммуникации, чтобы пересечь их и построить новые парадигмы, объединяющие вклад обеих дисциплин.

Мы считаем, что невозможно анализировать отношение детей к школе и знаниям, не учитывая место, которое СМИ (особенно телевидение) занимают в их повседневной жизни. Необходимо четко сформулировать исследования в области образования и коммуникации, чтобы разработать конкретные общие стратегии.

Давайте вернемся в этих строках к исходной точке и фундаменту медиаобразования: «демократия». Демократия, которая не приемлет неравенства и объединяет разнообразие [7, 110].

Таким образом, мы предлагаем медиаобразование, которое переоценивает культуру самих учащихся, для которых СМИ являются фундаментальной частью их культурной идентичности.

Помимо разнообразия, всех детей отличает их право учиться в школе и, конечно же, в средствах массовой информации.

Список литературы:

1. Хомякова Надежда Сергеевна Возможности влияния СМИ на воспитание и социализацию школьника // Эксперимент и инновации в школе. 2011. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozmozhnosti-vliyaniya-smi-na-vozpitanie-i-sotsializatsiyu-shkolnika> (дата обращения: 06.11.2021).

2. Жилавская И. В. От медиаобразовательной среды - к образованным медиа/И. В. Жилавская. - Белгород: Изд-во БГУ, 2007

3. Сысоева И. М. Создание целостной педагогической системы социального и гражданского становления личности/И. М. Сысоева//Эксперимент и инновации в школе. - 2010. - № 2. - С.12-21.

4. Джишкарини, Т.Д. Влияние СМИ на формирование личности подростков как педагогическая проблема / Т.Д. Джишкарини, И.С. Кокарев // IV Международная студенческая электронная научная конференция «Студенческий научный форум». - 5 февраля - 31 марта 2012 г.

5. Schneider, L., & Silverman, A. (2018). *Global sociology: Introducing five contemporary societies* (5th ed.). New York, NY: McGraw-Hill.

6. Artyukhina E.V. Vestnik VolGU. Ser. 7: Filosofiya. Sotsiologiya i sotsialnye tekhnologii — The Science Journal of Volgograd State University. Philosophy. Sociology and Social Technologies, 2008, no. 2, pp. 121-124.

7. Kovaleva A.I. Sotsis — Sociological Studies, 2003, no. 1, p. 110.

Құрметті профессор-оқытушылар, докторанттар, магистранттар!

ІТІІ Жаршысы Республикалық ғылыми-көпшілік журналының келесі санына төмендегі ғылыми бағыттарға сәйкес келетін мақалалар қабылданады:

- Жаратылыстану ғылымдары, технология;
- Экономика;
- Педагогика;
- Тарих;
- Құқық;
- Филология.

Мақаланы жарыққа шығару үшін төмендегідей талаптарға сәйкес болуы қажет:

1. Мақала өзекті, ғылыми тұрғыдан жаңа және практикалық жағынан маңызды болуы тиіс. Авторлар ғылыми нәтижелердің анықтығы мен маңыздылығына, сондай-ақ жұмыстардың ғылыми мазмұнының өзектілігіне жауап береді. Плагиатқа жол берілмейді.

2. Мақала мәтіні 5-7 парақ көлемінде Times New Roman, кегль - 12, жоларалық 1 интервалмен жазылуы керек.

3. Парақтың параметрі: жоғарғы және төменгі – 20 мм, сол – 30 мм, оң – 15 мм, азат жол – 1 см.

4. Сол жақ жоғары бұрышында міндетті түрде УДК (ӘӨЖ) индексі қойылуы тиіс.

5. Бір жолдан кейін ортасынан баяндама тақырыбы БАС ӘРІПТЕРМЕН (қою шрифтпен) жазылуы керек.

6. Баяндама тақырыбы астына, бір жолдан кейін – парақ ортасында жай әріптермен автор (лар) - дың аты-жөні жазылуы керек (қою шрифтпен), академиялық дәрежесі, лауазымы.

7. Тақырыптың астына жұмыс істейтін мекеменің толық аты, мекен-жайы (қою шрифтпен) көрсетіледі.

8. **Түйіндеме (Резюме)** – үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) мақала авторы қозғап отырған басты идеяның қысқаша мазмұны мен бағыт-бағдары сипатталуы қажет (70-100 сөз). **Түйіндемеде тақырып үш тілде жазылуы тиіс.** Сонымен қатар ұсынылған жұмысқа қатысты **түйін сөздер** берілуі керек.

10. Бір интервалдан кейін мақала мәтіні жазылуы керек.

11. Әдебиеттер тізімі еңбекте көрсетілу тәртібіне қарай мақаланың соңында жазылады. Сілтеме ретінде берілген мәтінде тік жақшаның ішінде әдебиеттер тізіміндегі нөміріне сәйкес нөмірмен көрсетіледі. (Үлгі: Сілтеме [1, с. 11]. Әдебиет 1. Сейітбаев М.С. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың тарихи географиясы А.; Ғылым, 1999. – 284 б.).

12. "ІТІІ Жаршысы" журналы жылына 4 рет, яғни 3 айда 1 рет шығады. Журналдың кезекті нөміріне мақала берудің шекті мерзімі-журнал шыққанға дейін 1,5 ай бұрын беріледі.

13. Мақала мақұлданғаннан және журнал нөміріне енгізілгеннен кейін мақала жарияланғаны үшін төлем жүргізіледі. Авторға төлем туралы деректемелері бар хат жіберіледі. Егер төлемді ұйым жүргізсе, бізге шарт жасау үшін ұйымның деректемелерін жіберу қажет. "ІТІІ Жаршысы" журналында мақала жарнасы 3500 теңге

Ескерту: Мақаланың мазмұнына автор (лар) жауап береді. Ғылыми-редакциялық алқасы мақаланы жариялау (жарияламау) немесе кейінге қалдыру құқығын өзіне қалдырады. Жарияланбаған мақалалар кері қайтарылмайды және оларға пікір жазылмайды.

Мақала itii.nauka@mail.ru электронды поштасы арқылы қабылданады немесе ХТИИ «Ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру» бөліміне 201 кабинетке (Желтоқсан, 69 «Б») өткізе аласыздар.

Журналда жарияланған мақалалардың стиліне, мазмұнына, грамматикалық қателеріне редакциялық алқа мүшелері жауап бермейді.

Шартты б.т. 8,8. Есепті б.т. 8,5
Таралымы 40 дана. Тапсырыс №107

ХТИИ баспаханасы,
080000, Тараз қ, Жамбыл даңғылы, 73А.

Уважаемые преподаватели, докторанты, магистранты!

В следующем номере Республиканского научно-популярного журнала "Вестник ІТІІ", принимаются статьи, соответствующие следующим научным направлениям:

- Естественные науки, технологии;
- Экономика;
- Педагогика;
- История;
- Право;
- Филология.

Для публикации статьи необходимо соответствовать следующим требованиям:

1. Статья должна быть актуальной, научной и иметь новизну практического значения. Авторы несут ответственность за достоверность и значимость научных результатов, а также актуальность научного содержания работы. Плагиат не допускается.

2. Текст статьи должен быть написан в объеме 5-7 листов Times New Roman, кегль - 12, с межстрочным интервалом 1.

3. Параметр листа: верхний и нижний – 20 мм, левый – 30 мм, правый – 15 мм, абзацный отступ-1 см.

4. В левом верхнем углу обязательно должен быть проставлен индекс УДК (УДК).

5. Через одну строку по центру заголовков доклада должен быть написан прописными буквами (жирным шрифтом).

6. Под заголовком доклада, после одной строки – в центре листа должны быть написаны инициалы автора (ов) простыми буквами (жирным шрифтом), академическая оstepенность, должность.

7. Под заголовком указывается полное название, адрес (жирным шрифтом) учреждения, в котором он работает.

8. Резюме (Резюме) – на трех языках (казахский, русский, английский) должно содержать краткое содержание и описание основных идей, затрагиваемых автором статьи (70-100 слов). В резюме тема должна быть изложена на трех языках. Также должны быть даны ключевые слова, относящиеся к предлагаемой работе.

10. Через один интервал должен быть написан текст статьи.

11. Список литературы излагается в конце статьи в зависимости от порядка изложения в труде. В тексте, приведенном в качестве ссылки, в квадратных скобках указывается номер, соответствующий номеру в списке литературы. (Образец: ссылка [1, с. 11]. Литература 1. Сейтбаев М. С. историческая география городов вдоль Великого Шелкового пути А.: наука, 1999. – 284 С.).

12. Журнал «ІТІІ Жаршысы» выходят 4 раза в год, т.е. 1 раз в 3 месяца. Предельный срок подачи статьи в очередной номер журнала – за 1,5 месяца до выхода журнала

13. Оплата производится за публикацию статьи после одобрения статьи и включения в номер журнала. Автору высылается письмо с реквизитами об оплате. Если оплату производит организация, необходимо нам отправить реквизиты организации для составления договора. Стоимость за публикацию одной статьи в журнале «ІТІІ Жаршысы» составляет 3500 тенге.

Примечание: за содержание статьи отвечает автор (ы). Научно-редакционная коллегия оставляет за собой право на публикацию (неразглашение) или отсрочку статьи. Неопубликованные статьи не подлежат отзыву и рецензированию.

Статьи принимаются по электронной почте itii.nauka@mail.ru или могут быть переданы в МТИИ в отдел «организации научно-исследовательских работ» кабинет 201 (ул. Желтоксан, 69 «Б»).

Члены редакционной коллегии не несут ответственности за стиль, содержание, грамматические ошибки статей, опубликованных в журнале.

Условные П. Л. 8,8. расчетные П. Л. 8,5

Тираж 40 экз. Заказ №107

Типография МТИИ,
080000, г. Тараз, проспект Жамбыла, 73А.

Dear teachers, doctoral students, undergraduates!

In the next issue of the Republican popular Science magazine "Vestnik ITII articles corresponding to the following scientific directions are accepted:

- Natural sciences, technologies;
- Economy;
- Pedagogy;
- History;
- Right;
- Philology.

To publish an article, you must meet the following requirements:

1. The article should be relevant, scientific and have a novelty of practical significance. The authors are responsible for the reliability and significance of scientific results, as well as the relevance of the scientific content of the work. Plagiarism is not allowed.

2. The text of the article should be written in the volume of 5-7 sheets of Times New Roman, size - 12, with a line spacing of 1.

3. Sheet parameter: upper and lower - 20 mm, left - 30 mm, right - 15 mm, paragraph indentation-1 cm.

4. The UDC index (UDC) must be affixed in the upper left corner.

5. After one line in the center, the title of the report should be written in capital letters (bold).

6. Under the title of the report, after one line – in the center of the sheet should be written the initials of the author (s) in simple letters (bold), academic degree, position.

7. Under the heading, the full name, address (in bold) of the institution in which he works is indicated.

8. Summary (Summary) - in three languages (Kazakh, Russian, English) should contain a summary and description of the main ideas touched upon by the author of the article (70-100 words). In the summary, the topic should be presented in three languages. Keywords related to the proposed work should also be given.

10. The text of the article should be written after one interval.

11. The list of references is set out at the end of the article, depending on the order of presentation in the work. In the text given as a reference, the number corresponding to the number in the list of references is indicated in square brackets. (Sample: link [1, p. 11]. References 1. Seitbayev M. S. Historical geography of cities along the Great Silk Road A.: nauka, 1999. - 284 p.).

12. The magazine "ITII Zharshysy" is published 4 times a year, i.e. 1 time in 3 months.. The deadline for submitting an article to the next issue of the journal is 1.5 months before the publication of the journal

13. Payment is made for the publication of the article after the approval of the article and inclusion in the issue of the journal. A letter with payment details is sent to the author. If the payment is made by an organization, it is necessary to send us the details of the organization for drawing up the contract. The cost for the publication of one article in the journal "ITII Zharshysy" is 3500 tenge.

Note: the author(s) is responsible for the content of the article. The Scientific Editorial Board reserves the right to publish (non-disclosure) or postpone the article. Unpublished articles are not subject to review and review.

Articles are accepted by e-mail itii.nauka@mail.ru or they can be transferred to the MTI to the department of "organization of scientific research" office 201 (Zheltoksan str., 69 "B").

Members of the editorial board are not responsible for the style, content, grammatical errors of articles published in the journal.

Conditional p. L. 8,8. calculated P. L. 8,5
Edition of 40 copies . Order No. 107

Printing house of ITII,
080000, Taraz, Zhambyl Avenue, 73A.